

MILIVOJ SOLAR

NAPRIJED

**OSNOVI
MARKSISTIČKE
NAUKE
O DRUŠTVU**

MILIVOJ SOLAR
OSNOVI MARKSISTIČKE NAUKE O DRUŠTVU

MILIVOJ SOLAR
OSNOVI MARKSISTIČKE NAUKE O DRUŠTVU

MILIVOJ SOLAR

OSNOVI
MARKSISTIČKE
NAUKE
O DRUŠTVU

NAPRIJED
1962

**OSNOVI
MARKSISTIČKE NAUKE
O DRUŠTVU**

Priručnik

PREDGOVOR

Ovaj priručnik u potpunosti je namijenjen slušačima političkih škola i njegova je svrha što je moguće više popularno, jasno i sažeto izlaganje građe propisane Nastavnim programom političkih škola u NR Hrvatskoj. U njemu se dakle ne teži temeljitim izvođenju, tumačenju i razvijanju pojedinih filozofskih i socioloških problema, nego objašnjanju osnovnih pojmova marksizma na takav način da njihovo razumijevanje ne čini teškoće slušačima bez obzira na njihovo ranije obrazovanje. Nema sumnje da se takvo popularno izlaganje složene građe koja traži razvijenu sposobnost apstraktnog mišljenja susrelo s velikim zahtjevima, od kojih je mnoge gotovo nemoguće zadovoljiti. Izvjesne simplifikacije, shematičnost i mjestimična kraća ponavljanja nisu se mogla u potpunosti izbjечti, pogotovo jer je količina i raspored građe strogo diktiran potrebama škole. Oblik predavanja, na temelju kojih je zapravo i nastao prvi dio ovog priručnika, zadržan je zbog uvjerenja da je to najneposredniji i prema tome najlakši način da se tekst što više približi redovnoj nastavi.

Izbor tekstova u drugom dijelu priručnika također nema za cilj donošenje svih najznačajnijih i najboljih odlomaka iz marksističke literature koja je već postala klasična, nego su izabrani tekstovi koji su relativno najpristupačniji i najpopularniji, a izravno govore o propisanoj građi, pri čemu se vodilo računa da sve teme budu zastupljene u skladu s njihovim značenjem i važnošću u okviru programa.

U Zagrebu, 25. veljače 1962.

Autor

1. MARKSIZAM I NJEGOVA ULOGA U REVOLUCIONARNOM PREOBRAŽAJU DRUŠTVA

Predmet našeg izlaganja čine osnovi marksističke nauke o društvu. Nauka o društvu zove se *sociologija* (prema latinskom: *societas* = društvo), te čemo se stoga uglavnom baviti sociološkim problemima, koje čemo razmatrati sa stanovišta marksizma. Kako bismo razumjeli problem marksističke sociologije moramo se prvo zapitati što je *marksizam*? Nemoguće je naime odijeliti izučavanje društva od cjelokupnog marksističkog shvaćanja prirode i čovjeka, što može dati jedino *filozofija*. Sociološki problemi u marksizmu zato su najuže povezani s filozofskim problemima, te se moramo prije samog izlaganja upoznati s filozofskim osnovama marksizma, kao što čemo i u samom izlaganju često biti upućeni na obrazlaganje šireg filozofskog stanovišta. Nameću nam se dakle najprije dva pitanja: 1) što je filozofija?, i 2) u čemu je osobitost marksističke filozofije? Ta pitanja nameću nam se još više jer znamo da je marksizam teorijski temelj Saveza komunista i idejna osnova izgradnje socijalizma i komunizma, dakle jedno učenje koje igra odlučujuću ulogu u cjelokupnom privrednom i kulturnom životu ne samo naše zemlje nego sve više i čitavog svijeta.

Sama riječ »filozofija« dolazi od grčkih riječi *fileo* što znači ljubiti i *sofia* što znači mudrost. Prema tome filozofija bi bila ljubav prema mudrosti. Iako to ime ne kazuje mnogo o tome što filozofija doista jest, treba da istaknemo kako ono ipak govori o jednoj skromnosti filozofije, koja ne želi biti mudrost sama, nego uvijek jedino težnja i napor odnosno ljubav za stjecanje mudrosti. Valja to napomenuti zbog toga, što već ovdje vidimo jednu bitnu razliku između filozofije i religije. Svaka religija samouvjereno tvrdi da je

jedino ona u posjedu »prave istine« koju je bog tobože objavio, te ljudima ne ostaje ništa drugo nego da to nauče, kako bi posjedovali »mudrost« kojoj se više nema ni što dodati ni što oduzeti. Za pravom mudrosti religiozni čovjek ne smije ni težiti, jer doista je prema takvom shvaćanju samo bog mudar (»Čovjek snuje a bog određuje.«), dok se čovjek mora zadovoljiti onim mrvicama znanja zapisanim u tako-zvanim »Svetim knjigama«. Skup takvih »objavljenih« učenja zove se *dogma*. Tako postoji i riječ *dogmatizam*, kojom označavamo nekritičko prihvaćanje nekih tvrdnji i postavaka koje važe kao nesumnjive i neoborive, poput neke »posljednje istine«. I samo ime filozofije kao ljubavi prema mudrosti pokazuje, dakle, kako u filozofiji nema takvih »posljednjih i konačnih istina« i kako je ona nešto temeljno različito od religije, pa kako dogmatizam pripada religiji ne može zapravo biti dogmatske filozofije.

To međutim još nije nikakvo tačno određenje filozofije. Kakvi su to filozofski problemi bez kojih se ne mogu razumjeti ni sociološki? Čime se bavi filozofija?

Filozofija, često se kaže, daje pogled na svijet. Ali, što to zapravo znači: pogled na svijet?, i kakav značaj ima pogled na svijet u našem životu? — Pogled na svijet znači orientaciju čovjeka u nekim bitnim pitanjima, kao što su npr.: Što je čovjek? Što je svijet? Kakav je smisao ljudskog života? Što treba da radimo? Za što da se zalažemo, a što da odbacujemo? — Katkad se može činiti da ta pitanja i nemaju baš tako veliku važnost, jer, čini se, mnogi žive sasvim lijepo a da ih uopće ne postavljaju? Kako to nije tačno pokazat će nam jedan najjednostavniji primjer: Vi dolazite u školu da učite. A zašto želite da učite? — U krajnjoj liniji jedino zato, što smatrate da čovjek više vrijedi i više može postići u životu ako više zna. Vi tako već imate jednu sliku o tome kakav čovjek treba da bude, dakle i o tome kakav doista jest. Tako ste već unaprijed dali jedan odgovor na pitanje: što je čovjek, iako toga ne morate biti svjesni niti to morate izgovoriti. Moguće je naime da netko tvrdi posve suprotno, tj. da je bolji i vredniji onaj čovjek koji zna što manje. Ako se sjetimo onog što govori religija o znanju i mudrosti vidjet ćemo da je upravo to postavka

religije, jer religiozni čovjek ne smije zahtijevati mudrost, koja po njegovom shvaćanju mora pripadati samo bogu. — Ili, uzmimo dalje: Vi dolazite u školu da učite marksizam. Kada biste bili religiozni morali biste radije ići u crkvu. Tu lako zapažate da je i pitanje ima li ili nema boga jedno od takvih pitanja pogleda na svijet koje nas ne može ostaviti ravnodušnima. Vjerujemo li naime u boga moramo naš svakodnevni život sasvim drugačije urediti nego ako ne vjerujemo. — Znači, pogled na svijet je sadržan u našem svakodnevnom životu; on je niz nužnih odgovora na pitanja, koja nikome ne mogu ostati ravnodušna, — na koja svatko mora na bilo koji način dati odgovor. Filozofija nas uči takvim odgovorima.

Ovi primjeri pokazali su nam još nešto: Filozofija nije samo pogled na svijet, nije samo slika svijeta, nego i ocjena života. Vi ste npr. ocijenili da je dobro kada čovjek zna što više i da još ne znate dovoljno pa morate učiti. Filozofija tako, pored toga što daje pogled na svijet, uči i o tome kakav čovjek treba da bude i koji su njegovi postupci dobri a koji rđavi, i zašto su dobri odnosno zašto su rđavi. Marksistička filozofija zato, npr. može učiti kako je zadatak svakog čovjeka danas da se bori za ostvarenje ideala čovječanstva: mir i slobodu.

Ova određenja, da je filozofija ljubav prema mudrosti i da daje sliku svijeta i ocjenu života još uvijek, međutim, nisu dovoljna. Filozofija kao težnja za mudrošću i znanjem nastoji objasniti svijet, tj. ona nastoji dokazati sve svoje postavke, za razliku od religije, gdje se u pojedine tvrdnje može jedino vjerovati jer se one, naravno, nikako ne mogu dokazati. U religiji se vjeruje, ili se ne vjeruje; u filozofiji se zna, ili se ne zna. Time se filozofija približava pojedinim naukama, koje također pružaju izvjesno dokazano znanje (u matematički stav npr. da je $2 \times 2 = 4$ se ne vjeruje, nego se to zna), ali svaka pojedina nauka bavi se jednim odijeljenim područjem, jednim dijelom svijeta, da tako kažemo. Matematika se npr. bavi brojevima, biologija živim bićima, astronomija svemirskim tijelima itd. Filozofija je upućena na cjelinu svijeta, ona je nauka o najopćenitijim zakonima prirode, ljudskog društva i mišljenja. Zato sve

nauke na izvjestan način u svojim vrhunskim rezultatima zadiru u filozofiju, kao što su sve nauke i historijski nastale na temelju filozofije.

Time smo u najkraćim ortama dali odgovor na naše prvo pitanje, odnosno odredili smo što je filozofija. Ostaje nam sada, da razmotrimo u čemu je osobitost marksističke filozofije, tj. što je zapravo marksizam.

Osnivači marksizma su *Karl Marx* (1818—1883) i *Friedrich Engels* (1820—1895). Njihovo učenje nastalo je pak na temelju čitavog niza filozofskih učenja i naučnih otkrića i ne može se ni razumjeti ni tumačiti nikako drugačije nego kao rezultat i najviši dojem ljudskog mišljenja od vremena Stare Grčke pa do danas. Zbog toga prije izlaganja marksističke nauke o društvu moramo obratiti barem letimično pažnju na izvore marksizma, tj. učenja na koja se marksizam i njegovo shvaćanje društva direktno nastavlja.

Prvi je izvor marksizma *njemačka klasična filozofija*, čiji je najveći predstavnik *G. W. F. Hegel* (1770—1831). Hegel je razvio do visokog stupnja *dijalektiku*, tj. filozofsko učenje o neprestanom kretanju i razvitku svega što jest po vlastitom unutarnjem zakonu a zbog unutarnjih suprotnosti svake stvari. Njegov filozofski sistem bio je vrhunac filozofske misli prije marksizma i u njemu je bilo obuhvaćeno cijekupno filozofsko iskustvo čovječanstva. Historiju je Hegel shvatio i objašnjavao dijalektički, kao razvitak koji ima vlastitu zakonitost i nužnost, a njegov je cilj *sloboda*. Marx je visoko cijenio Hegela i preuzeo je njegovu dijalektiku, ali je kritički prevladao Hegelovo stanovište da je sloboda već postignuta u građanskoj državi, te je time historija tako reći došla do svog kraja. Umjesto zatvorenog Hegelovog sistema koji promatra kretanje ljudskog društva ipak samo s obzirom na prošlost, Marx kritizira i dijalektički objašnjava prošlost i sadašnjost u odnosu na *budućnost* koja nadolazi i time dosljedno s jedne strane nastavlja na Hegelovo učenje o slobodi, a s druge strane daje pojmu sloboda jedno potpuno novo značenje.

U skladu s tim novim shvaćanjem slobode bitna razlika marksizma od *klasične njemačke filozofije*, kao i svih ranijih filozofija, čini učenje o jedinstvu *teorije i prakse*. Filozo-

fija do Marxa bila je uvijek samo teorija. (Riječ »teorija« znači prvo bitno »gledanje«, kasnije prema tome i mišljenje, učenje, ono što se samo misli, za razliku od prakse koja označava djelovanje.) Marxova i Engelsova filozofija nije samo teorija, samo učenje o svijetu odnosno društvu, nego i poziv za djelovanje, za akciju, za revoluciju, što konkretno kod nas danas znači izgradnju socijalizma. Zato je ona teorijski temelj Saveza komunista kao organizacije koja se bori za ostvarenje onog što je čitava napredna filozofija kroz historiju samo mislila.

U toj borbi marksizam se oslanja na radništvo i zbog toga je marksistička filozofija usko povezana s radničkim pokretom. Često se kaže: marksizam je pogled na svijet radničke klase. Ta povezanost oslanja se na zahtjev marksističke filozofije za oslobođenjem čovjeka. Oslobođenje čovjeka pak znači borbu protiv svakog ugnjetavanja i skučavanja ljudske ličnosti. Kako je najgori oblik ugnjetavanja izrabljivanje čovjeka po čovjeku, marksizam postavlja zahtjev za *ukidanjem izrabljivanja*, jer je to ukidanje pretpostavka za ostvarenje slobode. Tu vidimo drugi bitni dio marksističkog učenja, koji se historijski oslanja na drugi izvor marksizma *francuski utopijski socijalizam*.

Utopijskim socijalizmom nazivamo učenja koja su društvenom poretku utemeljenom na bazi privatnog vlasništva i izrabljivanja suprotstavljala socijalistički ideal društva, tj. društvo osnovano na bazi zajedničke svojine i jednakosti svih ljudi. Riječ »utopijski« (od riječi *u* i *topos* što znači mjesto koje ne postoji) označava pri tome kako takva učenja ne znaju otkriti prave uzroke ljudskog ropstva niti pronaći izlaz iz stanja izrabljivanja. Prvaci francuskog utopijskog socijalizma Saint-Simon (Sen-Simon) (1760—1825) i Charles Fourier (Šarl Furje) (1772—1837) prokljinjali su nepravedni porekad, oštro kritizirali nejednakost i posljedice koje ona izaziva u ljudskom društvu, ali nisu mogli pronaći lijeka tom zlu. Njihovo učenje uglavnom je ukazivalo na nepravednost i nemoralnost podjele ljudi na bogate i siromašne, kao i da valja težiti ukidanju privatnog vlasništva, jer su u vlasništvu i pravu nasljeđivanja razlozi što jedni mogu živjeti na račun drugih. Ipak, prave i najdublje temelje podjele

ljudi oni nisu uspjeli otkriti, te i njihova dioba društva na radnike i neradnike nije pogađala srž društvenog poretku, niti su oni mogli pronaći uzroke takvog stanja i načine dokidanja privatnog vlasništva. Zato je marksizam ne samo preuzeo nego daleko više kritički nadopunio njihova shvaćanja, te na osnovu dijalektike, utrdiviši zakone kretanja ljudskog društva, pokazao putove *ostvarenja* socijalizma *revolucijom*. Marksizam je pronašao prave razloge nejednakosti među ljudima i utvrđio način borbe za slobodu čovjeka. Marx je najdublje sagledao i objasnio gdje treba tražiti korijene ljudskog rupa i na koji način treba da se protiv njega bori. To objašnjenje pronašao je nastavivši i kritizirajući ujedno *englesku političku ekonomiju*, koja čini treći izvor marksizma.

Engleska politička ekonomija na čelu s Adamom Smithom (Adamom Smisom) (1723—1790) istraživala je uzroke bogatstva naroda. Shvativši da se u materijalnoj proizvodnji i ekonomskim odnosima kriju razlozi bogatstva i siromaštva Smith se bavio političkom ekonomijom kao naukom koja otkriva zakone odnosa među robama i tako pronalazi otkuda bogatstvo jednih, a siromaštvo drugih. Marx je na osnovu studiranja Smitha i ostalih engleskih ekonomista napisao *Kapital* kao *kritiku političke ekonomije*, ukazujući kako iza odnosa među robama stoje zapravo odnosi među ljudima. Samo je rezultat određenog odnosa među ljudima, da se i ljudi sami uzimaju kao roba, tj. da kapitalist plaća za svojeg radnika ne kao za čovjeka, nego kao za bilo koju stvar koju kupuje. Kupujući radnika kao robu i plativši za njega kao za robu on ostvaruje dobitak, jer radnik radeci proizvodi višak vrijednosti koji kapitalist prisvaja. U ovom odnosu radnika i poslodavca Marx pronalazi temelj nejednakosti, bogatstva jednog i siromaštva drugog, onaj najdublji osnov čitavog društvenog poretku. Time politička ekonomija kao nauka koja razmatra odnose među ljudima kao odnose među robama odaje pravu srž jednog društvenog poretku, ona je anatomija društva koje Marx zove *buržoaskim* (buržoa-građanin) ili *kapitalističkim*.

Marksizam dakle nije jednostavno preuzeo učenja engleskih ekonomista, francuskih socijalista i njemačkih klasičnih filozofa, niti ih je samo nadopunio, nego je nastao na njihovom temelju kao *potpuno novo cjelovito učenje koje ima za cilj oslobođenje čovjeka od svih okova koji ga sputavaju*. Zastupajući jedinstvo teorije i prakse, mišljenja i djelovanja, marksizam je postao *rukovodstvo za akciju*, tj. teorija koja je neodvojivo povezana s praktičnom djelatnošću, s revolucijom i nastavljanjem revolucije u izgradnji socijalizma i koja se opire o tu djelatnost neprestano se mijenjajući i razvijajući u skladu s praksom. Zato je njegova uloga u suvremenom svijetu tako velika i postaje svaki dan sve veća, a upravo zato što se neprestano razvija moguća su mnoga iskrivljavanja i napuštanja Marxova učenja, kao i pozivanje na marksizam i onda, kada se zapravo radi o nečem sasvim suprotnom. Marksističko naime može biti samo stanovište koje se osniva na bitnim Marxovim postavkama od kojih je najvažniji zahtjev za slobodu i jednakost svih ljudi. Svatko dakle tko ne radi odnosno ne djeluje u tom smislu nije marksist, ma koliko se on na riječima pozivao na Marx i Engelsa. Marksizam igra golemu ulogu u svjetskom zbivanju jer teži revolucionarnom preobražaju društva, tj. izmjeni društvenog poretku u kojem čovjek nije slobodan. Učenje o društvu samo je onda marksističko kada ne ostaje puko istraživanje i govorenje, jer koliko god marksistička filozofija označava i jedno novo shvaćanje i tumačenje prirode i čovjeka, toliko je njena bitna novost u zahtjevu za izmjenom svega što jest, kako kaže i sam Marx:

»Filozofi su do sada svijet samo različito *tumačili*, ali radi se o tome da se on *izmjeni*.«

2. DRUŠTVO I NJEGOVI KONSTITUTIVNI ELEMENTI

Kad smo u najkraćim crtama dali odgovor na pitanje: što je marksizam, i upoznali se s njegovim izvorima, možemo mnogo lakše preći na izlaganje osnovnih pojmove markističke nauke o društvu. Već smo naime vidjeli kako je shvaćanje društva u marksizmu najviše povezano s političkom ekonomijom koja je, prema Marksovim riječima, anatomija građanskog društva. Ako dakle osnove društva i društvenog razvijanja valja tražiti u ekonomskim odnosima, onda moramo prvo upoznati i objasniti te ekonomske odnose. Međutim, još prije moramo nužno postaviti pitanje koje je neophodno prije izlaganja osnova nauke o društvu: Šta je društvo?

U običnom životu riječ »društvo« upotrebljavamo kao oznaku za zajednicu ili skup ljudi povezanih nekim zajedničkim interesima. »Idem u svoje društvo« znači da idem među prijatelje s kojima me povezuju neke zajedničke sklonosti i navike. *Društvo za zaštitu životinja* označava skup ljudi koji su povezani brigom za životinje, itd. U sociologiji međutim pojam »društvo« ima šire značenje, jer označava zajednicu ljudi, koja (jače ili slabije organizirana) proizvodi materijalna i duhovna dobra, a ova im služe za podmirenje njihovih potreba. U društvu su dakle ljudi povezani cjelinom svih svojih odnosa. A tu odmah vidimo da je društvo usko povezano s proizvodnjom i da ćemo najbolje razumjeti što je društvo, ako ga suprotstavimo prirodi, jer društvo je ljudsko društvo, dakle zajednica ljudi koji se nekako odnose prema prirodi. Kako se u društvu radi o ljudima, nuždan je početak našeg izlaganja pojma društva pitanje: šta je čovjek?

Čovjek je, kaže se obično, životinja koja misli. Prema svojem tjelesnom sastavu on bez sumnje pripada životinjama. Ona pak razlika, čini se, koja ga dijeli od životinje jest mišljenje. Ni jedna životinja ne misli. Samo čovjek misli, on ima svijest o sebi samom, on je razuman. Tako se i u biologiji naziva čovjek latinski *homo sapiens* (čovjek razuman). Iz ovoga se izvode zaključci da je mišljenje ili svijest ono što čovjeka čini čovjekom. Takvo shvaćanje uglavnom se poklapa s onim da je čovjek sastavljen od tijela i duše. Ono životinsko u čovjeku je tijelo, a duša je onaj dio koji misli. Zato se i tvrdi da je duša ono jedino vrijedno i dobro, dok je tijelo nešto posve bezvrijedno. Tako se i brani stroga podjela rada na duševni, odnosno umni, i tjelesni ili fizički, gdje se fizički rad smatra manje vrijednim. Prema tome bi samo onaj tko misli, pa makar to mišljenje i nema nikakve veze s radom, bio pravi čovjek. Već to pokazuje kako nije nešto u redu s takvom podjelom čovjeka na dušu i tijelo, te da i nije dovoljno ni dobro kazati da je čovjek biće koje misli i da se jedino mišljenjem razlikuje od životinje.

Pitanje treba da postavimo dalje: A zašto čovjek misli i kako može misliti? Zašto baš čovjek jedini od svih životinja može misliti, iako je inače sličan drugim živim bićima. Shvaćanje da je čovjek sastavljen od duše i tijela odgovara na to pitanje pričom da je bog tobože »udahnuo« čovjeku dušu, tj. moć mišljenja. Takav naivni odgovor naravno ne pripada filozofiji. Ispravno razmišljanje pokazuje da se to može sasvim drugačije objasniti. Marksizam odgovara jednostavno, ali sadržajno: čovjek može misliti, jer radi. Naravno, mišljenje i rad idu zajedno, budući da se ne može raditi, a da se pri tome na neki način i ne misli. Ali važno je pri tome da je rad onaj prvi i glavni uvjet mišljenja. Da bi se mogao održati u njemu stranom i neprijateljskom svijetu čovjek je morao raditi, a rad je stavio pred njega zadatok da misli. Dapače, samo rad je čovjeka mogao naučiti da misli, odnosno samo radom se čovjek izdvojio od životinja i postao čovjek.

Radom pak čovjek proizvodi. Šta to znači proizvoditi? To nije isto što i stvarati. U stvaranju bi se moralo nešto napraviti ni iz čega. Zato nema stvaranja, osim u pričama,

gdje npr. bog stvara svijet ni iz čega. Proizvoditi znači iz nečega napraviti nešto drugo: čovjek pravi iz kamena ili željeza sjekiru, iz drveta stol, iz zemlje opeku. *Proizvodnja je dakle proces u kojem čovjek uzima stvari prirode i prilagođuje ih svojim potrebama.* Čovjek proizvodi sredstva za vlastiti život, ona sredstva koja mu omogućavaju da može živjeti. Ljudi nisu prirodno zaštićena bića; čovjek nema ni snagu, ni brzinu, niti je prilagođen okolini kao druge životinje. Čovjek je nezaštićen. Da bi mogao živjeti on mora proizvoditi, a samo zato jer proizvodi, on misli i može misliti. Proizvodnja je djelatnost zbog koje se u prvom redu čovjek razlikuje od životinje, a ona podjednako obuhvaća i takozvani fizički i umni rad. *Čovjek je dakle biće koje proizvodi.*

Čovjek, dalje, ne može proizvoditi pa ni živjeti kao pojedinac. Nije ni potrebno ukazivati na to, kako bi pojedinac u prirodi bio osuđen na neminovnu propast. Ljudi stoga žive u zajednici, ali ta zajednica nije samo skup pojedinaca, kao npr. životinjsko stado. To nije ni jednostavno i nepromjenljivo organizirana cjelina kao zajednica pčela ili mrava. Čovjek je mnogo dublje, kao proizvoditelj i to kao svjesni proizvoditelj vezan i upućen na druge ljudе. Bačeno slučajno među životinje ljudsko biće uopće ne postaje čovjek, tj. proizvoditelj, jer to može postati jedino u odnosima s drugim ljudima. Ljudska zajednica ima naročito ustrojstvo i organizaciju, koju zovemo društvo. Jedino u okviru društva čovjek može proizvoditi i misliti; *on je društveno biće.*

Tako smo dakle ponovo došli do pojma društva. A ljudsko društvo pak ima svoj naročiti razvitak. Svi znamo da ljudi danas žive drugačije no što su živjeli u doba Rimskog carstva. Ljudsko društvo gomila iskustvo i znanja. Njegova prošlost nije samo ono što je prošlo i zbog toga izgubljeno. Ljudsko društvo ima svoju historiju koja uvjetuje da je ono danas baš takvo i nikakvo drugačije. Čovjek dakle kao društveno biće ujedno je i *istorijsko biće.*

U procesu proizvodnje čovjek se odnosi prema prirodi na dvojak način: S jedne strane on se suprotstavlja prirodi, djeluje protiv prirode sileći je da zadovoljava njegove potrebe, podređujući je svojim svrhama. I cilj je svake proizvodnje pravljenje neke korisne stvari radi *zadovoljavanja*

ljudskih potreba, tj. radi potrošnje. Tako se čovjek izdvaja iz kruga prirodnog zbivanja u kojem se moraju kretati sva ostala živa bića. On je nezavisniji od prirode i želi biti čak njezin gospodar u izvjesnom smislu. To pak može navesti na tvrdnju da je čovjek prema tome neko izvan-prirodno, odnosno natprirodno biće, pa je potreban bog iznad prirode, koji tobože omogućuje čovjekov »neprijateljski« stav prema prirodi. Radi se međutim o tome, da se čovjek, proizvodeći, doduše suprotstavlja prirodi, ali on u svojoj proizvodnji oponaša proizvodnju prirode, koja je sama iz sebe proizvela sve što jest pa i čovjeka kao prirodno biće, koje se odvaja od drugih bića upravo po tome što proizvodi *kao i priroda*. Tako se i u prošlosti čovjek odvaja od životinje kada počinje proizvoditi. I u iskopinama, tamo gdje nailazimo na proizvode: sjekire, noževe, kopljia i sl. zaključujemo da je tu već živio čovjek.

Od svih živih bića dakle samo čovjek u pravom smislu riječi proizvodi. To znači da se proizvodnja, tj. rad, ne može zamisliti bez čovjeka, ili, drugačije rečeno, čovjek je bitni element proizvodnje, on je prvi uvjet da se može događati svjesna proizvodnja.

Uzmimo sada današnju proizvodnju: Šta je još potrebno da bi se ona mogla odvijati? Očigledno, sami ljudi nisu dovoljni. Ako se u proizvodnji od nečeg pravi nešto drugo, onda je potrebno da prije procesa proizvodnje postoji nešto, što ćemo proizvesti, odnosno preraditi u nešto drugo. Drugačije rečeno: da bismo mogli raditi, moramo imati stvari koje ćemo obradivati. To su neki dijelovi neposredne prirode npr. drvo, rudača, koju treba da preradimo itd. Potrebni su dakle *predmeti na kojima će se vršiti rad*. *To su predmeti rada*.

Sa samim ljudima i predmetima rada danas također ne možemo zamisliti proizvodnju. Što bi radnici golim rukama napravili iz željezne rudače? Ljudi se danas redovno u proizvodnji služe nekim predmetima za obradu drugih predmeta. *To su oruđa za rad*.

Predmeti rada i oruđa za rad čine sredstva za proizvodnju. To su nužna sredstva, bez kojih se proizvodnja uopće ne bi mogla odvijati.

A napomenuli smo već, da je prvi uvjet proizvodnje čovjek. Sredstva za proizvodnju su samo mogućnost da bude proizvodnje.

Ta mogućnost postaje stvarnost tek kada čovjek stavi u pokret oruđe i obrađuje predmete rada. *Ljudi koji proizvode zahvaljujući svojem iskustvu i sredstva za proizvodnju čine zajedno proizvodne snage.*

Rekli smo dalje da čovjek ne može proizvoditi sam, da je dakle proizvodnja uvijek društvena proizvodnja. Čovjek je samo utoliko čovjek, ukoliko je uključen u društvenu proizvodnju, ukoliko je član društva, i jedino ako proizvodi može biti član ljudskoga društva, dakle pravi čovjek.

Spomenuli smo također da je proizvodnja uvijek svjesna i organizirana djelatnost. Iako društvo nije samo zajednica, ipak se ono sastoji od pojedinaca, koji se u procesu proizvodnje, osim što se odnose prema prirodi, moraju odnositi i jedni prema drugima. Npr. u primitivnom društvu moraju ljudi u lovnu uzajamno surađivati na svjestan način, da bi taj lov prestao biti običan lov na životinje i postao proizvodnja. U toj proizvodnji netko će morati da zauzme, recimo, mjesto upravljača, koji rukovodi lovom, dok će drugi biti goniči, a treći će imati zadatak da, recimo, čekaju u zasjedi. Nakon lova upravljač će htjeti da uzme za sebe bolje dijelove plijena. Ako ga ostali priznaju, uzmimo, poglavicom i za dulje vrijeme, on će zauzeti u odnosu na njih jedan naročiti položaj u procesu proizvodnje. Pretpostavimo sada da bolji dio plijena daje izvjesne predmete rada, npr. kožu ili kosti, iz kojih će on i njegova porodica praviti odjeću i oružje. Poglavnica će sebe polako početi smatrati vlasnikom oruđa, a ne samo upravljačem procesa proizvodnje, tj. lova. Među ljudima uspostaviti će se naročiti odnosi, pogotovo ako on još, recimo, to oružje posuđuje drugima, time da mu ponovo daju bolji dio plijena.

Proizvodni odnosi su odnosi među ljudima u procesu proizvodnje.

U takve odnose spadaju uglavnom odnosi među ljudima koji daju odgovor na pitanje: Tko je vlasnik sredstava za proizvodnju? Tko upravlja procesom proizvodnje? Tko prisvaja proizvode rada? Tko proizvodi, a tko raspodjeljuje?

Valja međutim da i posebno ukažemo na povezanost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Već smo spomenuli veliku ulogu koju čovjek igra u procesu proizvodnje. Zaci-jelo, sredstvima za proizvodnju pripada odlučujuća uloga. Nitko ne može proizvesti brod na atomski pogon, ako raspo-laže samo sjekirama i drvenom građom. Snaga i stupanj razvitka sredstava za proizvodnju u osnovi određuju kakve su prirodne snage. Zemlju kao što su SAD mi ne možemo dostići od danas na sutra u stupnju razvitka proizvodnje. Ali, zamislite dvije tvornice, koje raspolažu istim oruđem i istim sirovinama. Može se desiti, i dešava se, da proizvod-nja jedne daleko nadmaši proizvodnju druge. Radi se narav-no o tome da iskustvo, umijeće i sposobnost radnika znače neocjenjivo mnogo.

Prema tome tko želi razvijati i usavršavati proizvodne snage, podjednako mora usavršavati sredstva za rad i oruđe i brinuti se da ljudima omogući ovladavanje tim oruđem. Ali ne samo to.

Postoji uska veza i jedinstvo proizvodnih snaga i proiz-vodnih odnosa, što se izražava u načinu proizvodnje. Nije svejedno npr. je li čovjek zainteresiran za povećanje proizvodnje ili nije. U našem ranijem primjeru same su prilike silile čovjeka da se organizira i udruži. Prisiljeni prilikama u borbi za održanje ljudi se služe izvjesnim oruđem, oni uspostavljaju i odnose koji tome odgovaraju, a koji se mijenjaju u skladu s promjenama oruđa. Vidimo, prema tome, ujedno i naročiti odnos između proizvodnih snaga i proiz-vodnih odnosa: što se više razvijaju proizvodne snage, moraju se nužno na određeni način mijenjati i razvijati proiz-vodni odnosi. Ali i obrnuto: proizvodni odnosi sa svoje strane i te kako djeluju na razvitak proizvodnih snaga. Najbolji primjer za to imamo u našoj zemlji. Poslije naše revolucije i pobjede socijalizma koja je donijela novi društveni poredak i nove proizvodne odnose, proizvodne snage se razvijaju tak-vom brzinom, da je to uvelike zapanjilo čitav svijet. Odnos proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa jest dakle uzajaman i dijalektički, što će reći da se oni razvijaju u neprestanim

suprotnostima i prevladavanju tih suprotnosti, gdje naizmijence proizvodne snage potiču razvitak proizvodnih odnosa, koji opet potiču ili koče razvitak proizvodnih snaga.

Ovdje odmah vidimo da proizvodne snage i proizvodni odnosi čine strukturu društva, odnosno da o njima u krajnjoj liniji ovise i kakvo će biti društvo, tj. kako će biti organizirano i kako će se ljudi u njemu međusobno odnositi. Zato Marx piše:

»U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisno od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitičnih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto njihovo društveno biće određuje njihovu svijest.«

Razmotrimo temeljito ove Marsove misli. Najprije se ustanavljuje ono što nam je poznato iz ranijeg izlaganja: da ljudi stupaju u određene odnose proizvodnje ne po vlastitoj želji, nego po zakonu razvitičnih materijalnih proizvodnih snaga. Znači, historiju ne stvaraju ljudi svojevoljno u smislu nekih vlastitih želja ili dogovora. Ti proizvodni odnosi koji ovise o stupnju razvitičnih materijalnih proizvodnih snaga tvore *ekonomsku strukturu društva*, koja je njegova *realna osnova*. Ekonomski strukturi je prema tome temelj na kojem stoje čitavo društvo, kao što kuća stoje na svojim temeljima. Na takvom ekonomskom temelju, tj. proizvodnim snagama i proizvodnim odnosima, diže se nadgradnja, Marx kaže »politička i pravna nadgradnja«, kojoj opet odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Pravo i politika, dakle: zakoni, država, političke partije itd. idu u nadgradnju, u ono što je naknadno sagrađeno na temelju nečeg drugog, tj. ekonomski osnove, baš kao i oblici društvene svijesti, tj. moral, religija, umjetnost i filozofija. Zašto su to oblici društvene svijesti? — Zbog toga što religija, moral ili umjetnost npr. ne pripadaju samo svijesti pojedinca, nego svijesti, mišljenju,

vjerovanju i znanju čitavog društva. Da to sve čini samo nadgradnju znači, da je ono što ljudi misle u biti određeno načinom na koji proizvode, jer, kao što smo rekli, čovjek i misli na temelju toga što proizvodi i samo zato misli, jer proizvodi.

Dalje Marx kaže: »Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest«. Biće znači ovdje stvarnu, materijalnu proizvodnju. Ono što ljudi misle u biti je rezultat onog što oni jesu u proizvodnom procesu. Nije netko zato proleter, što misli da je proleter i što misli kao proleter, nego zato tako misli, što doista *jest* proleter. Poznato je i iz svakodnevnog života da čovjek ima druge planove i probleme, da i drugačije misli ako je siromašan, nego ako je bogat. Općenito u historijskom smislu to međutim znači da ljudi drugačije misle kao robovlasnici, npr., a drugačije kao robovi, i taj njihov položaj kao robovlasnika ili robova određuje kakva će biti npr. njihova država, kakve će zakone propisati i kakvu će religiju, filozofiju i umjetnost ostvariti.

Treba da budemo oprezni pri tome i da ne mislimo, kako se ekonomski osnova i nadgradnja doslovno poklapaju, tako da netko siromašan mora doista imati samo »siromašnu« filozofiju, ili da buržuj može i mora misliti uvijek samo buržujski; ili da iz ekonomije robovlasničkog društva možemo bez ostatka izvesti jednu filozofiju onog vremena, npr. Aristotelovu. To bi značilo da i ljudi nemaju što da rade ni što da misle, nego samo da čekaju kako će se razvijati proizvodnja. Nasuprot tome moramo razumjeti da osnova samo uvjetuje i omogućava ostale društvene pojave. Tako, npr., jedan način proizvodnje uvjetuje i omogućava da se ostvari Rimsko carstvo i Rimsko pravo, ili da se javi filozofija koja je bila prije nemoguća. Ekonomski osnova je samo temelj na kojem se javlja i razvija nadgradnja, te se tako, npr., marksistička filozofija može javiti tek kada su proizvodne snage visoko razvijene, kada postoji radništvo i buržoazija, ali i ta filozofija, koja je prema tome nadgradnja, sa svoje strane može sudjelovati u ubrzavanju razvitka ekonomski osnove. Kada se ljudi svjesno zalažu za neke ciljeve, npr. izgradnju socijalizma, oni mogu pristupiti i

svjesnom mijenjanju načina proizvodnje, naravno ukoliko u samoj proizvodnji postoje za to uvjeti, kao što smo već napomenuli u odnosu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.

Prema tome proizvodni odnosi određuju samo *u biti* kakvi su svi ostali odnosi među ljudima, a oni sami određeni su samo *u krajnjoj liniji* razvitkom proizvodnih snaga. U određenom trenutku međutim proizvodne snage mogu prerasti okvire dotadanjih proizvodnih odnosa i tada dolazi do potresanja čitave zgrade društva, što zahvaća sve oblasti društvenog života. Na kraju nužno izbija *socijalna revolucija*.

Tako smo došli do pojma revolucije, o kojoj će biti još mnogo govora. Međutim, za razumijevanje socijalističke revolucije treba da prvo objasnimo probleme odnosa ljudi jednih prema drugima, jer smo dosad uglavnom razmatrali odnos društva prema prirodi, tj. društvenu proizvodnju. Upoznali smo temelje društvenog života i konstitutivne elemente društva, tj. elemente koji omogućavaju da društvo postoji na jedan određeni način. Revoluciju, međutim, ostvaruju ljudi boreći se jedni protiv drugih. Zašto dolazi do takve borbe? Koji su razlozi da odnosi među ljudima mogu kočiti razvitak proizvodnje, premda je taj razvitak u interesu čitavog čovječanstva? Zašto je nužna revolucija i napor oko oslobođenja i uspostave jednakosti svih ljudi? — Odgovor na ta pitanja možemo dati tek nakon razmatranja pojma *klase*.

3. KLASNO DRUŠTVO I POLOŽAJ ČOVJEKA U NJEMU

Kako je proizvodnja društvena djelatnost, ljudi bez sumnje proizvode zajednički, ali to zajedničko učestvovanje nipošto ne znači da svi treba da rade isto, ni da svi ljudi uvijek jednako učestvuju u proizvodnji. Potpuno jednakoj zajedničkoj sudjelovanju u proizvodnji postojalo je samo u prvobitnom nerazvijenom društvu, kada sredstva za proizvodnju još ne traže složenu organizaciju rada i kada svaki član društva mora neprestano raditi, jer samo neprestano sudjelovanje svih članova društva u proizvodnji omogućava da se društvo održi u borbi s prirodom. Što se međutim proizvodnja više razvija i unapređuje, što su sredstva za proizvodnju savršenija, to se proizvodnja nužno sve više organizira i postaje složenija, a ta organiziranost dovodi do *podjele rada*. Razmotrimo ponovo naš primjer iz prethodnog poglavlja: U lovnu, kao jednom posebnom obliku proizvodnje, bit će potrebna mnogo tačnija podjela dužnosti i mnogo bolja i određenija organizacija ako se lovi savršenijim oruđima, nego ako se lov obavlja još najprimitivnjim sredstvima. Kada se lovi, npr., već lukom i strijelom, ulov će biti najveći ako su jedni goniči, drugi čekaju u zasjedi itd., a u tom slučaju će porasti i uloga odnosno važnost upravljača. Dapače, takva razmjerno složena organizacija može dovesti i do suprotnosti između upravljača proizvodnog procesa odnosno poglavice, koji samo zapovijeda i organizira, i onih koji rade ili samo izvršavaju naređenja. U toj pak suprotnosti leže korijeni podjele rada na *intelektualni* ili umni, i *manuelni* ili ručni rad. Vidjeli smo kako se takva podjela, koja se u izvjesnom smislu zadržala do danas, slaže s određenim shvaćanjem čovjeka, tj. sa shvaćanjem da je čovjek sasta-

vljen iz duše i tijela, kako uči religija. Nije, međutim, podjela rada na manuelni i intelektualni rezultat stvarnog nejedinstva čovjeka, nego je, obrnuto, religiozno shvaćanje i određenje čovjeka rezultat podjele rada, kao što je i svako filozofsko ili religiozno učenje u krajnjoj liniji proizašlo iz određenih proizvodnih odnosa, o čemu smo već govorili. Prema tome su mnoga religiozna i religiji slična shvaćanja uvelike ukorijenjena u značajnim suprotnostima u procesu proizvodnje i u izvjesnoj podjeli ljudi na upravljače i neposredne proizvođače, u podjeli koja se razvila na temelju nužne podjele rada. Podjela rada naime dovodi do bolje organizacije proizvodnje, a ova omogućava da pojedinac proizvodi više no što mu je neposredno potrebno za održanje života. Od viška rada jednih mogu tada živjeti i drugi. Ljudsko se društvo raspada na *klase*. A što su to klase?

Ako se društvo dijeli na klase, klase su očigledno grupe ljudi koje se međusobno razlikuju po svojem udjelu u proizvodnji, jer je proizvodnja osnovna ljudska djelatnost. Kada i kako je došlo do takve podjele? U našem primjeru s lovom, dok je poglavica bio još samo upravljač jednog proizvodnog procesa, mogao je tu istu ulogu vršiti i bilo koji član društva s manje ili više umješnosti, te prave podjele društva nije ni bilo. Drugačija je situacija ako važnost poglavice uvelike poraste. Tada će on npr., moći zahtijevati za sebe i veći ili bolji dio plijena, a ako on i njegova porodica prave od tog plijena oruđa, onda će on na kraju moći živjeti, npr., i od samog posuđivanja vlastitih oruđa, koja će ostali članovi društva morati posuđivati od njega da bi mogli proizvoditi odnosno živjeti. Tako do podjele ljudi na klase dolazi tek kada postoji *privatno vlasništvo i to vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju*.

Pitanje je sada, dalje, kada, zašto i kako dolazi do privatnog vlasništva, što uvjetuje takav način proizvodnje u kojem su ljudi podijeljeni?

Prvobitno društvo ne poznaće podjele na klase. Razlog se krije u samim sredstvima za proizvodnju koja su na tako niskom stupnju da dopuštaju proizvodnju samo uz najužu suradnju, što opet ne dopušta ni da se netko kao razmјerno samostalni proizvođač počne smatrati i vlasnikom svojeg

proizvoda. Svatko može proizvoditi samo toliko koliko je neposredno nužno za njegov vlastiti život, te, kao što smo već rekli, svi moraju neposredno i potpuno jednako sudjelovati u proizvodnji. Tek kada su proizvodna sredstva razvijenija, kada pojedinac može proizvesti više no što je neposredno nužno da se sam održi na životu, tek tada je moguće da netko prisvaja proizvode ne samo svojega, nego i tuđeg rada. To omogućava da manji dio ljudi živi na račun većeg, da jedni proizvode a drugi samo troše, da jedni budu samo upravljači procesa proizvodnje, a drugi neposredni proizvođači. Ponovo vidimo, dakle, kako stupanj razvitka proizvodnih snaga u krajnjoj liniji odlučuje kakvi će biti odnosi među ljudima.

Ljudi se prema tome dijele na klase kada je to omogućio razvitak proizvodnje i u materijalnoj proizvodnji valja tražiti razloge te podjele, kao što i mjesto koje netko ima u društvu s obzirom na druge treba da se određuje s obzirom na njegov udio u društvenoj proizvodnji. Nije stoga dovoljno podjelu ljudi izvoditi samo iz imovinskog stanja, kao što to obično čini utopijski socijalizam, iako je to stanje redovno usko povezano s udjelom u proizvodnji odnosno ulogom koju čovjek ima u procesu proizvodnje. Nije dovoljno reći da su bogati jedna, a siromašni druga klasa, iako i ta podjela na bogate i siromašne zavisi od klasne podjele. Pojam klase moramo tačnije odrediti: *Klase su grupe ljudi, koje se razlikuju po svojem odnosu prema sredstvima za proizvodnju.* Ili, kako svestrano objašnjava Lenjin:

»Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svome mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i izraženom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobivanja i po veličini onog dijela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mjesta u određenom sistemu društvene privrede.«

Osnovno je dakle za klase njihovo mjesto u procesu proizvodnje, odnosno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Sve ostale razlike između klasa proizlaze iz tih temeljnih razlika i sva nepravedna podijeljenost ljudi osniva se na njima. Tako klasa koja ima vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju prisvaja proizvode rada i zove se *eksploatatorska*, a koja proizvodi za druge *eksploatirana*. Eksplotatatorska klasa je zbog toga, naravno, bogata, a eksplotirana siromašna; prva uzima za sebe bolja i lakša zanimanja koja samo traže rukovodeći položaj, a drugoj ostaju samo ona teža, napornija i s razmjerne podređenim položajem itd.

Osim ovih odnosa u neposrednoj proizvodnji postoje, naravno, i drugi odnosi među ljudima: kulturni, pravni, politički i moralni, npr., ali svi se oni uspostavljaju na temelju proizvodnih odnosa, koji su pak uspostavljeni zahvaljujući određenom stupnju razvitiča proizvodnih snaga. *Takvo jedinstvo proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa zajedno sa svim ostalim odnosima među ljudima u jednom većem vremenskom razdoblju zovemo društveno-ekonomsku formaciju.* Svaka je formacija, prema tome, određeni stadij u razvitiču društva, jedan način proizvodnje koji vlada u nekom dužem vremenskom razmaku.

Gоворили smo već kako u prvobitnom društvu svatko može proizvoditi samo toliko koliko je najnužnije da se on sam održi na životu. Ljudi su tada prisiljeni na usku suradnju u kojoj nitko ne može igrati neku naročito izuzetnu ulogu. Ne postoji ni prava podjela rada, jer svi podjednako mogu i moraju raditi sve poslove koje zahtijeva uzdržavanje zajednice na životu. Zbog toga ne postoji ni privatno vlasništvo, a kada nema privatnog vlasništva ne mogu postojati ni klase. Takvo društvo se zato često zove i prakomunističko društvo. U njemu su svi ljudi jednaki, ali zbog nerazvijenih proizvodnih snaga vlada neprestani strah i borba s prirodnom koja može takvo društvo svakog trena uništiti. Zato, naravno, ne postoji ni kultura u pravom smislu riječi.

Takva društveno-ekonomska formacija zove se *prvobitna zajednica*.

U prvobitnoj zajednici ne postoji pravo, tj. nema propisanih zakona koji bi morali prisilno regulirati odnose među ljudima. Nema ni države, nego se živi u plemenima, odnosno rodovima. Kad izbije rat između plemena, npr., zarobljenike pobednici ili ubiju ili primaju među svoje. Nema naime razloga da ih drže zarobljene kako bi radili pobednicima izvjesne poslove, jer njihov rad donosi upravo toliko, koliko je potrebno za njihovo vlastito izdržavanje.

Drugacija je, međutim, kad se razviju sredstva za proizvodnju. Tada nastaje veća podjela rada. Za izradbu savršenije sjekire, npr., potrebna je veća vještina, i tko pravi takve sjekire postepeno će se početi baviti samo time, jer će dobru sjekiru razmijeniti npr. za kožu. Tako će se jedan baviti skupljanjem plodova, drugi lovom, a treći izradbom oruđa i oružja. Kada samo skupljanje plodova više ne zadovoljava, nego treba prijeći i na njihovo uzgajanje, skupljači plodova će se, ako društvo živi pretežno od tih njihovih proizvoda, početi smatrati i vlasnicima zemlje. S podjelom rada i većom mogućnošću proizvodnje nastaje i privatno vlasništvo. Zbog bolje organizacije posla i savršenijih oruđa pojedinac može proizvesti i više no što je njemu samom potrebno da bi se održao na životu. Zarobljenike iz rata se tada isplati držati, jer njihov rad može donijeti pobedniku više od onoga što je potrebno za njihovo izdržavanje. Od tog viška što su ga proizveli zarobljenici, može živjeti njihov gospodar. Društvo se tako raspalo na dvije klase: klasu robovlasnika i klasu robova. To je *robovlasničko društvo*.

Rob je u tom društvu bez ikakvih prava, on je isto što i oruđe. Njegov rad omogućava robovlasniku život potpuno bez rada, a time i bavljenje kulturom. Razvitak načina proizvodnje rodio je dakle nejednakost i nečuveno ponižavanje čovjeka, ali i kulturu s kojom rastu i potrebe robovlasnika. Oni se ne zadovoljavaju samo time da mogu živjeti bez rada, nego traže sve više i više. Višak pak koji se dobije od rada pojedinog roba vrlo je malen, jer rob nije nimalo zainteresiran da proizvodi više. Dapače, zbog svojeg očajnog položaja on proizvodi samo onolikو koliko je surovo prisiljen i namjerno čak nastoji kvariti svako savršenije oruđe koje bi njegovom gospodaru moglo donijeti veći višak.

Ako gospodar želi povećati svoj dobitak mora držati sve više i više robova. To ga tjera u sve nove i nove ratove, koji su zapravo lov na ljude, a gomila robova prijeti također ustankom, budući da se nužno želi oslobođiti. Ustanci robova doduše ne uspijevaju, jer su robovi dovedeni s raznih strana svijeta i nisu složni, a ne znaju ni što zapravo hoće (jedni se žele vratiti kućama, drugi postati robovlasci itd.), ali snažno potresaju čitav društveni sistem. Dalje, što je veći broj robova, mora postojati i jača organizacija koja ih drži u pokornosti. Zato i nužno postoji, npr., golemo Rimsko carstvo s velikom i jakom vojskom. Povećanje i pojačanje države i vojske koja drži u pokornosti robe opet traži povećanje troškova, i taj začarani krug može završiti jedino slomom čitavog načina proizvodnje, što uzrokuje naravno i propast najveće robovlascičke države u historiji — Rimskog carstva.

Uspostavlja se nov način proizvodnje koji se zove *feudalizam*, prema feudu, tj. zemljišnom posjedu čiji je vlasnik feudalac. Feudalac dakle ima vlasništvo nad zemljom koju obrađuje kmet, s tim da on veći dio proizvoda daje svome feudalcu u ime »naknade« za korištenje zemlje, a manji zadržava za sebe. Time je kmet ipak zainteresiran za rad na zemlji; ako više i bolje radi povećava se i njegov vlastiti mali doprinos od rada.

Razvitkom proizvodnje, međutim, i feudalizam se zapliće u nerješive suprotnosti. Kmetovi obrađuju samo zemlju, a oni koji se bave proizvodnjom oruđa postepeno dobivaju naročiti značaj i počinju stvarati nov sloj. Stanuju oko feudalčevog dvora i polako stvaraju *grad*, te postaju zatočenici nove *gradanske klase* (buržoazije). Njihov značaj raste sve više, jer se bave i trgovinom koja donosi novac, za razliku od poljoprivrednih proizvoda seljaka. Feudalac pak, što mu više rastu potrebe, što raskošnije želi živjeti, hoće više novaca do kojeg teško dolazi samo prodajom poljoprivrednih proizvoda, jer tih ima razmjerno mnogo, a kupaca malo. On pokušava podjarmiti građane, ali se ovi opet oslanjaju na kralja, tj. na organizaciju države koja želi imati feudalce u svojoj vlasti. Tada feudalac sve više pritiskuje seljake, koji dižu ustanke i potresaju čitav sistem. Na kraju se i bur-

žoazija oslanja na radnike i seljake tvrdeći da zastupa interese svih potlačenih, te revolucijom uspostavlja novu društveno-ekonomsku formaciju — *kapitalizam*.

Kapitalizam je dobio ime po kapitalu, što znači vrijednosti, koja zbog naročitih proizvodnih odnosa može sama rađati višak vrijednosti. Novac npr. nije sam po sebi kapital, nego to postaje onda kad već postoje takvi društveni odnosi koji omogućuju da se novac pretvori u kapital, tj. kad vlasnik novca može kupovati ljudsku radnu snagu, tj. zapravo ljude, koji mu, radeći njegovim proizvodnim sredstvima, svojim radom donose višak vrijednosti.

U kapitalizmu postoje dvije klase: radnici ili proleteri koji ne posjeduju ništa osim svoje vlastite radne snage, i kapitalisti koji su vlasnici sredstava za proizvodnju. Radnik je formalno slobodan, postoji jednakost ljudi na papiru, ali stvarno je prinuđen da prodaje svoju radnu snagu jer mora živjeti. Pravno je on slobodan, kaže se, budući da može prodati svoju radnu snagu kome god hoće, ali stvarno je on mora prodati onome tko je hoće kupiti, jer će inače skapati od gladi. Kapitalizam je stoga u stvari isto tako surov klasni sistem kao i ropstvo ili feudalizam.

Iz suprotnosti unutar kapitalizma nužno nastaje nova društveno-ekonomski formacija — *komunizam*, koja znači nijekanje klasnog poretka uopće. Ali o tome moramo kasnije još mnogo opširnije govoriti.

Sada treba da još napomenemo kako su u svim formacijama opisani samo oni najvažniji klasni odnosi, oni koji pretežno vladaju u tim razdobljima. Pored njih, odnosno pored ovih osnovnih klasa postoje u svakoj formaciji takozvane *prelazne klase*. Tako npr. u kapitalizmu postoje veleposjednici kao ostatak feudalizma. Ili, u kapitalizmu postoji takozvana »sitna buržoazija«, čiji su predstavnici npr. zanatlije i slobodne profesije. U kapitalizmu ni seljaštvo nije posebna klasa, ali ono čini zaseban sloj unutar kojeg postoje klasne razlike između bogatih i siromašnih seljaka.

Nije naš zadatak da potanko analiziramo sve te odnose između osnovnih i prelaznih klasa pojedinih formacija. Za naše daljnje izlaganje valja samo unaprijed reći, da kao što se vidi i iz dosadašnjeg objašnjavanja, u klasnom društvu

postoji neprestano previranje, neprestana borba. Ljudi ne stoje pasivno na svojim mjestima u procesu proizvodnje nego se neprestano bore za povoljnija mjesta, a time i za promjenu načina proizvodnje, i to se bore svim sredstvima. Ta borba zove se *klasna borba*, a zbiva se ne samo kao oružani sukob, nego i kao politička, ekomska, pa i borba ideja odnosno mišljenja.

Ovaj kratak pregled društveno-ekonomskih formacija pokazao nam je zatim kako se društvo razvija. Taj razvitak zove se historija. Rekli smo na početku: čovjek je historijsko biće. Ljudsko društvo ima historiju. Danas živimo potpuno drugačije, no što su ljudi živjeli prije par tisuća godina. Nije ni potrebno ukazivati na te zaista neizmjerno velike razlike: Tvornice umjesto kamenih sjekira, atomske bombe umjesto luka i strijele, itd. Nitko ne može nijekati ovaj način značaj ljudske historije. Dok se životinske vrste za isto vrijeme nisu gotovo nimalo promijenile, dok je i čovjek što se tiče tjelesnih osobina ostao isti, desile su se takve promjene u njegovom položaju u svijetu. Pitanje se nužno nameće: Što je uzrok takvih promjena? Ili, tačnije rečeno: Što je pokretač historije?

Shvaćanje prema kojem je čovjek sastavljen od duše i tijela, pri čemu je duša ili duh ono doista vrijedno, smatra, naravno, i ovdje da je pokretač historije duh. Taj duh nije ljudski, nego u krajnjoj liniji onaj duh od kojeg čovjek po takvom vjerovanju proizlazi, to jest bog. Bog je, prema religioznom shvaćanju, unaprijed odredio kako se mora odigrati historija. Samo on sam pravi historiju i zna kako će se ona i kada izvršiti. Povijest po biblijskom vjerovanju počinje stvaranjem svijeta i čovjeka, a završava posljednjim sudom. Čovjek nema tako reći nikakvog učešća u historiji, ljudi ne stvaraju vlastitu historiju nego su tek igračke providnosti, tj. božje volje koja će se ispuniti sasvim nezavisno od ljudskih namjera i ciljeva.

Drugo idealističko shvaćanje zastupa njemački filozof G. W. F. Hegel. Prema Hegelu je također duh, odnosno kako on kaže »apsolutna ideja« pokretač povijesti, koja se zbiva po unaprijed utvrđenom planu. Jedino što Hegel smatra da se taj božji plan može spoznati i razumjeti: Historija po

njemu počinje time da je u starim istočnim državama Kini i Indiji bio jedan čovjek slobodan, tj. bio je slobodan samo vladar. Poslije, u Staroj Grčkoj i Rimu bili su neki ljudi slobodni, tj. bili su slobodni robovlasci. Na kraju u ustavnoj državi prema Hegelu su svi ljudi slobodni, jer su zakoni samo za njih propisani, odnosno zakoni čuvaju njihovu slobodu, i to je kraj povijesti. Već smo ukazali kako je to shvaćanje odigralo značajnu ulogu, jer je historija shvaćena kao postepeno oslobođenje čovjeka, ali je njegov glavni nedostatak što je Hegel smatrao da je sloboda postignuta u građanskoj državi i time je dijalektičko kretanje zaustavljeno i čitav sistem zatvoren prema budućnosti.

Mnogi filozofi prije Marxa, naročito francuski materijalisti XVIII stoljeća smatrali su pak, da historiju pokreću ljudske misli, ljudske ideje. Na to ih je navodila činjenica da čovjek zna što radi, tj. da uvijek postupa svjesno. U skladu s tim su zaključili da ljudi svjesno izabiru neke ciljeve prema kojima se ravnaju i kreću historiju uvijek onako kako to sami žele.

Kad bi, međutim, doista bilo tako, ljudi bi mogli praviti svoju historiju uvijek i potpuno onako kako hoće. Robovlašnički poredak bio bi tada samo rezultat toga da su ljudi htjeli živjeti baš u takvom poretku, a nisu htjeli da oslobode robe i, recimo, dokinu privatno vlasništvo. Već u prikazu društveno-ekonomskih formacija vidjeli smo da u historiji nikada nije tako. Društveno-ekonomske formacije mijenjaju se nužno, i poslije robovlašničkog sistema nužno dolazi feudalizam. Nije bilo moguće da ljudi odmah nakon prvobitne zajednice uspostave kapitalizam. Smjenjivanje društveno-ekonomskih formacija zbivalo se jer ljudi u određenim proizvodnim odnosima više nisu mogli živjeti. Suprotnosti robova i robovlašnika u robovlašničkom poretku bivale su sve veće, što je proizvodnja bivala savršenija. Te dvije klase bile su u stalnoj otvorenoj ili prikrivenoj borbi. Nužno je da robovi ne mogu biti zadovoljni svojim položajem, kao i da robovlašnici nastoje zadržati i što je moguće više učvrstiti svoj položaj. Tako biva kasnije u svim ostalim sistemima. Zato Marx kaže u *Komunističkom manifestu*, da je dosadašnja historija bila *historija klasne borbe*. Kad se na-

kon prvo bitne zajednice društvo podijelilo na klase, dalji razvitak odigrava se kao neprestana borba tih klasa. U toj borbi ljudi se rukovode vlastitim materijalnim interesima, ali ta borba za materijalne interese ujedno pokreće razvitak historije.

Pitanje koje bismo sada mogli postaviti glasi: Zašto se ljudsko društvo uopće dijeli na klase, i, ako prestane klasna borba, hoće li prestati i historija, odnosno da li će biti zastavljen svaki razvitak?

Važno je pri tome da se sjetimo gdje leži uzrok nastanka klasa. Već smo ukazivali na to, kako do podjele na klase dolazi zbog razvijanja same proizvodnje. Kad su proizvodne snage postale razvijenije i kad je čovjek mogao proizvoditi više no što mu je neposredno potrebno, društvo se nužno raspalo na klase, kao što će i klasno društvo propasti onog dana, kada proizvodne snage dosegnu tako visok stupanj da omoguće svim ljudima kulturan i čovjeka dostojan život, odnosno kada klasni odnosi stanu kočiti dalji i još veći razvitak proizvodnih snaga.

Stvarni pokretač historije prema tome jest proizvodnja, ona je temelj na kojem stoji čitavo društvo, i razvitak proizvodnje odnosno proizvodnih snaga jest onaj razvitak koji potiče čitav razvitak društva, odnosno pokreće njegovu historiju. U klasnom društvu taj razvitak se zbiva kroz klasnu borbu. Ali, što sprečava da klasna borba nije neprestana krvava revolucija, što omogućava da društvo u određenim vremenskim razdobljima živi razmjerno mirno i klasna borba se zbiva manje više prikriveno?

Očigledno je da eksplotatorska klasa mora živjeti neprestano pod prijetnjom pobune eksplotiranih. Takva pobuna prijeti, jer izrabljivani, naravno, ne mogu biti zadovoljni svojim položajem. Tko bi dobrovoljno radio za druge? Nužno je zato da postoji prisila, jer rad potlačene klase u svakom klasnom društvu je zapravo *prisilni rad*, to nije djelatnost koja bi proizlazila iz vlastite želje i interesa za djelatnošću, nego je to djelatnost koja se mora vršiti da bi se preživjelo. Tko vrši tu prisilu, tko tjera ljudi da se pokoravaju i ostaju na svojem položaju u proizvodnji, ma koliko taj položaj bio težak i nesnosan? Očito to može biti samo jedna organizacija

koja se služi oružjem odnosno silom i pod prijetnjom fizičke prisile održava rad u proizvodnji gdje jedni samo rade i privređuju, a drugi troše. Takva organizacija odnosno takav aparat klasnog društva jest *država*.

Time smo došli do problema države, tj. do pitanja što je zapravo država i kakva je njena uloga. Država je vrlo stara ljudska tvorevina, te se može činiti da je ona vječni i jedini mogući oblik ljudskog života, jedini način na koji se može nesmetano vršiti proizvodnja. Tako i idealistička učenja redovito tvrde kako čovjek može živjeti ljudskim životom jedino u okvirima organizirane države, koja provodi sudsku vlast, tj. garantira pravo budući da kažnjava one koji se tom pravu suprotstave i koji ga na bilo koji način krše. Rekli smo već da je Hegel čak smatrao, kako čovjek u državi postiže svoju slobodu, i to onda kad zna da su državni zakoni samo zato propisani da njega štite. Zbog sličnih razloga se i država smatrala nečim nadljudskim, nekom tvorevinom koja zbog svoje »savršenosti« mora biti djelo nekog višeg od samog čovjeka.

Isto tako političke partije u kapitalizmu bore se jedino za vlast u državi, jer im se čini da onaj tko ima vlast u državi može upravljati ljudima isključivo prema vlastitoj volji.

Da međutim shvatimo stvarnu suštinu države, moramo se zapitati što čini državu. Očigledno državu ne čini samo teritorijalna zajednica. Ima i teritorijalno nejedinstvenih država dok s druge strane neki narodi nemaju vlastite države, a neki žive još i danas bez ikakve države. Država prema tome nije samo jedna zajednica, nego jedan način organizacije ljudske zajednice. U toj organizaciji odlučujuću ulogu igra vojska, policija i sudstvo, koji svi zajedno čine osnovu takozvanog državnog aparata. Državi pripada pravo, dakle propisi, kojih se njeni građani moraju pridržavati. I to se tih propisa *moraju* pridržavati jer država baš zato i ima vojsku i policiju, da ljudi *prisili* na poštivanje prava. Ova prisila je tako najznačajnija osobina države; bez prisile nema države.

Historija pak pokazuje da društvo ne poznaje oduvijek državu. U prvobitnoj zajednici ne postoji ni država ni pravo

u smislu propisa kojih se pojedinac mora pridržavati, jer je u suprotnom slučaju kažnjavan. Tada postoje samo moralni propisi o odnosima među ljudima, a tko ih krši, taj krši vlastiti moral i ukoliko to slučajno sam ne uviđa, jednodušna je moralna osuda drugih članova društva koja ga sili da se popravi ili napusti zajednicu. Tako nije potrebna posebna organizacija koja bi se bavila prestupnicima i njihovim kažnjavanjem. Tek kada svi ljudi nisu zadovoljni propisima kojih se moraju pridržavati, tek tada je potrebna prisila. A nisu zadovoljni onda, kad odnosi među ljudima postanu nepravedni, odnosno nemoralni. To se zbiva, kao što znamo, kad se društvo dijeli na klase, pri čemu naravno potlačena klasa ne može biti zadovoljna. Baš se ta potlačena klasa mora siliti na pridržavanje nekih propisa, npr. da ne dira tuđe vlasništvo, jer po kojem moralnom zakonu ćete objasniti gladnom čovjeku da on mora radije umrijeti od gladi nego uzeti od onoga koji ima za bacanje. Dakle, privatno vlasništvo i klasna podjela istom omogućuju stvaranje države, odnosno klasno društvo nužno zahtijeva jedan takav aparat, koji će potlačene držati u pokornosti.

Država tako nije ništa drugo nego *aparat za držanje u pokornosti potlačene klase*, klase koja nužno nije zadovoljna svojim položajem u procesu proizvodnje. Pravo koje garantira država u biti jest pravo jačega i propisi odnosno zakoni čije kršenje državna vlast kažnjava, jesu propisi koji u stvari štite jedino povlaštenu klasu.

Ni država, međutim, ne može uvijek i stalno držati potlačene klase u pokornosti. I snaga države popušta kada proizvodne snage prerastu okvire proizvodnih odnosa, tj. kada određeni klasni odnosi među ljudima stanu kočiti dalji razvitak proizvodnje. Vidjeli smo kako propada Rimska država, a s njom i robovlasnički poredak, kada su proizvodni odnosi takvi da se unutar njih više ne može povećati proizvodnja, tj. nezainteresirani robovi kvare oruđa i njihov rad daje samo mali višak proizvoda. Isto tako propada i feudalizam, te jake feudalne države ne mogu spriječiti *revoluciju*, kada su sazreli uvjeti za uspostavljanje novog načina proizvodnje. Dakle, kao organizacija koja unutar jednog načina proizvodnje prisiljava ljudi da ostaju na svojim mjestima u proizvod-

nji, i država se ruši revolucijom, koja umjesto starog stvara novi poredak i eventualno novu, drugačiju državu. O revoluciji se prema tome može govoriti samo onda kada je poredak koji dolazi napredniji i viši od poretku koji odlazi. Nije svaka pobuna, svaki puč i svako preuzimanje vlasti nad državom odmah i revolucija, niti se može govoriti npr. o nekoj »fašističkoj revoluciji« povodom dolaska fašizma na vlast u nekim zemljama prije II svjetskog rata. *Revolucija je nužni nagli prijelaz od jednog društvenog poretku, od jednog načina proizvodnje na drugi, prijelaz koji ima vlastite zakone i čija je nužnost zasnovana na samom razvitku proizvodnje, ali prijelaz koji vrše ljudi svjesni svojih položaja i svojih ciljeva, na način koji je u danoj situaciji najsavršishodniji.* Socijalistička revolucija nastaje tako kao rezultat klasnih suprotnosti unutar kapitalističke ekonomije, ona ruši kapitalističku državu i uspostavlja nove proizvodne odnose te time čini prvi stupanj ostvarivanja socijalizma i komunizma, tj. novog besklasnog društvenog poretku.

4. PRIJELAZ IZ KLASNOG DRUŠTVA U BESKLASNO

Već smo govorili o tome da je kapitalizam posljednji klasni sistem društva. Taj sistem dobio je ime prema *kapitalu*, tj. vrijednosti koja zbog naročitih proizvodnih odnosa može rađati višak vrijednosti. I najznačajnije Marxovo djelo zove se *Kapital*, a podnaslov mu je *Kritika političke ekonomije*. U njemu se analizira društveni sistem koji s jedne strane proizvodi golemo bogatstvo, a s druge strane krajnju bijedu. Marx pronalazi korijene takvog stanja i pokazuje kako je čovjek u svakom klasnom društvu izrabljivan, neslobodan i ponižen, a to poniženje čovjeka na jedan način dolazi do vrhunca u kapitalizmu. Čovjek je u kapitalizmu sveden na stvar, doveden do toga da bude puka roba, i on se kao roba hladnokrvno kupuje, prodaje i iskorištava u egoističke svrhe. Proleter za kapitalista, tj. posjednika kapitala nije ništa drugo nego obična roba koja se kupuje za nadnicu da bi proizvodila izvjesnu vrijednost. Ovo kupovanje ljudi, koji se uzimaju samo kao radna snaga i tako plaćaju, omogućava bogatjenje kapitalista, jer radnik uvijek proizvodi više vrijednosti no što je plaćeno za njega kao puku stvar. Posjed sredstava za proizvodnju omogućava zato bogatstvo kapitalista koji ide na račun siromaštva proletera. Osnova je kapitalističkog društva robna proizvodnja, tj. pretvaranje svega što jest u robu koja se kupuje i prodaje. U robi pak otkriva Marx zapravo ljudske odnose. Nije naime svaki proizvod roba, nego samo onaj koji je proizведен za tržište, tj. s namjerom da ga netko kupi. Prema tome, da bi nešto bila roba moraju postojati određeni odnosi među ljudima i samo na temelju tih odnosa moguće je proizvoditi robu, a samo ako se proizvodi roba može se ostvarivati višak vrijednosti i može postojati ka-

pital. Roba je zapravo jedan odnos među ljudima a ne neka stvar, ali taj je odnos takav da i ljudi pretvara u stvari. Kapitalistička ekonomija uzima čovjeka samo kao radnu snagu, a i čitav svijet promatra samo kao skup robâ koje se mogu kupiti i prodati odnosno iskoristiti.

Šta to zapravo znači kada se ljudi uzimaju kao puke stvari, vidimo vrlo dobro na primjeru ratova. Rat je samo jedno sredstvo kapitalističke ekonomije, i kapitalistu nije nimalo stalno ako izgube život i milijuni ljudi, postoje li samo izgleđi za većim profitima. Trka za profitima i potčinjavanje svega materijalnim interesima osnovna je karakteristika kapitalističkog društva koje ne priznaje nikakvu vrijednost osim kapitala.

Ne smijemo međutim zaboraviti, da je kapitalizam visoko razvio proizvodne snage i da kapitalistička ekonomija omogućava takav razvitak proizvodnih snaga, iako samo do izvjesnih granica. Danas živimo u vrijeme kad je kapitalistička ekonomija došla do svojeg vrhunca i do vlastitih granica prešavši razvitak od klasičnog kapitalizma preko imperijalizma do današnjih suprotnosti blokova i nesrazmjera razvijenih i nerazvijenih zemalja. Tokom čitavog ovog razvijatka kapitalizam se neprestano kretao u suprotnostima koje su omogućile izbijanje socijalističkih revolucija. Te suprotnosti očigledno su se ogledale najprije u ekonomskim krizama i borbama za tržište, koje su teško potresale kapitalističke zemlje osobito prije II svjetskog rata. Ali, u čemu se očituju te suprotnosti? Što je tjeralo kapitalističke zemlje u rat za tržišta? Zašto kapitalizam traži tržišta?

Uzmimo jedan primjer iz vremena klasičnog kapitalizma: Pretpostavimo kapitalista koji proizvodi u svojoj tvornici neku robu, npr. automobile. Profit ostvaruje na taj način što radnicima u obliku nadnica ne isplaćuje stvarnu vrijednost njihovih proizvoda, nego veći dio te vrijednosti zadržava za sebe. Naravno, da bi došao do novca on mora tu vrijednost, tj. robu koju proizvodi prodati. A kome će je prodati? Njegovi radnici moraju biti manje plaćeni no što vrijede svi proizvedeni automobili, jer inače se ne bi mogao stvoriti profit. Kada bi im naime kapitalist povisio nadnicu do te mjere da mogu nazad kupiti sve što su proizveli, otkuda bi izvlačio

profite? Njegovi radnici dakle neće moći kupiti sve automobile koje su proizveli; njihova kupovna moć ne može nikada u kapitalizmu biti toliko velika da kupuju sve vlastite proizvode. Tako kapitalist u našem primjeru mora automobile, barem jedan veći dio tih automobila, prodati nekom drugom a ne vlastitim radnicima. A takav je slučaj i sa čitavom ekonomijom kapitalističke zemlje. Ona je bila prisiljena na izvoz na tržišta izvan vlastite zemlje i na borbu za ta tržišta, jer je u protivnom dolazilo do kriza za kojih se roba nema kome prodavati, proizvodnja stoji i radnici se otpuštaju s posla.

Tako unutarnje suprotnosti koje proizlaze iz kapitalističke ekonomije tjeraju kapitalističke zemlje u rat za tržišta. Umjesto da proizvodnja raste, ona stoji na mjestu ili povremeno raste a zatim opada (zbog krize ili rata), odnosno, što je samo drugi izraz za to, proizvodni odnosi unutar kapitalizma, odnosi proletera i kapitalista smetaju daljem razvitku proizvodnih snaga. Umjesto da raste bogatstvo i blagostanje svih ljudi, raste bogatstvo neznatne manjine, dok većina čovječanstva živi u bijedi. Nerazmjer između jednih i drugih sve se više povećava. Ljudski rad nadomješta se jeftinijim radom strojeva, ali sve u interesu povećanja profita, te strojevi konkuriraju ljudima i nameću im tempo rada. Sami ljudi pretvaraju se u robe strojeva umjesto da budu njihovi gospodari.

Takav razvitak kapitalizma dovodi dalje do koncentracije kapitala i do monopolja. To možemo lako objasniti: Osnovni je dakle pokretač kapitalističke ekonomije, a prema tome i donekle svakog čovjeka u kapitalističkom društvu, želja za što većim profitom. Svatko gleda da izvuče što više novaca, jer mu se čini da ga samo novac može učiniti sretnim. U lažnost takvog stava uvjerava se sam, ako zaista dođe do novca, jer ga sam taj novac sili na ponovno ulaganje, ponovno stjecanje novca, i tako život čovjeka u kapitalizmu nije ništa drugo nego luda trka za novcem. Ta trka naravno rađa i konkureniju među kapitalistima. A zamislimo sada situaciju, npr., kada izbjie kriza. Roba se nema kome prodati i kapitalist ostaje bez profita. Ukoliko on raspolaže velikim kapitalom, moći će ipak na račun svojeg bogatstva nastaviti

još neko vrijeme proizvodnju, makar i s gubitkom. Manje bogatog kapitalista će međutim kriza ubrzo prisiliti ne samo da obustavi proizvodnju, nego čak i da proda svoje poduzeće, kako bi imao od čega živjeti za vrijeme krize. Njegovo poduzeće moći će naravno kupiti najveći kapitalist, koji će se zatim poslije krize još više obogatiti, dok mali kapitalist nikada više neće moći vratiti izgubljeno. — Zbog sličnih razloga i za vrijeme normalne proizvodnje veliki kapitalist može lako uništiti manje kapitaliste, npr. snižavanjem cijene robi ispod proizvodnih troškova. To sili i sitne kapitaliste da snižavaju cijene, kako bi uopće mogli prodavati. Krupni kapitalist međutim takve uvjete može daleko dulje izdržati, on jednostavno čeka da mali propadne zbog takvog poslovanja, i kada se na taj način riješi konkurenata, onda lako podigne cijenu i više od prvobitne, te nadoknadi ranije privremene gubitke.

Kapital se zato nužno koncentriра, skuplja, u rukama nekoliko najjačih kapitalista koji se uzajamno ne mogu uništiti. Oni su prinuđeni da se sporazume npr. o prodajnim cijenama robe. Nastaje *monopol*.

Monopolistički kapitalizam teži širenju svoje moći i svjetskom gospodstvu. Borba za tržišta dovodi i do političkog porobljavanja manjih i nerazvijenijih zemalja, jer je prirodno najbolje tržište ona zemlja, koja stoji i pod političkom vlasti kapitalista, dakle zemlje koja je i kao država zavisna od druge jake kapitalističke države. Takve su zemlje *kolonije*. Zbog nužnih zakona svojeg razvijanja kapitalizam dakle teži stvaranju kolonija, tj. zemalja u koje će izvoziti svoju robu a iz kojih će jeftino izvlačiti sirovine. Tako svaka jaka kapitalistička zemlja teži ostvarenju vlastitog *imperija*, što će reći niza zemalja koje su sve politički i ekonomski vezane za centralnu, najvažniju, vladajuću visoko razvijenu kapitalističku državu. To je period u kojem kapitalizam prevrasta u svoj novi oblik, *imperializam*, koji je najbolje analizirao V. I. Lenjin u djelu: *Imperializam kao najviši stadij kapitalizma*.

Ne smijemo međutim zaboraviti da se kapitalizam i dalje neprestano razvija i da taj razvitak ne smijemo shvatiti suviše jednostavno i samo kao rast u jednom određenom prav-

cu. Kako se razvijao kapitalizam raste i svjesna radnička klasa i njen organizirani otpor sve više na različite načine utječe na kapitalističku ekonomiju i politiku kapitalističkih zemalja. Tako privatni kapital sve teže izlazi na kraj s pobunama radnika koji se bore za svoja prava svim sredstvima. Zbog toga dolazi do sve tješnjeg povezivanja kapitalista s državnim aparatom, dapače može se govoriti i o specifičnom *državnom kapitalizmu*. Kapitalističke zemlje, dalje, prinuđene su da vlastitom radništvu povise životni standard, iako prirodno ostaje golemi nerazmjer bogatstva u rukama malog broja kapitalistaⁱ i ekonomskih sredstava koje imaju radnici. Ipak, razvijena kapitalistička država može omogućiti i s razmjerno malim dijelom svojeg nacionalnog dohotka relativno bolji život svojim radnicima, jer je ona izvukla goleme profite iz nerazvijenih zemalja, pogotovo kada su joj te zemlje bile kolonije. Suprotnosti kapitalističke ekonomije tako se danas sve više pokazuju kao nerazmjer i suprotnosti *razvijenih i nerazvijenih zemalja*.

I među zemljama stvaraju se ekonomski nezavisne i bogate, ali i zavisne i siromašne. Nerazmjer se između bogatstva jednih i siromaštva drugih sve više povećava i njihove suprotnosti rastu sve do borbe malih zavisnih naroda za oslobođenje, tj. *antikolonijalističkog pokreta*.

Isto tako velike i razvijene zemlje dolaze u suprotnosti zbog borbe oko kolonija te nastaju *imperijalistički ratovi*. Najveće zemlje teže podjeli svijeta na *interesne sfere*, tj. područja na kojima će isključivo jedna razvijena zemlja imati pravo da izvozi svoje proizvode i eksplotacijom sirovine iskorištava nerazvijene. Rađa se konkurenca kapitalističkih zemalja u kojima se one ponašaju gotovo isto tako kao što smo vidjeli da u konkurenciji postupaju kapitalisti jedni prema drugima.

Ratovi i borba protiv antikolonijalističkog pokreta isporučuju relativno slabije kapitalističke zemlje, što isto kao kod pojedinačnih kapitalista dovodi do premoći jačih. Tako poslije II svjetskog rata postaju SAD najvažnija i premoćna kapitalistička zemlja, dok su ostale, ranije potpuno samostalne i međusobno ravnopravne zemlje, ipak potisnute u pozadinu i manje više postale politički i ekonomski zavisne

od SAD-a. Stvoren je vojno-politički *blok*. Imperijalističke tendencije u Sovjetskom Savezu pak za vrijeme Staljina dove do stvaranja drugog bloka i današnja blokovska podijeljenost i blokovska politika uvelike su rezultat perioda svjetskog imperijalizma i zakona kapitalističke ekonomije.

Sve te suprotnosti današnjeg svijeta, suprotnosti radnika i kapitalista, razvijenih i nerazvijenih zemalja kao i blokovska zategnutost i hladni rat, temelje se dakle u biti na kapitalističkom društvenom poretku, tj. društvu gdje je čovjek, prema Marxovim riječima, *otuđen*. Otuđenje čovjeka je rezultat građanskog društva, a to otuđenje se očituje prije svega u tome, što se čovjek prema čovjeku odnosi kao prema stvari, prema robi, što ekonomski zakoni vladaju ljudima umjesto da ljudi vladaju ekonomijom. Tehnika se zato također u kapitalizmu uspostavlja kao sila kojoj ljudi služe, umjesto da njome vladaju. Tako učenjak, htio on to ili ne, služi proizvodnji atomskih bombi, a radnik je beskrajno manje vrijedan od nešto komplikiranijeg stroja. Tako se na riječima svi bore za mir, a neprestano proizvode oružja koja stoje miliarde i koja čuvaju kao najveću vrijednost, dok su zapravo čovjeku manje korisna od kamena s ceste, a mogu biti opasnija od svih prirodnih nepogoda koje su ikada snašle ljudski rod. Kapitalistički sistem je doduše razvio proizvodne snage do vrlo visokog stupnja i omogućio stvaranje veličanstvene tehnike i to je, da tako kažemo, njegova historijska zasluga, ali se upravo tehnika danas pokazala kao dvostruko sredstvo, koje može samo postati cilj i pod određenim uvjetima zavladati ljudima.

Kapitalistička proizvodnja i kapitalistički odnosi među ljudima zahvatili su na jedan način čitav svijet. I nerazvijene zemlje su ekonomski vezane za svjetsko tržište, koje je samo kapitalistički proizvod i u kojem isključivo vladaju ekonomski zakoni ponude i potražnje i gdje gotovo svaka zemlja promatra drugu samo kao mogući izvor vlastitog bogacanja. A nerazvijena zemlja mora kupovati npr. oruđa i opremu ako se želi riješiti svoje zaostalosti, prema tome se mora uklopiti u svjetsko tržište i njegove zakone. Tako i naša zemlja mora činiti velike napore da se ekonomski razvije ne praveći nikome ekonomskih i političkih ustupaka.

Samo svjesno zalaganje svih naših radnih ljudi može pomoći da se tako veliki zadatak izvrši. Moramo zato shvatiti kakve su žrtve za to potrebne i da nam nitko neće pomoći u svijetu gdje svatko gleda samo vlastite ekonomske interese, ali moramo biti i ponosni što se upravo naša zemlja danas svim silama bori za uspostavljanje drugačijih, boljih i pravednijih odnosa među ljudima i narodima, odnosa koji se više neće osnivati samo na kapitalističkim zakonima izrabljivanja.

Kapitalizam se, kao što smo vidjeli, razvija u neprestanim sprotnostima, i te sprotnosti načina proizvodnje dovode do zaoštravanja klasne borbe i na različite načine i u različitim vidovima napetost raste do takvog stupnja da nužno izbija *revolucija*, odnosno proletarijat uzima na ovaj ili onaj način državnu vlast u svoje ruke. Revolucija je historijski nuždan čin kojim se *razrješavaju sprotnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa*.

Učenje o revoluciji proizlazi tako iz cjelokupne dosadašnje analize razvitka društva i društveno-ekonomske formacije kapitalizma. Marx kaže: »Na izvjesnom stupnju razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva, u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije.«

Protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa dakle u klasnom društvu pokazuju se kao klasna borba, a tom borbom je zahvaćena i čitava društvena nadgradnja, iako toga ljudi ne moraju biti svjesni. Tako se sve političke partije i filozofska učenja, npr., temelje na klasnoj pripadnosti ili mjestu koje njihovi zastupnici imaju u klasnoj borbi, iako se ljudima čini da postupaju potpuno po vlastitom izboru, da pristupaju ovoj ili onoj političkoj partiji i usvajaju ovo ili ono filozofsko ili religiozno učenje isključivo po vlastitoj želji. Naravno da ni ovdje ne postoji tačno i direktno slaganje ekonomske osnove i nadgradnje, tj. da svaki kapitalist bude, recimo, zagovornik najreakcionarnijih učenja, a svaki radnik pristalica marksizma, ali se u cjelini ljudi bez sumnje rukovode prije svega vlastitim ekonomskim interesima. Ti su in-

teresi diktirani njihovim mjestom u procesu proizvodnje. Zbog toga se i govori, npr., o građanskim zakonima, građanskim političkim partijama, građanskoj ideologiji itd., a zbog toga je marksizam učenje koje se oslanja na radničku klasu i koje svojim zahtjevima za revoluciju brani interes potlačenih. Kako je radništvo posljednja potlačena klasa i kapitalizam posljednja klasna društveno-ekonomski formacija koja je dokraj ponizila čovjeka doveši do toga da on bude stvar, to *socijalistička revolucija ukida klase i ostvaruje prvi stupanj oslobođenja svih ljudi, jer omogućava stvaranje novog načina proizvodnje, a time i novih odnosa među ljudima*. Naime, naročiti značaj te revolucije sadržan je u razvituči historiji. Sve klase u historiji, rekli smo, mogu se svesti na dvije osnovne: eksploratorske i eksplorirane. U prijelazima od robovlasničkog društva k feudalizmu i od feudalizma ka kapitalizmu radilo se samo o promjeni oblika eksploracije. Sva tri oblika činila su uvijek ipak klasno društvo, dakle način proizvodnje koji je stvorio doduše kulturu i blagostanje, ali samo za neke, dok je većini donio bijedu i neznanje. Buržoazija se doduše u svojoj borbi protiv plemstva upirala na sve potlačene klase i istakla, barem na riječima, princip slobode, ali njena revolucija nije donijela stvarnu slobodu, nego čak još veće izrabljivanje. Proizvodnja je postala u najvećoj mjeri društvena i organizirana, ali takva nije postala i potrošnja. Većina čovječanstva društveno proizvodi, ali pojedinci troše u sebične i beskorisne svrhe. Time je društvo najdosljednije, bez ostatka, podijeljeno u klase, što čini vrhunac klasnog poretka, čije je dokidanje tako istovetno s dokidanjem klasa uopće. *Komunizam kao besklasno društvo gdje su proizvodnja i potrošnja podjednako društvene, historijska je nužnost razvitka društva, a u isti mah svjesni zadatak radničke klase.*

Ne smijemo naime pasti u grešku smatrajući da se revolucija odigrava poput stihije, koja nošena historijskom i ekonomskom nužnošću odjedanput rađa besklasno društvo. I te kako je velik i značajan udio koji ima *svjesni dio radničke klase* okupljen u *Komunističkoj partiji* ili Savezu komunista, koji rukovodi socijalističkom revolucijom i preuzima vlast nakon revolucije, kada nastaje takozvani *prela-*

zni period od kapitalizma ka komunizmu, koji je naročito složen i težak u slabije razvijenim zemljama kakva je bila, npr., stara Jugoslavija.

Prelazni period je poseban problem marksističke sociologije i politike, jer se socijalistička revolucija vrši još uvijek u okviru građanskog društva, tj. ona je osvajanje vlasti nad građanskom državom, nad društvom gdje postoji još cjelokupna građanska nadgradnja, što znači da pretežno postoje građanski običaji, građanska kultura, gradanski moral itd. Stoga i nakon revolucije ostaje još uvijek izvjesna klasna borba, koja se doduše sada vodi u novim oblicima. To je borba novog i starog ili borba novog s ostacima starog. Ne samo da buržoazija poslije revolucije posjeduje još uvijek znatna ekonomска sredstva, nego ona posjeduje i razmjerno mnogo znanja, kao i izvjesnu vlast nad svješću ljudi koju je stekla stogodišnjim ugnjetavanjem. Isto se tako odnosi među ljudima moraju regulirati još uvijek građanskim pravom i građanskim moralom, te nije odmah potpuno dokinuto ni otuđenje, tj. ropsstvo čovjeka ekonomskim zakonima. Dakle, iako nakon revolucije nastaje novi sadržaj, novi način proizvodnje koji je temelj svim ostalim promjenama, ipak ostaju stari oblici društvenog života kao što su: pravo, moral, religioznost, država itd.

Zato i Marx piše da poslije revolucije »imamo posla s komunističkim društvom, ne onakvim kakvo se ono razvilo na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo izlazi, s komunističkim društvom dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva, iz čije utrobe izlazi.« — Ovaj period zove se »prvom, nižom fazom komunizma«, a Lenjin ga je nazvao *socijalizmom*.

Socijalizam dakle nije neko stanje sreće i blaženstva, nego mukotrpni proces, neprestana borba protiv svih ostataka kapitalizma. Nerazvijena zemlja kao što je bila naša mora prije svega voditi ekonomsku, a zatim ne manje tešku političku borbu, kao i borbu protiv starih oblika svijesti. Uvezši sve to u obzir možemo kazati, da poslije revolucije i nastaje prava borba za socijalizam i komunizam koju je

revolucija tek omogućila. Ne smijemo zaboraviti da se u historiji prevrati ne zbivaju preko noći i da svjesni napor i ljudi imaju i te kako veliku ulogu u ubrzavanju odnosno usporavanju njenog nužnog toka. To pak znači da najviše stoji do nas samih da li ćemo se vratiti povremeno na stare oblike koji će nužno propasti tek nakon možda stotinu godina, ili ćemo ustrajati na uspostavljanju novog, naprednjeg i boljeg.

Osvajanje vlasti nad državom vodi *diktaturi proletarijata*. Već se u *Komunističkom manifestu* ukazuje na nužnost da proletarijat pređe od potčinjene u politički vladajuću klasu. Država ne smije poslije revolucije biti ništa drugo nego »*proletariat organiziran kao vladajuća klasa*«. Marx također piše: »Između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period i država tog perioda ne može biti ništa drugo osim *revolucionarna diktatura proletarijata*.«

Kako je svaka država oblik vladavine, tako je i proleter-ska država oblik vlasti i prisile nad drugim klasama. Ali, tu se ne smije zaboraviti da proletarijat nužno ne želi neku stalnu vlast nad drugim klasama, nego dokidanje klase uopće i time oslobođenje svih ljudi. Zato diktatura proletarijata mora biti samo privremena mjera i njena bit nije u tome da se ojača država u smislu snažnog državnog aparata, nego da u prvom redu *rukovodi* procesom oslobođenja čovjeka iz okova klasne pripadnosti. Proletarijat ima državnu vlast samo kao nužnost zbog opasnosti vraćanja starog, a ne kao ispunjenje svojeg zadatka. Diktatura proletarijata se ne smije poistovetiti s nekom diktatorskom vladavinom državnog aparata, jer baš to dovodi do izrođavanja revolucije, do zastajanja na početku puta i čak vraćanja jednom obliku kapitalizma koji se može označiti kao državni kapitalizam. Staljinizam je, npr., u Sovjetskom Savezu doveo do takvog izrođavanja revolucije, čime je i bila omogućena imperijalistička politika stvaranja bloka i težnje za ekonomskim i političkim potčinjavanjem ostalih zemalja, što je bilo očigledno u rezoluciji Informbiroa.

Nasuprot jačanju države koja u socijalizmu postoji samo zbog ostataka buržoazije i neprijateljske kapitalističke okoline, *država mora odumirati*, tj. vlast treba da se sve više predaje u ruke svih radnih ljudi. Država se ne može ukinuti ni nestati najednom, ali što se više razvijaju socijalistički odnosi to je uloga države manja, to više napreduje proces odumiranja države, o čemu moramo još govoriti na konkretnom primjeru naše prakse.

S tim u vezi treba promatrati i ulogu Komunističke partije odnosno Saveza komunista, koji je kao što znamo organizacija svjesnog proletarijata. Savez komunista je rukovodeća organizacija radničke klase, jer njegovi članovi znaju svoj položaj i historijsku nužnost sloma kapitalizma i prijelaza u besklasno društvo. Kao svjesni dio radništva oni su avangarda koja vodi u svim pothvatima poduzetim u cilju oslobođenja čovjeka. Zato Savez komunista od svojih članova mora tražiti osim discipline i svijest o vlastitoj odgovornosti kao i znanje potrebno da svatko bude na visini historijskog zadatka. Za vrijeme diktature proletarijata zato Savez komunista i jest na vlasti, kako se to kaže, ali ne zaboravlja ni tada niti smije zaboraviti svoju pretežno *rukovodeću ulogu*. Članovi Saveza komunista ne smiju biti neki gospodari nad ostalima kao što su to bili buržui, nego oni koji rukovode u smislu *planiranja, osvješćivanja i što šireg obrazovanja* radničke klase kao cjeline, a time i čitavog društva.

5. SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA I RAZVOJ SOCIJALIZMA U NAŠOJ ZEMLJI

Učenje o revoluciji nije samo najvažniji nego za nas i najinteresantniji dio marksističke nauke o društvu, jer smo revolucijom, tj. izgradnjom socijalizma u našoj zemlji i sami zahvaćeni, i o nama samima ovisi hoćemo li djelovati revolucionarno u smislu izgradnje novog društvenog poretku ili ćemo svojom pasivnošću i neodlučnošću kočiti progres i čak težiti povratku na prijašnje stanje. Tu je očigledna nedjeljivost teorije i prakse, marksizma kao filozofije i jednog djelovanja i procesa koji se zbiva, da tako kažemo, pred našim očima i u kojem sami na ovaj ili onaj način sudjelujemo. Nužno je stoga da u najkraćim crtama posebno ukažemo na način kako marksistička nauka o društvu predstavlja teorijski izraz našeg puta u socijalizam, odnosno kako izgradnja socijalizma kod nas počiva na temeljima marksističke filozofije.

Već smo u prethodnom poglavlju vidjeli kako socijalističkom revolucijom, tj. svrgavanjem buržoazije i preuzimanjem vlasti organiziranog proletarijata *započinje* izgradnja socijalizma, odnosno proces kojemu je posljednji cilj potpuno oslobođenje čovjeka. Čovjek je pak slobodan u svakom smislu tek kada je ekonomski slobodan i nezavisan. *Ekonomski sloboda* je uvjet za najšire shvaćenu političku i moralnu slobodu, a takva sloboda može biti samo u privredno razvijenom socijalističkom društvu, gdje se svakom pojedincu mogu podmiriti ekonomske potrebe i gdje nijednom radnom čovjeku zadovoljenje tih potreba više ne može biti problem i svakodnevno najvažnije pitanje. Kada je, naime, nekome problem kako da dođe do osnovnih sredstava za život, onda se o njegovoj političkoj slobodi ili slobodi mišljenja teško može govoriti, jer je on prisiljen da izvjesne

stvari i protiv svoje volje radi u interesu, npr., neke klase ili birokratskog aparata, kako bi uopće mogao živjeti kao čovjek. Osloboditi čovjeka ekonomski znači tako izgraditi društvo čije su proizvodne snage na visokom stupnju razvijka da mogu podmirivati potrebe svih i u takvom društvu osigurati pravednu raspodjelu dobara, tj. učiniti da bude i potrošnja društvena kao što je to danas nužno proizvodnja. Izgradnja je sosijalizma prema tome relativno dug proces u kojem valja neprestano voditi računa o ekonomskim mogućnostima zemlje kao i o tome da se oslobođenje čovjeka razvija u skladu s tim ekonomskim mogućnostima i razvitkom materijalne proizvodnje, jer materijalna proizvodnja i njeno povećanje nije cilj nego sredstvo.

Ako to imamo u vidu sasvim je jasno da će i način izvođenja socijalističke revolucije, a još više način njenog nastavljanja, zavisiti u prvom redu od nekih uvjeta, prije svega ekonomskih uvjeta zemlje u kojoj se ona vrši. Već je Lenjin ukazao na to, da se može činiti u prvi mah čudnim, i u sklopu marksističkog učenja neobjašnjivim, što je prva socijalistička revolucija uspjela baš u razmjerno zaostaloj i nerazvijenoj Rusiji. Međutim, upozoravao je Lenjin, upravo u zemljama gdje kapitalizam nije još razvijen i jak, nije ni otpor kapitalista radničkoj klasi toliko jak i organiziran, te može izbiti revolucija. Hoće li ona izbiti ili ne, hoće li uspjeti ili ne, stvar je uvelike i svjesnih napora, požrtvovanja i znanja ljudi koji je izvršavaju. Što će Komunistička partija kao radnička organizacija znati bolje iskoristiti slabosti kapitalizma, to će lakše uspjeti revolucija i nužni historijski razvitak će se ubrzati. Najvažnije je dakle da komunistička partija i njeni vođe znaju ocijeniti situaciju u kojoj se zemlja nalazi, da znaju pronaći sve mogućnosti i sve načine da se dođe do cilja — revolucije i socijalizma. Nemoguće je unaprijed po nekom tačno u pojedinostima utvrđenom planu pristupiti složenom zadatku izvršenja revolucije i oslobođenja čovjeka, jer putovi i načini borbe nužno zavise od okolnosti, od mjesta i vremena gdje i kada se ona vrši, i svatko tko zaboravlja da neprestano valja iznova ocjenjivati situaciju lako će se sukobiti sa činjenicama. Marx, Engels i Lenjin zato su neprestano ukazivali na opasnost da se mark-

sizam dogmatizira i da se zaboravi kako revolucionarno djelovanje mora neprestano voditi računa o konkretnoj situaciji.

Upravo zbog takvog dogmatiziranja neke komunističke partije nisu uspjele izvršiti socijalističku revoluciju, barem ne bez tuđe pomoći, te su se u povijesti do danas dogodile samo tri uspjele socijalističke revolucije, u Sovjetskom Sавезу, Jugoslaviji i Kini, koje su upravo zbog različitih uvjeta i mogućnosti kao i utjecaja svojih vođa imale različit tok i dovele do raznijerno različitih rezultata, o čemu moramo još kasnije govoriti. Prirodno je da nas prije svega zanima naša revolucija i naša dostignuća u izgradnji socijalizma, što nam je ujedno i primjer progresivnog društvenog razvitka.

Jugoslavenska socijalistička revolucija izvršena je tokom II svjetskog rata ujedno i kao borba za oslobođenje od fašističke okupacije, na teritoriju koji je prije uglavnom zauzimala Kraljevina Jugoslavija. Ta država, stara Jugoslavija, nastala je poslije I svjetskog rata, doduše u skladu s težnjama jugoslavenskih naroda za sjedinjenjem u zajedničku državu, ali je, kao tvorevina buržoazije, predstavljala zapravo zemlju punu suprotnosti u kojoj ni nacionalno, a kamoli socijalno pitanje nije bilo riješeno. Privredno je ta zemlja bila zaostala i čak njen razvitak u smislu vlastite kapitalističke ekonomije kočile su razmirice pogotovu hrvatske i srpske buržoazije, kao i zavisnost od jačih kapitalističkih zemalja. Jugoslavija je bila uglavnom tržište za razvijene imperijalističke zemlje, koje, razumije se, nisu dopuštale da se u njoj razviju temeljne industrijske grane kao što je npr. teška industrija. Strani kapital nastojao je jedino izvući iz zemlje što veći profit i ulagao je samo tamo gdje su profitti zbog jefтинje radne snage i sirovina bili najveći, što je dovelo do toga da je država bila gotovo kolonija. Položaj radničke klase u takvoj državi bio je, naravno, vrlo težak, a izvanredna usitnjenost seljačkih posjeda i opća zaostalost poljoprivrede prema poljoprivredi razvijenijih kapitalističkih zemalja vodila je siromašenju seljaštva i ponovo sve većoj zaostalosti. Domaća buržoazija ulagala je stoga svoj vlastiti kapital naj-

radije izvan vlastite zemlje i nije bila sposobna da zaostalu zemlju ekonomski razvije prema njenim sirovinskim mogućnostima.

Zbog razmjerne malobrojnosti radništva ni Komunistička partija Jugoslavije nije do napada Hitlera na Jugoslaviju bila organizacija koja bi imala velik broj članstva, ali je njen utjecaj na narod bio velik, a svoju čvrstinu zahvaljivala je svijesti i disciplini članova. Ona je imala iza sebe ipak već 20 godina aktivnog političkog rada koji je vođen u uvjetima najtežih progona i ilegalnosti, ali je upravo zbog toga imala među svojim redovima najodlučnije i najspasobnije ljudi u zemlji. 27. mart 1941. već je pokazao kako je raspoloženje naroda na strani Komunističke partije, a protiv buržoazije i fašizma koji je zapravo do kraja dovedeni imperializam. Kada je zemlja okupirana i raskomadana, pokazalo se pravo lice domaće buržoazije. Neki njeni predstavnici osnivali su izdajničke »vlade« (Pavelić u Hrvatskoj, Nedić u Srbiji), dok je stara vlada na čelu s kraljem pobjegla izvan zemlje. Nijedna građanska politička stranka nije bila sposobna da organizira iole značajniji otpor protiv okupatora, nego su, dapače, tog okupatora četnici kao »vojska« izbjegličke vlade pomagali i surađivali s njim. U tim uvjetima Komunistička partija uviđa svoje historijske mogućnosti i podiže ustanak koji okuplja široke narodne slojeve, nalazi na podršku čitavog naroda i ide putem izvođenja socijalističke revolucije.

Narodnooslobodilačka borba ne bi imala ni izdaleka toliko uspjeha i takvu masovnost, da jugoslavenski radni narod nije video u njoj podjednako borbu protiv fašizma kao i protiv omrznutog buržoaskog poretka, protiv klasnog i nacionalnog ugnjetavanja. Komunistička partija oslanja se na takve narodne težnje za demokratičnošću i socijalizmom, i svoju rukovodeću ulogu i povjerenje radnih masa stječe i neprestano povećava svojom politikom kojoj je svuda i na svakom mjestu najveći princip: *vjernost narodu*.

Nije naš zadatak ovdje da u tančine analiziramo historiju Narodnooslobodilačke borbe, jer se ona opširnije razrađuje u nastavnom području *Međunarodni radnički pokret i SKJ*. Važno je tek da uvidimo kako je Narodnooslobodilačka bor-

ba kod nas jedan specifični način socijalističke revolucije, predvođene Komunističkom partijom koja okuplja sav narod i organizira borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i *tokom te borbe stvara novi društveni sistem i nove oblike vlasti*. Poslije naše revolucije sredstva za proizvodnju postaju društveno vlasništvo, uvodi se planska privreda i ruše do kraja stari oblici državne vlasti. Nova vlast je *narodna vlast*, tj. vlast u ime radnog naroda, koju provodi uglavnom Komunistička partija, danas Savez komunista, kao najsvjesniji dio radničke klase. Narodna vlast je politički sistem *socijalističke demokracije*. To znači da diktatura proletarijata nije nikako krajnja svrha, nego razvitkom proizvodnje i socijalističkih odnosa rastu mogućnosti za sve veću demokratizaciju, što će reći sve veće izravno učešće radnog naroda u upravljanju državom i privredom.

Socijalističku demokraciju valja razlikovati od buržujske demokracije koja je oblik vladavine u klasnom društvu. Koliko god bio u klasnom društvu proglašavan demokratski princip, tj. princip vlasti naroda (što i znači riječ »demokracija«), to ipak ostaje samo prazna riječ, ukoliko među ljudima postoje takve razlike koje omogućavaju da se taj princip i provede. Vlasnici sredstava za proizvodnju u kapitalizmu uvijek zauzimaju i bolja mjesta u procesu proizvodnje, a to im naravno omogućava i da rukovode državom. Zato je demokracija u kapitalizmu samo oblik u kojem vladaju pojedine partie čije su vođe uvijek u klasno boljem položaju, dok potlačena klasa stvarno nema nikakve odlučujuće uloge u državno-političkom upravljanju. (Naravno, ukoliko se za tu ulogu ne bori preko svojih organizacija, što čini jedan od načina klasne borbe. Sve veća uloga radništva danas u kapitalističkim zemljama ne znači da tamo dolazi do nekog »mirenja« kapitalista i radnika, nego da su kapitalisti baš oštrinom klasne borbe i jakošću radnika prisiljeni da o njima sve više vode računa.)

Socijalistička demokracija je dakle viši tip demokracije, to je prava i posljednja demokracija koja omogućava stvarnu ravноправnost svih ljudi bez obzira na spol i nacionalnu pripadnost. Ona je vlada ogromne većine radnog naroda nad neznatnom manjinom svrgnute eksplotatorske klase i njen

je cilj da što više ljudi što neposrednije uključi u upravljanje, dakle da ostvari princip *prave narodne vlasti*, tj. pretvaranje vlasti u *ime naroda* u pravu neposrednu *vlast naroda*.

Učvršćivanje i proširivanje socijalističke demokracije tako je, dakle, osnovna linija naše izgradnje socijalizma. Već tokom Narodnooslobodilačke borbe počinje proces rušenja starih oblika vlasti, tj. buržujskih organa upravne vlasti, stvara se nova vlast i narod sam bira u nju vlastite predstavnike. Naravno u samom početku tog procesa i odmah nakon izvršene revolucije demokratizacija još ne može zauzeti toliko maha i ići u toliku širinu kao kasnije, jer su ostaci buržoazije i ekonomski, a naročito u pogledu utjecaja na svijest naroda, razmjerno jaki, a relativno čvrsta diktatura proletarijata je neophodna zbog ekonomske nerazvijenosti zemlje koju su velika ratna razaranja još jače pogodila. Planska obnova i privredni razvitak su tada prvi najneophodniji zadaci, jer, kao što smo već naglašavali, bez ekonomske slobode koja počiva na visoko razvijenoj privredi ne može se ni pomisljati na totalno oslobođenje čovjeka. Savez komunista Jugoslavije, međutim, ne zaboravlja da ekonomski razvitak sam za sebe ne znači sve i da — kako u novim proizvodnim odnosima nužno jača i sve više se razvija privreda — tako treba da jača i razvija se sistem demokracije kojemu je cilj oslobođenje svih ljudi. Zbog toga Nova Jugoslavija ne ostaje na oblicima vlasti koji su formirani tokom i neposredno nakon revolucije, nego neprestano teži njihovom daljem razvijanju i usklađivanju s ekonomskim mogućnostima zemlje. Što su ekonomske mogućnosti veće, što je privreda moćnija i razvijenija, to može i proces oslobođenja čovjeka više napredovati; a tu je upravo odlučujuća uloga svijesti samih ljudi koji provode revoluciju i izgradnju, tj. oni mogu dalje izgrađivati sistem vlasti u smislu demokratizacije, a mogu upravo obrnuto taj sistem ostaviti onakvim kakav je bio poslije revolucije, pa čak i birokratizacijom dovesti do njegovog izrođavanja. Baš je u tim pitanjima i izbio sukob FNRJ i Informbiroa, jer je Komunistička partija Sovjetskog Saveza sa Staljinom na čelu birokratizirala sistem vlasti i tu birokratizaciju shvatila kao

jedini mogući put u socijalizam! Jugoslavenski komunisti, međutim, koji su i revoluciju uspješno proveli samo zahvaljujući vjernosti narodu, ne žele narod ponovno pretvoriti u masu kojom se upravlja, nego upravo obrnuto žele narod dovesti do toga da može sam sa sobom upravljati. Uvijek svjesni da je upravo u tome smisao marksizma, jugoslavenski komunisti ne žele biti diktatori i njihovi naporci su usmjereni na pronalaženje vlastitog puta u socijalizam, tj. načina postepenog oslobođenja čovjeka od svih okova u skladu s okvirima naših ekonomskih i političkih mogućnosti.

S takvim ciljem ostvareno je i sve se više produbljuje *radničko samoupravljanje*, koje nije samo jedan način upravljanja tvornicom, npr., nego je njegovo značenje daleko dublje. Klasno društvo, naime, dovelo je čovjeka u ropstvo prije svega zato, što on kao proletar nije gospodar proizvoda koje sam proizvodi, a kao član kapitalističkog društva nije ni kao kapitalist, a još manje kao radnik, gospodar vlastite sudbine, vlastitog života i smrti, jer zakoni kapitalističke ekonomije koji upravljaju ljudima mogu takoreći svaki čas zemlju baciti u krizu ili rat. Osnovni je dakle zahtjev za oslobođenje čovjeka, da on bude gospodar vlastitih proizvoda i da tako upravlja vlastitom sudbinom. To može naravno biti do kraja postignuto tek u komunizmu, ali se i u samom procesu izgradnje komunizma čovjek oslobađa to više, što je više gospodar vlastitih proizvoda i vlastite sudbine, to više dakle i upravlja sam sobom, drugim riječima odlučuje sam o sebi i svojem radu. Radničko samoupravljanje koje omogućava da svaki proizvođač učestvuje u raspodjeli prihoda poduzeća u kojem radi jest prema tome značajan korak prema ekonomskom oslobođenju, kao prepostavci svake druge slobode. Kada svatko može odlučivati o vlastitom radu i učestvovati u upravljanju nad procesom proizvodnje, stvaraju se široke mogućnosti za stvaralačku inicijativu i za izgradnju *svestrane i slobodne ljudske ličnosti*.

Radni čovjek je, prema tome, najvažniji djelatni faktor u izgradnji socijalizma, a politika vjernosti narodu znači zapravo da je čovjek, kao proizvoditelj svih vrijednosti — kako materijalnih tako i kulturnih — načelno postavljen kao ono čemu je sve podređeno. Država ne smije izrasti u

organizaciju koja pritiše i sputava pojedinca, nego u svojem razvitku u socijalističku državu ona mora sve više predavati svoja ovlašćenja neposrednim proizvođačima. U tome je smisao odumiranja države u prelaznom periodu, i Savez komunista Jugoslavije upravo radničko samoupravljanje smatra daljim stupnjem u postepenom odumiranju države, daljim korakom na putu izgradnje novog pravednijeg društva koje teži oslobođenju svih ljudi. »Tvornice radnicima« nije tako puka parola, nego je oznaka za način na koji suvremena Jugoslavija ostvaruje socijalizam, tražeći nove mogućnosti i nove puteve koji odgovaraju našim ekonomskim mogućnostima i našem položaju u svijetu, a što se više razvija sistem samoupravljanja, to su veće mogućnosti slobode i to se više potvrđuje ispravnost našeg puta i načelo *socijalističkog humanizma*, o kojem moramo posebno govoriti. Prije toga treba da obradimo još neka posebna pitanja marksističke nauke o društvu, kao što je npr. pitanje religije, jer ćemo preko njih najlakše moći bolje objasniti što znači socijalistički humanizam.

6. PROBLEMI ODNOSA PREMA RELIGIJI I CRKVI

Već u uvodu našeg izlaganja upozorili smo na temeljnu suprotnost između religije s jedne, a filozofije i nauke s druge strane. Kasnije smo pak religiju pribrojili ostalim oblicima ljudske svijesti, odnosno nadgradnje. Naše izlaganje pokazalo je unekoliko da religija i danas igra određenu ulogu u ljudskom mišljenju i djelovanju. Osim toga religija je vrlo stari oblik društvene svijesti i na različite načine i u različitim vidovima ona postoji tokom čitave historije. Na njen značaj i ulogu u historiji nije potrebno ni ukazivati: Ratovi su se vodili pod vidom borbe za religiozna shvaćanja, tisuće godina ljudi su bili religiozni i u njihovom životu i njihovoj svijesti religija je bila vrlo značajan faktor. Čak danas u životu mnogih ljudi religiji pripada još uvijek visoko mjesto. Tako je za snalaženje u osnovama marksističke filozofije i sociologije nužno da razmotrimo i taj važan problem: problem religije.

U svakodnevnom životu upotrebljavamo mnogo pojmove koji stoje u uskoj vezi s religijom. Ne samo da se služimo religioznim rječnikom, upotrebljavajući riječi kao bog, đavao, duša, grijeh, nego često i spominjemo pojmove koji nam se čine da označavaju jedno te isto ili vrlo slično. To su npr. religija, teologija, crkvena filozofija, idealistička filozofija. Želimo li se filozofski baviti religijom, moramo, naravno, tačno razlikovati što pod kojim od tih pojmove mislimo. Prirodno je da se zapitamo: Šta je religija?

Rekli smo već, religija je prije svega jedan oblik društvene svijesti, dakle jedan način na koji je društveni čovjek nečega svjestan. Samo ljudi imaju religiju. Životinja koja nema svijesti ne može biti ni religiozna. Čovjek je religijom

svjestan svojih položaja u svijetu odnosno društvu, kao što je toga svjestan i u filozofiji ili nauci. Tu naravno nastaje pitanje, a *kako* je toga čovjek svjestan baš u religiji, odnosno, koja je razlika između religije i ostalih oblika društvene svijesti?

Napomenuli smo već da je taj način u religiji *vjerovanje*. Naša riječ za religiju je i »vjera«. Religiozni čovjek *vjeruje* u nešto, bez obzira može li se to dokazati ili ne. Ono, u što čovjek vjeruje ako je religiozan, uvijek se svodi na nešto više od njega samoga, na nešto iznad prirode, na nešto *natprirodno*. To natprirodno je neko biće koje je na bilo koji način »vladar« prirode, a takav vladar je bog. Religija je tako *vjera u boga ili neki božanski princip*. Osim same te vjere religiozni čovjek se i *odnosi* prema tom biću ili principu, smatrajući da se može *djelovati* na njegovu volju molitvom, nekim određenim načinom života, nekim postupcima koji se zovu obredi ili nekako drugačije. Bitan je za religiju i taj naročiti način odnošenja koji se zove i obožavanje, odnos obožavanja dakle, prema bogu ili nečem što je na neki način božansko tj. natprirodno.

Religija, dalje, nije osnovana na nekom traženju istine; ona uopće nema pravi pojam istine, jer istinu zna prema religioznom uvjerenju jedino bog. Tako čovjek u religiji nije svjestan sam sebe i svog položaja u prirodi i društvu po vlastitom razmišljanju i djelovanju, nego *maštom, zamišljanjem*, da nešto jest. Religija prema tome nije istina o nečem prirodnom ili društvenom, *ona na fantastičan izvrnuti način odražava materijalne uvjete života*.

Kao vjeru u boga i odnos obožavanja religiju moramo razlikovati od *teologije*, koja hoće biti »nauka o bogu« (*theos=bog*). Teologija je u Srednjem vijeku smatrana za jedinu pravu »nauku«, kojoj filozofija treba samo služiti i pomagati da se objasne religiozne dogme. Teologija dakle na temelju religioznih uvjerenja objašnjava što je bog i svodi se uglavnom na »dokazivanje« i uvjeravanje da bog postoji.

Idealistička filozofija dopušta na ovaj ili onaj način postojanje boga i želi izmirenje filozofije i religije, ali nije isto što i religija. Ukoliko je doista filozofija, ona ipak polazi od razmišljanja i želi *dokazati* postojanje boga i istinitost re-

ligioznih dogmi, te tako može poslužiti religiji. Tako je npr. u Srednjem vijeku Toma Akvinski pokušao uskladiti Aristotelovu filozofiju s religioznim dogmama i to njegovo učenje je uglavnom i danas temelj službene katoličke crkvene nauke ili crkvene filozofije, koja se naziva i *skolastika*.

Crkva je organizacija kršćanskih vjernika koji vjeruju u iste dogme i pridržavaju se istih obreda. Tako postoje katolička crkva, protestantska, pravoslavna i druge, a sve zajedno čine kršćanstvo kojem je »sveta knjiga« biblija.

Osim kršćanske postoji niz drugih religija: islam, budizam, židovska religija itd., koje ne samo da se ne slažu u svojim učenjima ni u načinu na koji treba obožavati boga ili bogove, nego zauzimaju neprijateljske stavove.

Jedno od najvažnijih pitanja u problemu religije je pitanje o tome da li je ona vječna ili samo prolazna pojava u historiji ljudskog društva, i ako je prolazna, koji su uzroci njenog nastanka i hoće li nestati u nekim drugim razdobljima historije?

Naravno, idealistička filozofija pokušavala je dokazivati vječnost religije i njenu neophodnost za čovjeka i njegovu kulturu. Suprotno tome, već vrlo rano materijalisti kritiziraju religiju. Već je rimski filozof Lukrecije (97—55 pr. n. e.) smatrao da je religija samo rezultat straha i neznanja. Čovjek se osjeća nemoćan pred nekim prirodnim pojавama kojima ne zna uzroke (grom, oluja, poplava), te ne može ništa poduzeti protiv njih. Zato misli da je ovisan o nekom jačem od sebe na koga pokušava utjecati molitvom, obredima itd. Kada čovjek ne poznaje uzroke prirodnih pojava, misli Lukrecije, čini mu se da ga preko njih netko kažnjava.

Oštru kritiku religije poduzeli su francuski materijalisti. Nije im bilo teško da pokažu nelogičnost religioznih učenja: Da je bog jedan, npr., a da su u njemu tri osobe, da je sve unaprijed odredio, a da čovjek ipak odlučuje slobodno o svojim djelima i može griešiti. Ili, u bibliji bog neprestanim kaznama i potopom popravlja svoje djelo, a svemogući je i sveznujući, pa je mogao napraviti i bolji svijet itd. Isto tako naivnost priča o svecima, blaženoj djevici Mariji, mučenicima i sl., koje očigledno ne mogu imati nikakva posla s istinom u smislu filozofije i nauke.

Prosvjetitelji su ukazivali i na nemoralnost crkve i svenstva, kao i krajnju nepodudarnost njihovog učenja s njihovim načinom života, pa i ulogu crkve u historiji. Iako je propovijedala ljubav prema bližnjemu, ipak je baš crkva bila najveći ugnjetač i gušitelj slobode, te nije prezala ni od najvećih okrutnosti i zločina, samo ako su njeni interesni bili u pitanju. Tako je npr. Giordano Bruno (Đordano Bruno) spaljen 1600. na lomači, kao i stotine drugih koji su se usudili da protivuriječe crkvi ili izraze sumnju u njene dogme. Crkveni sud *inkvizicija* provodio je jedan od najstrašnijih terora u historiji čovječanstva. — Velika je zasluga francuskih materijalista što su smjelo razotkrili ulogu crkve i neoborivim dokazima pokazali besmislenost religioznog učenja.

Veliku ulogu odigralo je kasnije i Feuerbachovo (Fojerbachovo) učenje o religiji. Prema njemu nije bog stvorio čovjeka na svoju sliku i priliku, nego obrnuto, čovjek je napravio boga nalik sebi samom. Sve osobine koje religiozni čovjek pridaje bogu, zapravo su samo povećane ljudske osobine: Čovjek je razuman i želi znati što više, te zamišlja da je bog sveznačujući; čovjek želi biti dobar, pa je bog dobar; ljudska osobina je želja da se bude moćan, pa je bog svećoćan. Čovjek je tako prema Feuerbachu najviše biće i nema i ne može biti ništa više od čovjeka osim prirode. To je zato *antropološka* (*anthropos*=čovjek) kritika religije.

Pored svih ovih velikih zasluga u razotkrivanju i istraživanju religije Feuerbach i francuski materijalisti imali su velikih nedostataka. Čitava prosvjetiteljska filozofija, npr., smatrala je, da je neznanje osnovni razlog zašto su ljudi još uvijek religiozni. Pri tome su se prosvjetitelji ubrzno susreli sa činjenicom, da ljudi njihove neoborive dokaze većinom ne žele uopće ni saslušati. Religiozne ljude jednostavno ne smeta nevjerojatnost i nelogičnost religioznih učenja; oni u to vjeruju i tu svoju vjeru ne znaju, a niti ne žele ničim opravdati. S takvim pojavama može se svaki od nas susresti i uvjeriti se, kako je ponekad posve uzaludno i čak nezgodno uvjeravati nekog da npr. nema boga. Religija se uopće ne temelji na nekom znanju: ona je mnogo više osjećaj, te se i zato u nju samo vjeruje.

Dalje, prosvjetiteljsko učenje ne može objasniti, zašto je postojalo neznanje na kojem se temelji religija. Zašto su ljudi, npr. u Srednjem vijeku, većinom religiozni, ako su već neki grčki mislioci nijekali postojanje božanstva i čak, kao Lukrecije, pokazali neodrživost religije pred sudom filozofije? Zašto bi se u historiji izmjenjivalo ljudsko znanje i neznanje? Ako se samim prosvjećivanjem mogu ljudi osloboditi, onda se tim prosvjećivanjem može i promijeniti čitava historija, dakle historijom upravlja ljudsko mišljenje. Onda bi bila samo velika zabluda ljudskog roda što je vjekovima živio pod pritiskom religije i u mraku neznanja, a sretan slučaj što su se našli, eto, prosvjetitelji, koji će razmišljanjem spasti čovječanstvo!

Međutim, kao i ostali oblici društvene svijesti, religija se tokom historije mijenja i razvija. Njeni počeci sežu čak u prehistoriju ljudskog društva. Prvobitni oblik religije je *animizam* (*anima*=duša) koji je usko povezan s *magijom*. Animizam je vjerovanje da je svijet naseljen duhovima. Zato, jer sam uvijek djeluje s nekom namjerom, čovjeku se čini da je isto tako s prirodnim silama. Osjećajući nemoć i nesigurnost pred prirodom, smatra da je ona naseljena posebnim duhovima koji u biti nisu naklonjeni ljudima. Ako se čovjek želi održati treba da nastoji steći naklonost tih bića, jer je to jedini način da se »djeluje« na prirodne sile i životinje koje prijete uništenjem. Način toga pridobijanja duhova za čovjeka jest magija. Magijski obredi imaju za cilj da umilostive prirodne sile, koje se zamišljaju kao posebni duhovi, kako bi blaže postupale s ljudima. U njima je korijen svih kasnijih religioznih obreda (kao što je npr. misa u kršćanstvu). Ostatke magije imamo i danas: npr. kada se zvonjavom crkvenih zvona želi odvratiti tuča.

S animizmom i magijom povezan je pojam *tabu*, što znači nešto zabranjeno i sveto. U neke stvari, osobe ili običaje ne smije se dirati, jer se u protivnom navlači na sebe bijes duhova, tj. sila neprijateljskih čovjeku. Ostatak takvog vjerovanja je u bibliji npr. stablo u raju s kojeg prvi ljudi, Adam i Eva, nisu smjeli jesti, a kad su jeli njegove plodove, navukli su na sebe srdžbu božju. Tabu je tako početak vjerovanja u sveto i u grijeh.

Kada se ljudi umjesto lova bave većinom ratarstvom, razvija se naročito obožavanje prirode i pojava koje su neposredno vezane za poljoprivredu. Tako je u starom Egiptu sveta rijeka Nil, koja je i bog, jer o njoj, odnosno njenim poplavama, zavisi plodnost tla. Tako je sunce bog, ili npr. kod starih Slavena kiša (taj se bog i zove Daždbog). Do danas su se naročito među seljaštvozadržali ostaci takvog vjerovanja i obreda, koji su u biti posvećeni prirodnim pojavnima.

U ranijem stadiju svoga razvijanja religije su redovno *politeističke* (*politeizam*=vjera u mnoštvo bogova). Tek kasnije one postaju većinom *monoteističke* (*monoteizam*=samo jedan bog). Pri tome treba ukazati kako se još i danas ta dva oblika religije miješaju. Kršćanstvo je, npr., monoteističko, a ipak postoji vjerovanje u čitav niz svetaca, pa i posebni obredi posvećeni djevcici Mariji, svetom Petru ili svetom Stjepanu, a neki su sveci i posebni zaštitnici pojedinih zanimanja, ili pak »pomažu« kod pojedinih bolesti.

Ovaj razvitak pokazuje odmah i vezu religije s prilikama u zemlji. Ako se ljudi bave pretežno poljoprivredom najvažnije su sile prirode kao vjetar, sunce, kiša, i one se obožavaju. Ako na zemlji postoji samo jedan vladar s pomoćnicima, onda je i na nebu jedan bog sa svećima. To pokazuje da razvitak religioznih predodžbi zavisi od razvijanja stvarnih prilika u kojima ljudi žive. Kako razvitak proizvodnje počne povijest i kako svi oblici društvene svijesti kao nadgradnja ovise o materijalnoj osnovi, tako i religija zavisi od načina proizvodnje, od razvijanja proizvodnih snaga. Kada je zbog niskog razvijanja proizvodnih snaga bilo nemoguće stvarno utjecati na prirodu, te su ljudi bili neprestano ugroženi, tada se i javila religija kao zamišljeni utjecaj. Uzroci njenog nastanka i razvitka mnogostrani su, ali u prvom redu leže u samoj proizvodnji materijalnih dobara.

Način proizvodnje uvjetovao je, kako smo govorili, raspad društva na klase. Potlačena klasa počela je tada živjeti ne samo u strahu od prirode nego u još većem strahu od gospodara. Gospodar je mogao svoga roba i ubiti, ako mu se to prohtjelo ma bilo s kojeg razloga. Robovi zbog toga traže izlaz iz svojeg očajnog stanja u zamišljaju jednog budućeg

sretnijeg života koji, pošto nije moguć na zemlji, postoji valjda na nebu. Tako kršćanstvo i nastaje u robovlasničkom sistemu kao izrazito robovska religija utjehe. Korijene religije valja dakle tražiti i u *klasnoj podjeli društva*.

Osjećaj nemoći na kojem se temelji religija ima dvostruki korijen: na niskom stupnju razvjeta proizvodnih snaga on je izazvan stvarnom nemoći i izgubljenosti čovjeka pred prirodom. Čovjek je još daleko od toga da vlada prirodom, ali joj se na izvjestan način suprotstavlja, jer ne živi više u onim okvirima u kojima žive prirodna bića, životinje npr. On se pokušava boriti s prirodom, ali su njegove snage male te je prisiljen da neprestano strepi i strahuje za svoj život. — S druge pak strane, na razmјerno mnogo višem stupnju razvjeta proizvodnje, čovjek je u odnosu na prirodu relativno siguran. Radnik, npr., ne strepi za svoj život zbog opasnosti od prirode, kao primitivni čovjek u prašumi. Ali sada samo društvo, zbog klasne podvojenosti, predstavlja izvor straha za pojedinca koji je u potlačenom položaju. On ne poznaće društvene sile, kao što nije poznavao ni prirodu, i jednako je nemoćan prema njima. Volja robovlasnika ili feudalca može uništiti potlačenog, a rat je za njega veće zlo od bilo koje prirodne nepogode. U kapitalizmu radniku prijeti kriза i nezaposlenost. Svaki dan može on izgubiti kupca svoje radne snage i ostati na ulici izgubljen i uništen bez mogućnosti da bilo što poduzme, tako da će ga društvo ravnodušno pustiti da umre. Ekonomski razlozi tjeraju kapitalizam u rat, a tada ponovo radnik snosi najveću opasnost i najveći teret na svojim leđima. Nepoznate i neprijateljske društvene sile danas su uzrok straha za radnika u kapitalizmu i one su temelj na kojem je moguća religija. *Još i danas religija postoji zbog svojih klasnih korijena.*

Kao rezultat stvarnih teškoća religija je *nestvarni, lažni, izmišljeni izlaz*. Umjesto da bude protest protiv stvarne bijede, ona je prihvaćanje i *pomirenje* s tom bijedom. »Svaka je vlast od boga« uči religija, i pobuna protiv vlasti je pobuna protiv boga. Ako bog upravlja svijetom onda je sve na zemlji njegovo djelo, a on valjda zna što radi. Ako je ljudska duša besmrtna, onda je patnja na zemlji samo priprema za bolji život u raju. Takva utjeha, dakle, odvraća čovjeka od želje za spoznajom uzroka pravog stanja i za promjenom

— revolucijom. Religija je stoga, kaže Marx, »*opium naroda*«. Ona je pomoć klasnom društvu koje стоји pred propašću.

Religija kao obmana potlačene klase služi održanju klasnog poretku. U socijalizmu je ona ostatak prošlosti. Komunizam koji poznaje zakone društvenog razvijanja i bori se za ostvarenje besklasnog društva, mora se boriti i protiv religije kao lažne utjeche koja odvodi ljudi od njihovog istinskih ljudskog zadatka: ostvarenja boljeg i čovjeka dostačnjeg života. Pri tome, jer komunizam zna što je religija, on ne pristupa toj borbi samo na način prosvjetiteljstva, tj. uvjerenjem, a još manje nekim prisilnim mjerama. Zato naš Ustav jamči svakom »slobodu svijesti i vjeroispovijesti«, što znači da svatko smije i može vjerovati ili ne vjerovati. Religiozno uvjerenje je privatna stvar pojedinca. Time, međutim, nije rečeno da se jugoslavenski komunisti odriču borbe protiv religije, nego samo da je žele postaviti i voditi na pravilan način.

Borba protiv religije mora biti uperena, prije svega, na uništenje korijena religije. Već smo napomenuli da ćete uzalud nekome dokazivati neistinitost religioznih dogmi ako on još uvijek osjeća potrebu religije. Može je osjećati u prvom redu zbog toga, što je još uvijek nesiguran, pritisnut jadnim ekonomskim uvjetima, jednom riječju: nesretan. Zato je najviši oblik borbe protiv religije borba za ostvarenje socijalizma, tj. ljudskih odnosa među ljudima u kojima nitko ne zavisi od hira drugoga ili od nepoznatih mu ekonomskih zakona.

Osim toga, svatko može i mora samo sam, vlastitim uzdizanjem i obrazovanjem doći do istinskog prekidanja s religioznim osjećajem. Može netko biti prema tome i naizgled ravnodušan, pa čak i nije kati religiju, ali samo tako dugo dok ne upadne u neku nepriliku, recimo smrtnu opasnost, pa da ponovo »postane religiozan«. Naravno, takav čovjek zapravo nikad nije prestao biti religiozan, niti je sam odlučio kakav stav će uzeti prema religiji, niti se uzdigao iznad religioznih predodžbi i religioznog shvaćanja. Ljudima stoga moramo na sve načine *pomoći* da se otresu religioznih predrasuda, da uvide kako su one zapravo okovi, a ne valja ih siliti na to na ovaj ili na onaj način.

Nikako ne smijemo pri tome misliti kako valja odbaciti svako uvjerenje, svako prosvjećivanje i svaku kritiku religije. Ukaživanje na neodrživost i protivurječnost religioznih dogmi jedan je od *zadataka* svakog člana Saveza komunista, ali to mora biti provedeno na pravom mjestu i u pravo vrijeme, s mnogo obazrivosti, vještine i s još više *znanja*. Sasvim družačije, naravno, moramo pristupiti religioznom intelektualcu koji je zbog ovakvih ili onakvih razloga još uvek religiozan, nego npr. nekoj starici koju možemo samo povrijediti govorći joj nešto što teško može shvatiti i prihvati, jer joj je njezin mukotrpni život ostavio, da tako kažemo, samo lažnu utjehu religije.

Pokraj sve ove obazrivosti, opreznosti i taktičnosti u borbi protiv religije ne smijemo zaboraviti na borbu protiv crkve. Borba protiv religije i crkve nije uvek jedno te isto. Kao jedna moćna klasna organizacija crkva se danas uglavnom rukovodi samo vlastitim *ekonomskim interesima*, kojima je »duhovna« strana samo plašt. Ekonomski interesi crkve usko su vezani i s političkim, te crkva danas nastupa manje više neprijateljski u političkom smislu protiv socijalizma i komunizma ne birajući pri tom sredstva. Ukoliko crkva nastupa rukovođena takvim interesima, borbu protiv nje moramo voditi nesmiljenom žestinom i svim sredstvima koje ona upotrebljava protiv nas.

Komunisti moraju pri tome paziti da nepravilnim i protuzakonitim postupcima prema svećenstvu, npr., ne omoguće crkvi da igra »mučenika« i tako pokuša pridobiti narod za sebe.

Komunizam se bori za *odumiranje* religije, jer marksistička filozofija priznajući klasne korijene religije nužno smatra da će religiozni osjećaj nestati onog dana, kada više neće biti potreban. Religije će nestati u budućem komunističkom društvu, kad se čovjek oslobođi svih okova i svake zavisnosti koja ga tjera u zabrinutost, nemoć i očajanje. Naravno i tokom procesa postepenog oslobođenja čovjeka, komunisti moraju pokazati da je njihov moral viši od morala bilo koje crkve i religije. — Ova tvrdnja, međutim, dovodi nas do razmatranja pojma komunističkog morala i moralne problematike.

7. MARKSISTIČKO SHVAĆANJE MORALA I MORALNA PROBLEMATIKA U SOCIJALIZMU

Svakodnevno shvaćanje često usko povezuje religiju i moral. Ponekad se čak tvrdi da bez religije nema i ne može biti morala. Netko može biti »dobar čovjek« prema takvom shvaćanju samo onda, ako se pridržava kršćanskog učenja, pri čemu se ukazuje na to kako je ono tobože »najmoralnije« učenje u historiji, jer uči opraštanju i uzajamnoj ljubavi svih ljudi. Zato moramo prvo ukratko razmotriti problem morala kao i njegovu tobožnju vezu s religijom.

Pojam morala nije nam nepoznat iz svakodnevnog života. Doduše, obično se pojmovi »moralno« i »nemoralno« u običnom govoru upotrebljavaju pretežno za odnose između muškarca i žene. Pravi pojam morala, međutim, mnogo je širi. Gotovo svaki postupak u odnosu na druge ljude možemo označiti kao moralan ili nemoralan. Nemoralno je, na primjer, batinanje ili kleveta, ili laž, pa bismo i čovjeka koji je sklon da se u životu služi, recimo klevetom i laži, licemjerstvom ili prijevarom, nazvali nemoralnim. S druge strane moralan je onaj čovjek koji ima ispravan odnos prema radu, istini i drugim ljudima, pa to i mislimo u svakodnevnom životu kada kažemo za nekoga da je »dobar čovjek«.

Problemom morala bavi se posebna filozofska disciplina, odnosno nauka, koja se zove *etika*. Zato kadšto kažemo da netko živi ili postupa *etički*, kada zapravo mislimo da živi odnosno postupa *moralno*. Etika je samo nauka o moralu ili čudoređu; ona proučava moral, njegov izvor, njegov razvitak i njegove zakone. Etika ne propisuje kako bi čovjek morao postupati u svim pojedinim slučajevima, nego govori samo o principu morala. Skup propisa o načinima postu-

panja u pogledu na moralne odnose zove se *moralka*. Naše razmatranje dakle ovdje nije moralka, nego se bavi samo osnovnim pojmovima marksističke etike.

Veza između morala i religije izvodi se često zbog toga što je u okviru svake religije data i moralka, tj. propisi kako se njeni pripadnici moraju vladati. Ovdje odmah možemo zapaziti različitost religioznih moralki i njihovu skučenost. Različite religije traže od svojih pristalica različit moral, a razvitkom i promjenom religioznih predodžaba mijenjali su se i pojmovi o tome što je moralno a što je nemoralno. Tako je najveći nemoral u primitivnoj religiji, npr. povreda nekog tabu-a, recimo brda koje je posvećeno duhovima, te se nitko na nj ne smije popeti, a da to ne bude velika povreda moralnih propisa.

Osim toga svaka religija u osnovi zahtijeva samo moralno postupanje prema ostalim članovima religiozne zajednice, dok su svi oni koji nisu pristalice te religije ili uopće nisu religiozni, samim tim nemoralni i neprijatelji prema kojima je dozvoljen svaki postupak. Tako je kršćanstvo u historiji činilo i najveće zločine prema pristalicama ostalih religija ili onima koji su mu se suprotstavili. (Naveli smo već primjer Giordana Bruna.) Nije ni potrebno nabrajati kako čitav niz postupaka crkve ne samo da nema nikakve veze s moralom, nego je čak direktno suprotan istinskom moralu.

Princip, naime, kojim se rukovodimo u ocjenjivanju naših postupaka kao moralnih ili nemoralnih, uvijek je drugi čovjek, tuđa ličnost. Zašto je npr. batinanje ili kleveta nemoralan postupak? Zašto je nemoralno iskoristiti drugoga u svoje egoistične svrhe? Zašto je nemoralno odnositi se prema ženi kao prema služavci ili ropkinji? Svi su takvi postupci nemoralni, jer vrijeđaju tuđu ličnost. Nitko ne može biti u pravom smislu moralan ili nemoralan prema samom sebi nego uvijek u odnosu na druge ljude, na tuđe ličnosti i čitavo čovječanstvo. *Osnov je morala poštivanje tuđe ličnosti.* Religiozni moral, koji nužno ne priznaje svačiju ličnost bez obzira na religiozno uvjerenje, nije prema tome pravi moral.

Ima još jedan problem iz kojeg se često izvodi veza morala s religijom. To je pojava savjesti. Učini li čovjek veći prestup prema moralu, kažemo »grize ga savjest«. Što je taj glas savjesti u nama? Što je ono što nas opominje, bez obzira slušali mi to ili ne? Idealistička shvaćanja redovno to uzimaju kao neki »glas božji« u nama i smatraju da se to drugačije ne može objasniti. Makar kratko pretrusanje tog problema pokazat će nam međutim nešto posve drugo:

Kad kažemo, da je netko čovjek, onda zapravo mislimo dvoje: Petar je čovjek, npr., znači da je Petar sa svim svojim osobinama čovjek, baš takvom i takvom visinom i težinom, takvim oblikom lica itd. Ali u isti mah taj pojedinač, Petar, čovjek je kao član ljudskog društva. Ono ljudsko u njemu nisu pojedinačne osobine, ili njegove lične namjere ili težnje, nego ono što ga povezuje s drugim ljudima, ono zbog čega je društven čovjek. Čovjek je samo kao društveno biće čovjek i nosi svoju društvenost kao istinsku ljudsku osobinu. Ogriješi li se protiv društva ogriješio se protiv samog sebe kao društvenog bića. Tako i glas savjesti nije glas božji, nego glas ljudskosti, *glas društvenosti u nama*.

Kao što vidimo moral i religija nisu tako usko povezani, niti su moralnosti korjeni u religioznosti. Ali gdje su onda korjeni morala i otkuda komunisti izvode svoj moral?

Kada smo govorili o materijalnoj osnovi i nadgradnjama, spomenuli smo da i moral pripada nadgradnji, odnosno oblicima društvene svijesti. Sada smo vidjeli kako je moral kroz historiju bio u vezi s religijom, ali ne na taj način da religija uvjetuje moral, nego je ona potpuno suprotno istinski ljudski moral uvijek sužavala i ograničavala. Sama je crkva postupala najčešće suprotno i najosnovnijim moralnim normama. Predodžbe o tome, dalje, što je moralno a što nemoralno, neprestano su se mijenjale. Stoga se nameće pitanje, zašto se moral mijenja i koji je onda u tim promjenama pravi, istinski moral?

Kao oblik društvene svijesti moral je, nema sumnje, ovisan o načinu na koji ljudi žive, dakle, na kraju, o načinu proizvodnje. Tako će npr. drugi moralni zakoni vladati u primitivnom društvu koje se bavi lovom, drugi u onom koje

se bavi pretežno poljoprivredom. U društvu koje se bavi lovom, npr., bit će tabu životinja kad ima mlade, i ubiti je u to vrijeme bit će moralni prekršaj. Dalje, u robovlasničkom sistemu bit će moralno za robovlasnika da drži roba i da ga po svojoj volji i ubije. Podjela društva na klase uvjetovat će i podjelu morala. Dapače, ta podjela je i uzrok veze klasnog morala s religijom, jer vladajuća klasa, žećeći da što više učvrsti *svoj moral*, onaj moral koji štiti njene interese, nastojat će uvjeriti potlačene kako prekršaj *njenog* morala izaziva kaznu na drugom svijetu. Tako nastaju priče o raju i paklu, koje nisu ništa drugo nego način zastrašivanja i prinudjivanja kojim vladajuća klasa nastoji svoj moral narinuti svima ostalima.

Nije teško pokazati da je moral kroz historiju klasnog društva u vijek bio *klasni moral*, moral samo vladajuće klase. Strogi moralni propisi koji osuđuju npr. povredu tuđe svojine, ne osuđuju kapitalista koji otpušta radnika s posla i time ga prepusta nemilosrdnoj smrti od gladi. Taj moral je i zasnovan na privatnom vlasništvu kao svojem temelju, tj. na načinu proizvodnje koji uslovjava privatno vlasništvo. U okvire takvog morala uopće ne ide pitanje je li moralno što se netko rodio neizmjerno bogat pa mu omogućava da se razbacuje i vrijeda siromašne? Je li moralno povesti narod u rat? I, kakav je to uopće moral kojemu je rat sredstvo politike?

Suprotno tome već u rođstvu, npr., robovi imaju *svoj moral* koji je različit od morala robovlasnika. Robovlasnički moral priznaje samo robovlasnika za čovjeka i samo povreda ličnosti robovlasnika mu je povreda morala. Rob za robovlasnika uopće ne može biti ličnost prema kojoj bi se moralio i moglo moralno postupati. Međutim, moral potlačenih priznaje svakom mogućnost da bude ličnost, te traži prema svakom čovjeku moralno postupanje, naravno ako je čovjek, tj. ako se može ljudski odnositi. Tako je već robovski moral širi i obuhvatniji od morala robovlasnika. Isto tako je moral seljaka kmetova mnogo viši, mnogo vredniji i sveobuhvatniji od morala feudalaca. Čak i obično iskustvo moglo nas je naučiti, da je među potlačenima u vijek bilo mnogo više boljih i poštenijih ljudi nego među »gospodarima«. Ali moral

potlačenih mora se strogo razlikovati od »ropskog morala« pokornosti tlačiteljima. *Moral pokornosti je zapravo moral tlačitelja izvana nametnut potlačenima*, najčešće pomoću religije i strašenjem od kazne za »grijeh«. Prema takvom moralu vladajuće klase najveći je »grijeh« buniti se i najveći je nemoral ako tko dira u postojće klasno ustrojstvo društva.

Umjesto toga, *moral potlačenih vidi nemoral čitavog takvog učenja i za njega je najviši moralni zahtjev rušenje čitavog sistema koji donosi dvostrukost morala i neljudske odnose među ljudima*. To je *revolucionarni moral*.

Svaka je revolucija u historiji tvrdila da zastupa interes čitavog naroda protiv manjine i jedino tako je i mogla uspjeti. I buržoazija je u Francuskoj revoluciji nastupila pod vidom novog morala koji bi imao priznavati jednakost svih ljudi. Umjesto srednjovjekovnih moralnih i ekonomskih privilegija feudalaca ona zahtijeva jednakost i slobodu za sve ljude. Vodi se borba pod parolom: *sloboda, bratstvo i jednakost*.

Međutim, ubrzo nakon pobjede revolucije ispostavlja se da je moralna i pravna jednakost svih ljudi samo *formalna jednakost*. Moral koji zadržava privatnu svojinu kao svoj princip dovodi do nečuvenog *nemoralu* u raspodjeli dobara. Građanski moral ostaje unatoč svojim uvjeravanjima i unatoč tome što je napredniji od feudalnog morala, *klasni moral*, moral samo jedne, i to vladajuće klase. Buržoazija, koja je napadala religiju i vezu morala s religijom kada je trebala podršku čitavog naroda, ponovno joj se vraća i traži učvršćenje svojeg lažnog morala pomoću religioznih priča. Sa zaoštrenošću klasne borbe raste sve više i skučenost i nedovoljnost buržujskog morala i radnik sve više biva isključivan iz moralnih odnosa, te se prema njemu postupa sve *nemoralnije*. Na kraju razvitka kapitalističkog sistema, čovjek je kao čovjek potpuno uništen i postaje puka stvar, roba, te ljudski odnosi prestaju uopće biti moralni odnosi. Kada se na čovjeka gleda isključivo tako kao da je roba, kao da nije drugo nego radna snaga, prestaju svi moralni zakoni. Kapitalizam je tako krajnji nemoral. Zahtjev za uništenjem takvog stanja i uspostavljanjem istinskih ljudskih odnosa

među ljudima zato je najveći i najvažniji zahtjev morala i to *općeljudskog* morala. *Radnički moral je prema tome moral revolucije.*

Kao posljednja tlačena klasa koja je zbog zaoštrenosti klasne borbe i najviše tlačena, radništvo ima i *najobuhvatniji i najljudskiji* moral u historiji. Radnička klasa ne nastupa samo sa željom da sama sebe osloredi, nego da osloredi sve ljude; ona nastupa u ime čovjeka uopće. Zato radnički moral nikog ne izuzima iz pojma čovjeka i nema razloga, da se nemoralno odnosi prema bilo kojem sloju ljudi. Mržnja prema buržoaziji samo je mržnja protiv nepravde u ime dokidanja te nepravde i pomoći svim ljudima da doista budu ljudi. Jer buržuj, također zahvaćen klasnim poretkom, rob je nerada i moći vlastitog novca i sâm ne može biti pravi čovjek. Radničkom moralu tako nije potrebna neka prividna pomoć religije, jer njega poštuje svaki čovjek kao *društveno biće*.

Tako je učešće u revoluciji i u nastavljanju revolucije izgradnjom socijalizma najviši moralni zadatak čovjeka danas. Prema njemu tek mogu se i prosuđivati moralne osobine čovjeka. Pri tome se ne smije zaboraviti da to učešće nije samo u formalnom pristupu borbi, npr. stupanjem u Savez komunista, nego je više u svakodnevnoj obrani njenih principa i svakodnevnom ljudskom odnosu s ljudima. Birokratski odnos, prijevara i karijerizam su krajnji nemoral baš u odnosu na taj cilj, jer najviše štete stvari revolucije, tj. oslobođenju čovjeka. Potpuno oslobođenje nije stvar koja bi se mogla izvršiti preko noći, nego dugotrajan proces, kojemu ljudi mogu pomoći, ali mu se mogu i suprotstavljati. Svako vrijedanje i nepoštivanje tuđe ličnosti zato je ostatak klasnog društva i šteti procesu izgradnje novog socijalističkog čovjeka, te je krajnji nemoral.

Tako je ličnosti u marksističkoj etici dat najveći značaj. Čitav marksizam i nije ništa drugo nego učenje i djelovanje, kojemu je čovjek i njegovo oslobođenje najviši cilj, kao što smo vidjeli i u prethodnom poglavljju na primjeru naše revolucije. Marksizam je zato *dosljedni humanizam (humnus = ljudski).*

Znači li to da marksizam propovijeda neku »ljubav prema bližnjemu« i tako samo ponavlja jedno naučavanje kršćanstva? Kršćanstvo voli sebe nazivati najhumanijom religijom i to baš opirući se o zahtjev ljubavi prema bližnjemu. Historijski doista se ne može nijekati izvjesna pozitivna uloga koju je ono svojedobno odigralo, zauzimajući se za jednakost svih ljudi pred bogom u vrijeme, kada vlasta najsurovije ropstvo. Ali, kada se radi o religioznom humanizmu ne smijemo zaboraviti dvoje:

Prvo: Ukoliko i jest neka religija humanistička, ona je to tek u drugom redu, jer bratstvo svih ljudi izvodi istom iz njihove pripadnosti bogu, čija su oni »djeca«. Tako se zahtijeva uvijek i u prvom redu ljubav prema bogu, a tek onda i ljubav prema božjim stvorenjima. Zbog toga je, prema kršćanstvu, čovjeka slobodno i ubiti, ako je to »u ime božje«. *Kršćanstvo dakle nije istinski humanizam.*

Dруго: Kršćanski humanizam uvijek obećaje čovjeku oslobođenje »s onu stranu« svijeta i svijet je prema njemu samo »dolina suza«. Zato se o čovjeku najbolje brine onaj, tko se brine za njegov »drugi život«, za njegovu »dušu«, znači za nešto izmišljeno i nestvarno. Tako *kršćanski humanizam nije stvarni humanizam.*

Istinski i stvarni humanizam može biti samo onaj koji se brine za stvarni život čovjeka, tj. onaj kojem je čovjek čovjeku najviše biće. Samo takav humanizam može zahtijevati stvarno oslobođenje čovjeka, njegovo materijalno, ekonomsko oslobođenje, koje je i uvjet da se mogu ostvariti istinski moralni odnosi među ljudima. Takav moral može nastupiti u svojoj najvišoj formi jedino u besklasnom društvu. To je *socijalistički humanizam.*

Marksistička etika dakle kao etika realnog i konkretnog humanizma ne bavi se propovijedanjem nekih krutih i ustaljenih etičkih principa niti zahtijeva pridržavanje određene morale, niti uopće želi uspostaviti neku moralku. Etički smisao marksizma zasniva se na uvjerenju u oslobodilačku misiju radničke klase koja će ostvariti humanističke ideale. Zbog toga izlaganje marksističke etike ne može pružiti neki sistem etičkih učenja. Najviši zadatak čovjeka u marksizmu je borba za potpuno oslobođenje ličnosti, oslobođenje od

svih okova koji čovjeka sputavaju. To oslobođenje podjednako zahtijeva rad na poboljšanju uvjeta života svih ljudi kao i rad na izgradnji vlastite ličnosti.

Nema propisa kojih bi se čovjek morao pridržavati, pa da samim tim postane pravi čovjek, izgrađena ličnost. Zbog toga naše izlaganje može dati jedino još neke pojedinačne primjere o životnim problemima. Jedan takav problem, npr., je pitanje ljubavi i porodice.

Već smo spomenuli kako se riječ moral najčešće upotrebljava samo u smislu seksualnog morala, tj. moralnih odnosa muškarca i žene. To nije sasvim slučajno. Odnos muškarca i žene je prvi i temeljni odnos među ljudima, te on ima izuzetnu važnost i po tom odnosu se više nego bilo gdje vidi kakav je tko čovjek. Može netko ne znam koliko sakrivati svoju pravu prirodu s obzirom na prijatelje ili druge na poslu, može se ne znam koliko praviti pošten i iskren, njegov odnos prema vlastitoj ženi odnosno muškarcu, pokazat će njegovo pravo lice.

Gоворити о односу муšкарца и жене као *ljudskom* односу знаћи говорити о *ljubavi* и то говорити о ljubavi у уžem smislu као спољној ljubavi. Може се о ljubavi говорити и у ширем смислу као о ljubavi npr. prema domovini, prema životnjama ili cvijeću itd., али то нас неće ovdje занимати. Данас је међutim ljubav у уžем смислу ријеч која се толико употребљава да је постала готово пuka fraza која не знаћи ништа, или barem ништа ozbiljno, најманже пак нешто о чему би се могло говорити у оквиру филозофије односно sociologije. Заšto же то tako?

Прво је и најважније пitanje: Šta је ljubav? — Jedno, на ћалост, прiličно ustaljeno mišljenje које smo nebrojeno puta čuli, и катkad у њу повјеровали, tvrdi да ljubav zapravo nije ništa, односно да је то тек обični спрни нagon. Такво shvaćanje rado se poziva на primjere iz svakodnevног života, koji doista pokazuju, у најманжу ruku, да је ljubav veoma rijetka. Значи ли то да је уопće nema, или да valja tražiti razloge зашто je rijetka?

Kada ljubavi doista ne bi bilo, tada bi čovjek u spolnom životu postupao isto kao i životinja. Spolni nagon, kao što znamo, imaju i životinje. Ako je odnos muškarca i žene

zasnovan samo na spolnom nagonu, onda je to odnos životinja a ne ljudi, ljubav bi prema tome bila životinjska, a čovjek isto što i životinja. Gdje je tada ono čovječje, humano, u čovjeku? Čemu od čovjeka zahtijevati humanost, ako je on u svojem temeljnog odnosu prema drugom čovjeku životinja?

Vidimo, da humanizam traži jedno drugačije shvaćanje ljubavi. Ljubav je doduše nastala na osnovu spolnog nagona, ona se razvila iz spolnog nagona upravo kao što se čovjek razvio iz životinje, ali ona nije i ne smije biti isto što i spolni nagon kao što čovjek danas nije ili barem ne bi smio biti životinja iz koje se razvio. To znači da je ljubav rezultat razvitka čovjeka i da je on u isti čas *zahtjev* njegove ljudskosti, tj. sposobnost za ljubav je ljudska moralna osobina koja se može njegovati i razviti, ali se može i zapustiti pa čak i potpuno zanemariti. Zašto, međutim, dajemo ljubavi tako visoko mjesto?

Ljubav nije ništa drugo nego potpuno priznavanje tuđe ličnosti. Ako smo već rekli da je priznavanje tuđe ličnosti osnov morala, onda je ljubav najmoralniji odnos među ljudima. To pak nije teško dokazati. Ako doista volite nekog muškarca ili ženu, onda, u odnosu na njih, tu nema mjesta nekim prekršajima protiv morala koji se temelje na ponižavanju i nepoštivanju tuđe ličnosti. Može li se vrijeđati, tući i klevetati osoba koju doista volimo? U odnosu na partnera prema kojem osjećamo samo seksualnu privlačnost to je moguće. U ljubavi međutim to je isključeno. Kada bi ljubav postala jedini odnos među ljudima, kao što to i zaslужuje da bude, moralnih prestupa više ne bi moglo da bude.

Dakle to, što je ljubav danas rijetka pojava, ne znači da je nema nego da ona stoji pred nama kao zadatak, baš kao što potpuno oslobođenje čovjeka stoji još uvijek pred nama kao najviši zadatak. Sta je, međutim, uzrok da je ljubav samo zadatak? Zašto nas iskustvo često uči o ljubavi drugačije, no što je ovdje riječ o njoj? Možda nam odgovor na to može najlakše dati pretresanje pitanja koje je najuže vezano za spolnu ljubav — pitanje braka.

Što bi drugo morao biti brak ako ne veza dvoje ljudi iz ljubavi, veza koju uzajamna simpatija i ljubav zasniva i održava i koja u porodici nalazi svoj potpun smisao? Brak je, međutim, danas još uvijek prije svega *ekonomski zajednica*, i to ne zajednica u kojoj su ekonomski problemi sporedni i u kojoj se oni rješavaju na principu uzajamne ljubavi i razumijevanja, nego zajednica gdje su u velikoj većini slučajeva ekonomski problemi osnovni i najvažniji. Brak je pravni ugovor u kojem se svaka strana obavezuje na pridržavanje nekih određenih propisa da bi prije svega *ekonomski* mogla postojati *porodica*. Tako brak nužno sadrži izvjesnu *prinudu*, tj. bračni ugovor stvara nužno izvjesna ograničenja slobode i okove za svakog partnera, jer se on osjeća ekonomski vezan.

Takav je brak naslijede građanskog društva i on se osniva na *građanskom pravu*, koje je rezultat *klasne podjele i privatnog vlasništva*. Historija pokazuje da je brak u ovom obliku kao *monogamni brak* (monogamija=jednoženstvo, oblik braka u kojem muškarac ima jednu ženu, za razliku od poligamije=mnogoženstvo) i nastao iz ekonomskih razloga, kao jedna ekomska jedinica, a također iz klasnih uzroka, kao podjarmljivanje ekonomski slabijeg partnera i iskorištavanje njegovog rada. Tako *patrijarhat*, tj. vladajuća uloga muškarca u braku i porodici, nastaje u onom razdoblju kada muškarac lovom izdržava ekonomski čitavu porodicu. U izvjesnom smislu patrijarhat se zadržao do danas i upravo iz patrijarhalno uređene porodice poteklo je učenje o *neravnopravnosti žene s muškarcem*, odnosno o tome kako je žena tobože po prirodi u svakom pogledu manje vrijedna od muškarca. Neravnopravnost muškarca i žene, koja doduše kod nas više pravno ne postoji ali se stvarno ipak još često može susresti, ima svoje korijene u građanskom braku kao klasnoj tvorevini. Ta neravnopravnost pak, kao i činjenica da je brak u svom građanskom obliku prije svega ekonomski zajednica, uvjetuje shvaćanje prema kojem brak i ljubav zapravo nemaju nikakve veze, dapače, da je individualna ljubav samo izmišljotina.

Uspostavljanje ljubavi i braka na temelju ljubavi moguće je dakle samo ako brak i porodica prestanu biti čisto ekonomске zajednice i ako izgube ostatke klasne nejednakosti i težnje k podjarmljivanju. To se može ostvariti jedino u komunizmu. Komunizam stoga ne samo da ne razara i uništava brak i porodicu, nego naprotiv upravo daje ljubavi odgovarajuće mjesto i smatra da se veza muškarca i žene može i mora osnivati jedino na ravnopravnosti i ljubavi.

Klasna nejednakost iskvarila je moralno čovjeka i dovela do toga da je ljubav postala rijetka, a brak je izgubio na kraju s njom svaku vezu. Dakle borba za otklanjanje klasne nejednakosti jest borba za uspostavljanje prave ljubavi i prave porodice, koja se ne temelji na prinudi, nego na ljudskoj slobodi. Takva borba moralni je zadatak svakoga čovjeka. Nju valja provoditi i u svakodnevnom životu i u pogledu na vlastitu ličnost. Ako je *forma* braka još uvijek građanska i klasna, valja težiti da njegov *sadržaj* postane opće ljudski, tj. da se u postojećem braku što više postavi načelo ravnopravnosti i da se on *ostvaruje i održava na ljubavi, a ne na ekonomskim interesima* bilo koje vrste.

8. LIČNOST I DRUŠTVO

Budući da smo govorili o tome kako marksizam daje ljudskoj ličnosti najveći značaj i važnost, ostaje nam još da i posebno razmotrimo odnos ličnosti i društva, kao i ulogu koju ličnost može odigrati u historiji. Ti problemi nisu nam nipošto strani u običnom životu. Tako reči svaki dan susrećemo se s izrazima kao »velika ličnost«, »stvaralačka ličnost«, »potičnjavanje ličnih interesa interesima kolektiva«, »kult ličnosti« i sl. Govorili smo dosad o društvu, društvenom razvitu i oblicima društvene svijesti kao što su religija i moral. Ali, svaki od nas je ipak i samo pojedinac i nužno se nameće pitanje, što ja kao pojedinac mogu značiti u odnosu na društvo, kakva jest i kakva može biti moja uloga, odnosno što je zapravo to »ja«?

Već i sama riječ »ličnost« ne upotrebljava se uvijek u istom smislu, te postoji opasnost od neodređenosti i zabuna u vezi s njom. U shvaćanju ličnosti čak se uvelike razilaze pojedina filozofska učenja. Nije naš zadatak da navodimo sva moguća stajališta i nabrajamo razlike između njih. Ipak, već u tom problemu, tj. u pitanju: što je ličnost?, valja nglasiti kako nije posve tačno ni dostatno poistovjetiti ličnost s pojedincem. Upravo kao što ljudsko društvo nije puka zajednica, obični skup jedinki, tako ni ljudska ličnost nije samo dio ljudske zajednice, poput stanice u organizmu npr. Dapače i u svakodnevnom govoru razlikujemo između čovjeka kao običnog pojedinca, ljudske jedinke, *individuum*, i ličnosti. Ni u običnom govoru ne uzimamo, npr., da je baš svaki čovjek ličnost, odnosno razlikujemo običnog pojedinca i ličnost. (Pri tom se moramo čuvati, s druge strane, da ličnost opet ne shvatimo u jednom iskvarenom smislu u kojem se uzima da je netko »ličnost« jedino zato što zauzima neki »položaj«, odnosno vrši neku rukovodeću ulogu bez

obzira u kojem smislu.) Čovjek nije ličnost prirodno, kao što je prirodno pojedinac s fizičkim osobinama ljudske vrste, nego je to *da bude ličnost svakom čovjeku zadatak*, kao što mu je zadatak da bude čovjek, što zapravo znači isto samo drugačije rečeno. Čovjek naime može biti, odnosno može iz sebe načiniti životinju, čak može biti i gori od životinje, a kao takav sigurno nije ličnost, iako je, nema sumnje, pojedinac, ljudski individuum.

Baš zbog toga što se ličnost često uzima samo kao individuum, postoje shvaćanja prema kojima ličnost zapravo i nije ništa, nego je zajednica, odnosno kolektiv, sve. To bismo mogli nazvati *kolektivizmom*, koji su zastupali neki filozofi materialisti prije Marxa, a i poneki marksisti. Društvo se prema takvom i sličnim mišljenjima uzima kao organizam kojem su ljudi pojedine stanice ili kao stroj u kojem je čovjek samo beznačajni kotačić. O nekoj slobodi ličnosti tu naravno ne može biti ni govora. Društvo je nešto potpuno iznad čovjeka, neka sila koja ga potpuno potčinjava sebi i protiv koje je svaki otpor uzaludan. Uloga pojedinca je beznačajna i njegova je zadaća da se samo pasivno pokorava i čeka što će ga zadesiti u vrtlogu zbivanja. Kolektivizam zato dovodi do shvaćanja koje čovjeka smatra oruđem slijepе nužnosti odnosno sudbine. To je *fatalizam* (*fata*=sudbina).

Suprotno kolektivizmu zastupa *individualizam* takva stanovišta, prema kojima je jedino čovjek pojedinac najveća vrijednost i što se pojedinac više suprotstavlja društvu, što se više izdvaja i bori protiv njega, to je više čovjek odnosno ličnost. Individualizam je duboko ukorijenjen u građanskoj filozofiji i sociologiji, jer u kapitalizmu doista postoji jedna takva oštra suprotstavljenost ličnosti i društva, pa je pojedinac ukoliko je ličnost često prisiljen da se na ovaj ili onaj način bori protiv neprijateljske društvene stvarnosti. Samo, takvo učenje ponovo potpuno izdvaja čovjeka iz društva i promatra ga kao odvojenog pojedinca koji se sam uzalud suprotstavlja cjelini.

Individualizam i kolektivizam podjednako su jednostrana stanovišta, koja zaboravljaju da je čovjek društveno proizvodno biće i da prema tome društvenost pripada čovjeku ne

kao neka sporedna osobina, nego kao njegova vlastita ljudskost, tj. čovjek samo u društvu može biti čovjek odnosno ličnost. Pojedinc se ne može izdvojiti iz društva, kao što ne može izaći sam iz sebe, a da pri tome ne izgubi svoju ljudskost, ne prestaje biti čovjek i ne snizi se do nivoa životinje. Prividno djelovanje i istupanje protiv društva koje susrećemo u klasnom društvu zapravo je djelovanje u interesu ljudske društvenosti, koju je klasno društvo iskvarilo i uspostavilo zapravo otuđenog čovjeka pojedinca koji se bori za vlastite sebične ciljeve kao svoj princip. Boreći se protiv klasnog društva marksizam se dakle bori protiv razdvajanja ličnosti i društva, podjednako protiv individualizma kao i kolektivizma, za uspostavljanje *ličnosti kao društvenog čovjeka* kojem se *društveni interesi poklapaju s njegovim vlastitim*. Samo u besklasnom društvu postiže se potpuno takvo slaganje ličnosti i društva, u kojem čovjek postaje prava stvaralačka ličnost, jer društveno može proizvoditi sva materijalna i kulturna dobra koliko mu dozvoljavaju njegove sposobnosti, a za dobro svih ljudi. Tako čovjek može postupati uvijek po vlastitoj savjeti koja je, kao što smo rekli, glas društvenosti u pojedincu i baš u takvom postupanju u skladu sa savješću postaje se ličnost, jer nam savjest govori da su naši najveći pojedinačni interesi zapravo interesi društva.

Komunizam dakle dokida takvo stanje u kojem se ličnost i društvo suprotstavljaju, a socijalizam je *proces usklađivanja suprotnosti između pojedinca i društva*. Čovjek, naime, nije slobodna ličnost onda kada može postupati kako mu se svidi, jer sloboda nije isto što i samovolja. Sloboda ličnosti ne sastoji se u kršenju moralnih ljudskih zakona, tj. nije slobodan onaj tko ima npr., vlast nad drugima, tko može podvrgnuti druge svojoj samovolji, nego je sloboda ličnosti u tome što svatko *može* djelovati u skladu s vlastitom savješću koja mu nužno govori da radi u interesu čitavog društva, jer je sam društveno biće. Put oslobođenja čovjeka nije, prema tome, put u anarhiju gdje svatko radi u vlastitom pojedinačnom interesu i tu nužno dolazi u sukob sa svima drugima, nego taj put oslobođenja ličnosti jest nastojanje da se čovjek oslobodi vlastite samovolje, da se uzdigne do svijesti

o vlastitom ljudskom dostojanstvu, i da tako djeluje *kao ličnost*, kao stvaralac čiji rad podjednako veseli njega samog kao što i koristi njemu i drugima.

Socijalistički humanizam ističe ličnost kao društvenu ličnost i kao što mu nije cilj da se ličnost utopi i izgubi u bezobličnom kolektivu, tako mu nije cilj ni da pojedinačnu ličnost shvati kao neko nepogrešivo božanstvo od čije jedne riječi zavisi soubina drugih i koju treba gotovo obožavati. Takozvani »kult ličnosti« u direktnoj je suprotnosti sa socijalističkim humanizmom i to je ujedno tipični primjer do čega dovodi nerazumijevanje odnosa ličnosti i društva i namjerno preveličavanje uloge ličnosti u historiji.

Naime, suprotnosti i jednostranosti individualizma i kolektivizma ogledaju se i u tumačenju uloge i značenja što ga ima ličnost u historiji.

Idealisti su skloni da promatraju čitavu historiju kao djelo velikih ličnosti. One bi vodile čovječanstvo prema vlastitim dobrim ili lošim idejama. To bi značilo, recimo u pozitivnom smislu, da je sam Lenjin jedino na temelju svojih plemenitih idea izazvao i proveo Oktobarsku revoluciju, a u negativnom smislu, da je npr. Hitler, jer su njegove ideje bile neljudske i luđačke, zaveo čovječanstvo u rat i stradanja.

Obrnuto, prema fatalističkom uvjerenju koje su često zastupali materijalisti prije Marxa, ličnost je uvijek i do kraja proizvod okolnosti. Mjesto Napoleona bi, prema takvom mišljenju, mogao i morao biti netko drugi, odnosno, da nije bilo njega prilike bi izbacile nekog drugog i pohod na Rusiju bi se opet tačno tako odigrao, kako se odigrao pod Napoleonovim vodstvom.

Oba su stanovišta krajnje jednostrana. Već smo govorili o tome da je kretanje historije nužno uslovljeno razvitkom proizvodnih snaga, ali da i svijest ljudi igra vrlo veliku ulogu. Nesumnjiva je činjenica da klasama manje više upravljaju političke partije i što su članovi tih partija svjesniji vlastite historijske uloge, to je njihova moć i djelatnost veća. Političkim partijama upravljaju vođe. Ne može se nijekati da o osobinama tih vođa zavisi u velikoj mjeri i uspjeh partije u klasnoj borbi. Da Komunistička partija Jugoslavije nije imala u odlučnom času na čelu tako sposobne ljude, tko

zna bi li revolucija uspjela i u kolikoj mjeri? Isto vrijedi i za suprotstavljanje staljinističkom pritisku. Naravno, kretanje historije ne može se iz temelja promijeniti ni potpuno zaustaviti, i nikakva ličnost nije mogla, npr., u feudalizmu, zasnovati modernu proletersku državu, niti tko danas može upravljanjem uspostaviti plemeniku zajednicu prvobitnog društva. Ali, u osnovnim mogućim smjerovima razvijatka može ličnost igrati veliku ulogu, može pomoći nužni historijski razvitak, npr. danas ostvarenje komunizma, a može i kočiti historijsko kretanje i povremeno vraćati razvitak društva nazad. Nesumnjivo je genijalnost Lenjina i te kako pomogla da Revolucija izbije u relativno zaostaloj Rusiji, kao što je Hitler umnogome »zaslužan« za vraćanje njemačke historije unazad. *Djelatnost ličnosti kreće se dakle u okviru historijskih mogućnosti, ali nije ni izdaleka neznatna.*

U odnosu na ovaku ulogu pojedinca u historiji, »kult ličnosti« u Sovjetskom Savezu značio je preuveličavanje značaja ličnosti. Staljin je slavljen i hvaljen kao najveći čovjek kojeg je zemlja rodila, a osim toga i kao jedini stvaralač komunizma u Sovjetskom Savezu. Sličnu jednostranost međutim predstavljalo bi i tvrđenje da je jedino i isključivo Staljin kriv za informbirovske napade na našu zemlju 1948. Ali ne smijemo zaboraviti da je ipak u tom napadu, koji je bio moguć zbog izvjesnih napuštanja ispravnih principa izgradnje socijalističkog društva i izvrštanja marksističke sociologije i politike, Staljin ipak odigrao i te kako veliku ulogu.

Prema tome, uloga ličnosti u historiji sastoji se u *ubrzavanju ili usporavanju historijskog razvijatka*.

Ne smijemo uz to zaboraviti da se u ovoj problematici ne radi samo o takozvanim »velikim ličnostima«. Svaki čovjek živi u društvu i na ovaj ili onaj način društveno djeluje, a njegova djelatnost bez obzira na doseg, veličinu i posljedice, ipak je uvjek bilo društveno korisna, bilo štetna, tj. ona pomaže ili šteti progresivnom društvenom razvijatku. Nemaju udjela u historiji samo vođe i ljudi izrazito visokih sposobnosti, nego historiju i čine zapravo svi ljudi svojim svjesnim zalaganjem za izvjesne ciljeve. Velike ličnosti su jedino tih društvenih ciljeva i historijskih mogućnosti svjesne više

od ostalih, te je, razumije se, i njihovo učešće u ostvarivanju ili povremenom izbjegavanju tih ciljeva veće. Ovu ulogu svih ljudi u stvaranju historije klasno društvo upravo zato nijeće i potcjenjuje, jer eksplotator teži što većem sputanju stvaralačkih snaga svakog pojedinca, i zakoni kapitalističke ekonomije zaista vladaju ljudima i nameću im borbu »za svagdanji kruh« kao jedini cilj, te je svaka druga djelatnost u smislu ostvarenja društvenih ideaala ako već ne nemoguća, a ono svakako ograničena, i samo se rijetki pojedinci probiju kao vođe do jačeg utjecaja na cjelokupnu društvenu historiju. Marksizam prema tome, prirodno, teži što većem utjecaju svih ljudi na historiju, tj. socijalistički humanizam je stanovište koje smatra da se oslobođenje čovjeka može postići samo tada, kada se svatko kao slobodna ličnost osjeća kao *aktivni sudionik u cjelokupnom društvenom razvitu*.

Konkretno danas, u našoj praksi izgradnje socijalizma, takvu mogućnost sudjelovanja pruža svakom radnom čovjeku radničko samoupravljanje, jer se njime s jedne strane omogućava da svatko koliko je to najviše moguće u našim uvjetima raspolaze vlastitim proizvodima, i s druge strane da se kao društvena ličnost zalaže za ostvarenje progresivnog društvenog razvitka, te se tu otvaraju široke mogućnosti za istinsku stvaralačku djelatnost ličnosti u najširem smislu.

9. NACIONALNO PITANJE

Gоворили smo kako je socijalistička revolucija u наšој земљи izvršена kao Narodnooslobodilački rat, tj. kroz borbu protiv okupatora za nacionalno oslobođenje. To pokazuje kako borba za slobodu u smislu dokidanja eksploatacije može biti najuže povezana s борбом за slobodu u smislu nacionalne nezavisnosti. Дapače, danas su svi *pokreti za nacionalno oslobođenje* уједно i *pokreti za socijalno oslobođenje*, односно svi su nacionalni pokreti vezani за progres u rješavanju socijalnog pitanja, što će reći da svi ti pokreti imaju na ovaj ili onaj način socijalizam u različitim vidovima kao svoj ideal. Do takve situacije nužno je doveo razvitak imperijalizma, jer visoko razvijene kapitalističke zemlje teže u svojoj borbi za tržište i za nacionalnim porobljavanjem, односно ne samo ekonomskoj nego i političkoj vlasti nad nerazvijenim zemljama. Otpor kolonijalnih naroda u epohi kolonijalizma uperen je stoga podjednako protiv tuđinske vlasti kao i protiv klasnog ugnjetavanja, koje upravo dobiva najsurovije oblike kada je eksplotator u nekoj земљи уједно tuđinac. Borba protiv tuđinske vlasti na taj je način u epohi imperijalizma nužno i klasna borba, anti-kolonijalistički pokreti su uvijek vezani za socijalističke pokrete, a *nacionalno pitanje*, tj. pitanje nacionalne slobode i nezavisnosti dobiva u marksizmu danas veliko značenje, te ga i u ovom kratkom izlaganju osnova marksističke nauke o društvu ne možemo mimoći.

Nacionalno pitanje, dalje, usko je vezano s problemom nacionalne kulture kao i odnosom komunista prema vlastitoj domovini. Marksizam je internacionalan i govori se о *proleterskom internacionalizmu*, kada se misli na savez pro-

letera svih nacija, na koji i poziva poznata parola *Manifesta komunističke partije*: »Proleteri svih zemalja, ujedinite se!«. Položaj proletera u odnosu na kapitaliste u biti je isti u bilo kojoj zemlji, bilo kojoj naciji oni pripadali. Komunizam je internacionalan po svojem zahtjevu za oslobođenje svih ljudi bez razlike kojoj naciji oni pripadali. Znači li to, međutim, da je marksizam protiv nacionalne kulture, protiv patrioteizma i protiv nacionalnih država? Zbog svega toga ga, naime, često optužuje građanska filozofija.

Da bismo razmotrili te probleme moramo se prvo zapitati: Šta je nacija? Ljudi ne žive oduvijek kao pripadnici pojedinih nacija, kao što ne žive oduvijek u državama, o čemu smo već govorili. Prvobitna zajednica, kao prvi stadij ljudskog društva, ima samo plemena i rodove. Svatko se osjeća kao pripadnik nekog plemena, ne neke nacije ili države u današnjem smislu. Više plemena čine rod, ali je već osjećaj pojedinca za pripadnost rodu mnogo slabiji. Isto tako se o naciji teško može govoriti u robovlasničkom poretku ili u feudalizmu, jer se u ropstvu, npr. robovlasnici, smatraju apsolutno različitim od robova koji su skupljeni sa svih strana svijeta te nemaju ni zajednički jezik, ni bilo što zajedničko s robovlasnicima, osim što rade za njih. Počeci nacija naziru se tek u feudalizmu, a pravi postanak nacije pada u isto vrijeme s počecima kapitalizma. Tek kapitalisti potječu redovno iz istog naroda iz kojeg potječu i radnici te imaju zajednički jezik i čine izvjesnu zajednicu koju zovemo nacija, iako je ta zajednica podijeljena na tlačitelje i potlačene. Nacija je dakle *istorijska tvorba*, ona je nastala na određenom stupnju društvenog razvijatka i razvija se u skladu s tim razvitkom.

Svaku naciju danas osim jezika određuje i zajednica teritorija. Englezi i Amerikanci nisu jedna nacija iako imaju isti jezik. Zbog razdvojenih teritorija na kojima žive, oni su se razdvojili, razvili relativno zasebnu ekonomiku i kulturu, te se niti ne osjećaju kao pripadnici iste nacije.

Šta je dakle nacija? *Nacija je društvena zajednica nastala u kapitalističkom periodu društvenog razvijatka, a njene su osnovne oznake: zajednica jezika, teritorija, ekonomskog i kulturnog života.* Nacija je prilično stabilna cjelina i ljudi

se smatraju pripadnicima jedne nacije po svojem nacionalnom osjećaju koji se dugo može sačuvati, ako se i ne živi na nacionalnom teritoriju. (Npr. naši iseljenici u Americi.) Nacionalni osjećaj dakle također igra određenu ulogu u formiranju nacija i u određenoj nacionalnoj svijesti, koja postoji kao uvjerenje nekog čovjeka da je pripadnik nacije.

Ako ne postoji jedinstvo jezika i teritorija može se o naciji govoriti samo uvjetno, a isto tako nema nacije bez jedinstvenog ekonomskog i kulturnog života kao i bez nacionalnog osjećaja njenih pripadnika. To međutim ne znači da se nacijom ne mogu smatrati i izvjesne ljudske zajednice kojima neki od ovih uvjeta nedostaje, jer u stvaranju nacije učestvuju donekle i drugi faktori. Tako Srbi i Hrvati nisu jedna nacija jer su prije svega zbog historijskih prilika bili razmjerno neprestano kulturno i ekonomski podijeljeni, te se razvio zasebni osjećaj nacionalne pripadnosti. I vjera je mnogo pridonijela njihovom razdvajaju tokom historije. Zato se i danas, kada su njihove veze vrlo uske i prisne, zadržala svijest o hrvatskoj i posebno srpskoj naciji.

Kako je nacija nastala za vrijeme vlasti buržoazije, buržoazija je redovno i zastupa u smislu *nacionalizma* tj. ona proklamira parole o vrijednosti svoje nacije, o slobodi nacije i o »vječnoj ljubavi« prema »vlastitom narodu«, a katkada i o nacionalnoj državi i potrebi da svaka nacija ima vlastitu državu. Uistinu, međutim, buržujski nacionalizam ima korene u ekonomskim potrebama buržoazije koja traži u prvom redu nacionalno tržište koje joj je izvor bogaćenja, dok joj je sve ostalo manje-više sporedno. Taj građanski nacionalizam osobit je po svojem *precjenjivanju vlastite nacije*, što dovodi i do *šovinizma*, tj. politike proganjanja i ugnjetavanja drugih naroda kao i raspaljivanje nacionalne mržnje. Tako razvijene kapitalističke zemlje redovno nastupaju s parolama kako je njihova nacija najviša i jedina sposobna za stvaranje kulture, te je opravdan i njezin vladajući položaj npr. u imperiju. Međutim takav nacionalizam nimalo ne smeta kapitalistima da koliko je god moguće *eksploatiraju i vlastiti narod*.

Zato građanski nacionalizam treba da razlikujemo od proleterskog patriotizma. Proleterski internacionalizam nikako ne isključuje ljubav prema domovini i vlastitom narodu, nego mu je baš to osnova s koje može razumjeti i tude nacije. Proleterska kultura isto tako ne može biti neka potpuno internacionalna kultura, jer je takva i nemoguća, prije svega zbog jezika koji daje svakoj kulturi vlastiti temelj i svoj poseban pečat. Suprotno buržujskom nacionalizmu, marksizam ne zastupa nikakvo prvenstvo jedne nacije nad drugima, nego traži u okviru svoje dosljedne borbe za slobodu čovjeka i slobodu *samoodređenja* svake nacije, što znači da se svaka nacija može opredijeliti hoće li samostalnu državu ili zajednicu s nekim drugim nacijama. Naravno, tu se više ne radi samo o paroli: »svaka nacija u vlastitoj državi«, koja je zapravo nastala iz buržujske želje za vlastitim nacionalnim tržištem. U interesu socijalizma, a time i samih nacija koje grade socijalizam, mogu postojati države koje uključuju više nacija, kao što je npr. i naša. Sigurno je da nijedna od naših nacija sama za sebe ne bi mogla ni izdaleka postići takav privredni razvitak, takav socijalni i kulturni napredak iigrati takvu ulogu u svijetu, kao što im je to moguće u zajedničkoj državi. Uz to su naše nacije vrlo bliske jedne drugima i ne dijele ih ni veće razlike u jezicima, te su razlike među njima u odnosu na druge nacije gotovo neznatne, i zato prirodno danas kod nas sve više raste i razvija se osjećaj pripadnosti i patriotizma prema cijeloj socijalističkoj Jugoslaviji.

Marksizam je dakle daleko od toga da prezire pojedine nacije i da odbacuje ljubav prema domovini. Upravo obrnuto, marksizam zastupa pravi patriotizam a ne patriotizam samo na riječima, on zahtijeva ljubav prema vlastitoj kao i poštivanje tudihih nacija, njihovog nacionalnog osjećaja i njihovog prava da stvore vlastitu državu ili se ujedine, kao i da izaberu vlastiti put društvenog razvitka. Svako preuveličavanje vlastite nacije i njenih zasluga na bilo kojem polju prema tome nije marksističko, kao što nije marksističko ni naturanje svoga nacionalnog puta u socijalizam drugima protiv njihove volje i protiv zakona njihovog vlastitog progresivnog razvitka, kao što je to uvelike činio Sovjetski Savez za vrijeme Staljina

u odnosu na Jugoslaviju. Jedino pravilno rješenje nacionalnog pitanja s obzirom na odnose među nacijama u različitim državama jest potpuno priznavanje principa njihovog samodređenja kao i borba za što veće razumijevanje i suradnju, jer proleterski internacionalizam i nije ništa drugo nego zahtjev za tu najužu suradnju u duhu aktivne koegzistencije.

Nacionalno pitanje u našoj zemlji koje se javilo kod stvaranja Jugoslavije i koje je došlo do najveće zaoštrenosti u staroj Jugoslaviji zbog nacionalizma hrvatske i srpske buržoazije, riješeno je danas potpunom ravnopravnosću svih nacija. To nikako ne znači da su nacije dokinute ili da je zabranjen nacionalni osjećaj, da je netko npr. Hrvat, drugi Srbin, a treći Makedonac, nego da su svim nacijama potpuno priznata nacionalna prava i ravnopravnost u rješavanju pitanja od zajedničkog interesa, kao što je npr. privredni razvitak čitave zemlje, vanjske politike itd. Tu je, međutim, još uvijek važan zadatak članova Saveza komunista, da se bore protiv ostataka prošlosti koji se često javljaju baš kao raspirivanje šovinizma i nacionalne mržnje, naročito između Srba i Hrvata, jer su pogotovo te dvije nacije kroz historiju neprestano bile žrtve tuđih interesa, zbog kojih ih se neprestano pokušavalo razdvajati kako bi se lakše vladalo i nad jednima i nad drugima. Dalje učvršćivanje bratstva među jugoslavenskim narodima tako neposredno pridonosi izgradnji socijalizma, jer je pravilno riješeno nacionalno pitanje — jedan od prvih uvjeta potpunog oslobođenja čovjeka.

10. MARKSIZAM DANAS

Marksizam ne smatra sebe učenjem o apsolutnoj i konačnoj istini kojoj se više nema ništa dodati ni oduzeti. Svako učenje o društvu mora biti usko povezano sa svakodnevnim društvenim problemima, jer inače ono ne može imati većeg značaja i udjela u društvenom razvitku. Filozofija i sociologija koje bi prestale da vode računa o neposrednoj društvenoj stvarnosti ubrzo bi se pretvorile u puko raspravljanje o problemima koji zapravo nikog ne zanimaju. Neraskidivo jedinstvo teorije i prakse marksizma pak pogotovu zahtijeva da glavni problemi marksističke filozofije i sociologije budu baš najvažniji i najsuvremeniji problemi svakodnevnog života. Neprestano razvijanje marksizma i nije ništa drugo nego neprestano primjenjivanje njegovih principa na sve nove i nove probleme, čime se ujedno razvijaju i bogate i sami osnovni principi. Pogrešno bi bilo misliti da taj razvoj ide uvijek i neprestano ravno naprijed, bez zastranjivanja i bez povremenih vraćanja na starije već prevladane, možda već i napuštene principe. To međutim nije slabost, nego upravo suprotno, baš to pokazuje pravu životnost jednog učenja, koje nije mrtvo slovo na papiru i ukočena dogma, nego misaoni odraz stvarnog ljudskog života sa svim njegovim problemima. Stoga se marksizam kao teorija neprestano razvija u skladu s praksom i na taj razvitak treba da ukratko ukaže i naše izlaganje.

Poslije Marxa i Engelsa naročito velik doprinos u razvitku marksizma dao je vođa Oktobarske revolucije Vladimir Iljić *Lenjin*, pod čijim je rukovodstvom uspješno provedena ta prva socijalistička revolucija u historiji. Nije ovdje naš zadatak da govorimo uopće o značajnoj ulozi Lenjina i o njegovoj političkoj aktivnosti. Valja samo napomenuti da je on

do danas ostao primjer dosljednog zastupnika jedinstva politike i filozofije marksizma, jer je uz direktno rukovanje revolucijom razvio u svojim radovima i marksističku filozofiju odnosno sociologiju, razmatrajući teorijski niz konkretnih problema s kojima se susretao tokom revolucije i nakon njene pobjede. Značajni su i dan danas aktuelni njegovi radovi o imperializmu, o ulozi i odumiranju države, o taktici revolucionarne borbe i dr.

Razvitak marksizma u Sovjetskom Savezu poslije Lenjine smrti, za vrijeme Staljina, bio je na žalost zakočen i čak izvrnut nasilnim promjenama osnovnih principa, promjenama koje su dovodile do direktnih suprotnosti s Marxovim, Engelsovim i Lenjinovim učenjem. Takvo se stanje posebno odrazilo i u politici Sovjetskog Saveza prema našoj zemlji poslije rezolucije Informbiroa. Tragovi ove *revizije* marksizma nalaze se u Sovjetskom Savezu i u ostalim zemljama istočnog bloka i danas, što je velika smetnja da se filozofija i sociologija razvijaju u skladu s razvitkom i izvjesnim dostignućima na drugim područjima (npr. napredak Sovjetskog Saveza u tehnici i pojedinim tehničkim naukama).

— Ali, što to znači revizija marksizma?

Kako je marksizam učenje koje govori o *novom i nadolazećem*, a koje je nastalo u *starim* okvirima, u starom društvu sa starim oblicima svijesti, postoji neprestana opasnost da se marksizam promijeni, ali ne u skladu s novim što dolazi, nego u skladu sa starim koje je već prošlo. *Revizionizam* je takvo nastojanje da se revidira (promijeni) nauka K. Marxa u smislu napuštanja njenih osnovnih principa, pod vidom njihova popravljanja i dotjerivanja.

Osnivač revizionizma kao naročitog smjera u marksizmu i radničkom pokretu bio je Eduard Bernstein (Bernštajn) (1850—1932). On je otklanjao Marxovo učenje o tome da se klasna borba u kapitalizmu sve više zaoštrava i odbacivao revoluciju i diktaturu proletarijata. Tako je dakle revidirao upravo temelje marksizma i nanio mu veliku štetu, jer je ugled marksizma u radničkoj klasi upotrijebio u svrhu koja ne ide za dokidanjem građanskog društvenog poretku. Ciljem radničkog pokreta smatrao je Bernstein političke i socijalne reforme, tj. uredbe u okviru građanske države i građanskog

prava, koje bi poboljšale i olakšale život i položaj radnika. Zato se takvo učenje i naziva *reformizmom*. Revizionizam prema tome zastupa pomirenje kapitalista i radnika, a ne shvaća kako je srž marksizma učenje o promjeni svijeta, tj. rušenju starog i uspostavljanju potpuno novog društva, što znači i novog svijeta.

Pretjeranu suprotnost ostajanju na starom predstavlja učenje *M. A. Bakunjina* (1814—1876), koje se zaustavlja na pukom rušenju i razaranju svega što postoji. Po Bakunjinovom mišljenju najveće zlo je država koju valja uništiti da bi se ljudi oslobođili. Država je, prema njemu, i rodila kapitalizam, dakle obrnuto nego u marksističkoj sociologiji gdje je država samo proizvod klasnog društva. Bakunjin je zato nijekao svaki državni oblik, pa i diktaturu proletarijata, smatrajući da revolucija mora jednostavno i odjednom srušiti sve oblike starog. Njegovo se učenje zove *anarhizam*, koji je tako učenje o društvenom poretku gdje ne postoji nikakva ni državna i pravna prisila nad samovoljom pojedinca. Tako se često *anarhijom* naziva raspad jednog društvenog stanja i jedne civilizacije, tj. stanje kada nastupi bezvlađe.

Anarhizam vidi dakle samo osamljena pojedinca pritisnutog klasnim sistemom, ali ne shvaća da je pojedinac društveno biće, te da ne može postojati izvan društva.

Jednom vrstom revizionizma možemo označiti i *dogmatizam*. U početku smo već govorili kako dogmatizam pripada religiji i ne može biti nikakva istinska filozofija. Najmanje se pak može jedna toliko živa i aktualna filozofija kao što je marksistička svesti u okvire nekih utvrđenih »istina« i pravila prema kojima treba raditi i misliti. Na žalost, Staljinovi radovi u filozofiji bili su temelj jednog takvog izrođivanja marksističke filozofije i sociologije u dogmatiku koje se sovjetski filozofi usprkos izvjesnih napora i danas vrlo teško oslobođaju. Staljin je postavio učenje o potrebi što je moguće snažnijeg jačanja socijalističke države, što je suprotno učenju o državi koje smo već razmatrali, pa se može govoriti o *Staljinovu revizionizmu*. Negativne strane tog učenja najbolje su se pokazale u praksi kao težnja ka birokratizaciji, pa čak i izvjesnim imperialističkim težnjama i ciljevima kojima se rukovodio Sovjetski Savez u politici prema

našoj zemlji, kao i u stalnom naglašavanju rukovodeće uloge komunista Sovjetskog Saveza, koja je gotovo graničila sa zahtjevima na bezuvjetnu poslušnost.

Cinjenica je, ipak, da zbog raznih uzroka ali i zbog Staljinova revizionizma odnosno dogmatizma u Sovjetskom Savezu i državama vezanim uz njega dolazi do *stagnacije marksizma*, tj. do jednog stanja u kojem su se marksistička filozofija i sociologija prestale razvijati u skladu s društvenom praksom, te teoretičari marksizma u tim zemljama najčešće jedino ponavljaju osnovne principe i navode Marxa ili Lenjina, umjesto da sami misle i razvijaju filozofiju u duhu Marxa i Lenjina.

Što se pak tiče položaja marksizma na Zapadu, moramo utvrditi veliko povećanje interesa za marksističku sociologiju i filozofiju, interesa koji svaki dan sve više raste. Filozofija na Zapadu doduše redovno odbacuje marksizam u cjevlini, ali je sve više prisiljena da o njemu vodi računa i da mnoge njegove postavke ozbiljno uzme u obzir. Tako je npr. jedan od najvažnijih pravaca suvremene filozofije na Zapadu *egzistencijalizam* preuzeo od marksizma mnoge probleme i stavove odbacujući, naravno, učenje o revoluciji koje je srž marksizma. Sve veći interes za marksizam pokazuje i »filozofija« u okviru crkvenog učenja, te se vidi kako je i ona primjetila da joj je najvažniji i najjači onaj neprijatelj, kojem je osnovno oružje istina.

U najnovije vrijeme, međutim, u okviru radničkih partija na Istoku i na Zapadu marksistička se filozofija i sociologija sve više oslobađaju dogmatizma, i marksizam sve više postaje najodlučniji faktor našeg vremena. Naročitu i ne malu ulogu u takvom razvitku marksizma odigrala je i naša zemlja, osobito posljednjih godina. Naše suprotstavljanje informbirovskom revizionizmu izbilo je oružje iz ruku onima koji su pobijali marksizam poistovetivši ga sa staljinizmom, i kritizirajući onda očigledne nedostatke Staljinove teorije i prakse: dogmatizam, nedosljednost, politiku prijetnje i sile itd. Naša zemlja i njeno rukovodstvo borilo se uvijek za dalje razvijanje marksizma, ali protiv njegova izvrstanja i stavljanja u službu nečije politike, naročito takve koja je inače daleko od borbe za oslobođenje čovjeka. Marksistička filozofija i

sociologija jesu temelj, a ne sluškinje politike, koja je samo onda marksistička politika vjernosti prema narodu ako ne napušta svoj narod i klasu za čiju se slobodu bori, jer inače može lako postati oruđe samovolje pojedinaca ili grupica na vlasti.

Radničko samoupravljanje također je veliki doprinos razvijanju marksističke teorije i prakse, kao što je i uopće naš put u socijalizam primjer jednog mogućeg dosljednog puta i borbe za oslobođenje čovjeka, koji je međutim daleko od toga da sebe smatra jedino ispravnim i mogućim.

Danas je osim toga još jedno pitanje od temeljnog značaja, a to je pitanje rata i mira. Zbog razorne snage suvremenih oružja budući rat mogao bi ugroziti opstanak čitavog čovječanstva, te je pitanje očuvanja mira danas od presudnog karaktera u marksističkoj politici, pa tako i u filozofiji.

Može se činiti da marksističko učenje o nužnom slomu kapitalizma dovodi izravno do zaključka o neminovnosti rata. Tako to voli danas prikazivati npr. Komunistička partija Kine. Međutim, pri tome se očigledno poistovećuju pojmovi rata i revolucije, koji ni izdaleka nisu istovetni. Rat je još uvijek prije svega sukob različitih naroda, gdje i nacionalna svijest igra bez sumnje veliku ulogu. Kinesko shvaćanje dođuše tvrdi, da su imperijalisti krivi za rat i da će ga oni izazvati, ali da će se to sigurno dogoditi, te se valja odlučno i svim silama spremati. Osim toga, tvrde oni, rat će sigurno donijeti pobjedu socijalizma, a samim tim će se i »isplatiti« jer će pobjeda socijalizma donijeti svima sreću i vječni mir.

Takvo shvaćanje, međutim, ne samo da previđa ili možda ne želi da vidi niz činjenica koje upućuju na suprotan zaključak, nego čak može sâmo vrlo lako postati svojevrsni oblik podsticanja na rat.

Prije svega, tvrdnja da je rat neminovan jer će ga imperijalisti tobiože svakako izazvati, u najmanju ruku potcjenjuje snage socijalizma i protivurijeći sama sebi. Jer, kad bi doista imperijalisti bili tako jaki da mogu izazvati rat, zašto onda ne bi mogli u njemu i pobijediti? Činjenica je, da su snage socijalizma danas vrlo velike i to ne samo u socijalističkim nego i u kapitalističkim zemljama, gdje se više ne može raditi što se hoće, protiv volje vlastite radničke klase, što i politički

događaji u svijetu neprestano pokazuju. Budući da su svi narodi zainteresirani za mir, rat nije nikakva neizbjegnost i ukoliko rat prijeti zbog imperijalizma, utoliko je borba za mir ujedno i borba protiv imperijalizma kojemu rat ide u račun.

Zbog neminovnosti sloma kapitalizma, nadalje, ne slijedi nikakva nužnost oružanih sukoba među narodima koji su na raznim stupnjevima razvjeta i organizacije proizvodnje. Ili, ako slijedimo učenje o materijalnoj osnovi i nadgradnji, zašto da, npr. kineski socijalizam, nastao u ekonomski nerazvijenoj zemlji, bude doista u svemu viši i napredniji od nekih oblika kapitalizma u zemljama koje imaju daleko razvijeniju materijalnu osnovu? Kako bi se ratom moglo riješiti pitanje razvijenih i nerazvijenih zemalja? Možda na taj način da sve zemlje postanu nerazvijene? A bi li to onda bio razvitak i napredak? — Pribrojimo tome užasna razaranja koja bi neminovno donio atomski rat. Takav rat nikako ne bi donio »blaženstvo i vječni mir« socijalizma odnosno komunizma, ne bi nikako potpomogao i pokrenuo naprijed nužni tok historije, nego bi ga upravo vratio unazad i to možda čak za vjekove, a razbijši visoki stupanj proizvodnje vratio bi i stare proizvodne odnose. Socijalizam i tako nije nikakvo stanje blaženstva koje se postiže jednim prevratom u odnosima vlasništva, nego mukotran proces koji u najvećoj mjeri zavisi od razvjeta sredstava za proizvodnju.

Sve to pokazuje važnost *mira* za stvar socijalizma, odnosno, da se u današnjim prilikama mir pokazuje kao najvažniji uvjet što bržeg kretanja historije u pravcu socijalizma, te je dakle *borba za socijalizam najuže povezana s borbom za mir*.

Mir je danas moguć samo kao *koegzistencija*, tj. *postojanje* i uzajamna suradnja na principima ravnopravnosti između država s različitim društvenim sistemima. Zato je *aktivna koegzistencija jedan od principa borbe za socijalizam*, kao što je to rekao drug Tito na V Kongresu SSRNJ, 1960. god.:

»Koegzistenciju treba shvatiti ne kao životarenje naroda i država jednih uz druge, već kao međunarodne odnose na sasvim novim, suvremenim principima, koji omogućuju najživljju, miroljubivu aktivnost između država i s različitim društvenim sistemima. Preduvjet za takvu koegzistenciju

jest da se sva sporna pitanja rješavaju na miran način, a da se sila i ratovi stave izvan zakona. Ona ne znači privremeno zatišje, ili manevr u tom smislu tko će koga nadmudriti za vrijeme tog zatišja. Ona znači trajnije norme i principi koji u današnjoj epohi treba da dominiraju u međunarodnim odnosima. Koegzistencija isključuje miješanje u unutarnja pitanja drugih naroda. Princip koegzistencije ne smijemo u međunarodnim odnosima brkati s unutrašnjim razvojem u pojedinim zemljama, s društvenim promjenama, s razvojem društva i odnosima među klasama. Stvar je naroda pojedinih država da određuju na koji način i kojim putem treba da ide razvitak unutrašnjeg društvenog sistema u njihovim zemljama. I baš strogom primjenom principa koegzistencije između naroda i država i nemiješanjem u unutrašnja pitanja drugih omogućit će se mirniji i bezbolniji proces društvenih promjena u pojedinim zemljama.«

I Z B O R T E K S T O V A

三

1. TEMA

Pitanje da li je ljudskom mišljenju svojstvena predmetna istinitost — nije pitanje teorije, nego pitanje prakse. Čovjek mora da u praksi dokaže istinu, tj. stvarnost i moć, ovostranost svog mišljenja. Spor o stvarnosti ili nestvarnosti mišljenja koje se izoliralo od prakse, čisto je skolastičko pitanje.

Društveni život je u suštini *praktičan*. Svi misteriji koje navode teorije na misticizam nalaze svoje racionalno rješenje u ljudskoj praksi i u razumijevanju te prakse.

Filozofi su svijet samo različito *tumačili*, ali radi se o tome da se on *izmijeni*.

K. Marx: *Teze o Feuerbachu*, Preveo H. Klain.

K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela II*, Zagreb, 1950, str. 375—377.

Historija filozofije i historija socijalne nauke pokazuju potpuno jasno da u marksizmu nema ničeg što je nalik na »sektarstvo« u smislu nekog zatvorenog, okoštalog učenja, koje je nastalo *po strani* od glavnog druma razvitka svjetske civilizacije. Naprotiv, sva Marxova genijalnost jest baš u tome što je on dao odgovore na pitanja koja je napredna misao čovječanstva već postavila. Njegovo učenje nastalo je

kao direktno i neposredno *produženje* učenja najvećih predstavnika filozofije, političke ekonomije i socijalizma.

Marxovo učenje je svemoćno, jer je ono tačno. Ono je potpuno i skladno, ono daje ljudima cijelovit pogled na svijet, pogled koji se ne miri ni s kakvim praznovjerjem, ni s kakvom reakcijom ni s kakvom obranom buržoaskog ugnjetavanja. Ono je zakoniti nasljednik najboljeg što je čovječanstvo stvorilo u XIX vijeku u liku njemačke filozofije, engleske političke ekonomije i francuskog socijalizma.

Utvrdivši da je ekomska struktura baza na kojoj se izdiže politička nadgradnja, Marx je najviše pažnje posvetio proučavanju te ekomske strukture. Glavno Marxovo djelo — *Kapital* — posvećeno je proučavanju ekomske strukture modernog, tj. kapitalističkog, društva.

Klasična politička ekonomija prije Marxa nastala je u Engleskoj — najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji. Adam Smith i David Ricardo, ispitujući ekomsku strukturu, udarili su temelj *radnoj teoriji vrijednosti*. Marx je produžio njihovo djelo. On je strogo obrazložio i dosljedno razvio tu teoriju. On je pokazao da se vrijednost svake robe određuje količinom društveno potrebnog radnog vremena koje je utrošeno na proizvodnju te robe.

Ondje gdje su buržoaski ekonomisti vidjeli odnos stvari (razmjenu robe za robu), tamo je Marx otkrio *odnos među ljudima*. Razmjena robâ izražava vezu među pojedinim proizvođačima putem tržišta. *Novac* znači da ta veza postaje sve tješnja, nerazdvojno povezujući čitav privredni život pojedinih proizvođača u jednu cjelinu. *Kapital* znači dalji razvitak te veze: robom postaje radna snaga čovjekova. Najamni radnik prodaje svoju radnu snagu vlasniku zemlje, tvornica, oruđa za rad. Jedan dio radnog dana radnik upotrebljava na to da pokrije troškove oko izdržavanje sebe i svoje porodice (nadnica), a drugi dio dana radnik radi besplatno, stvarajući *višak vrijednosti* za kapitalista, izvor profita, izvor bogatstva kapitalističke klase.

Učenje o višku vrijednosti je ugaoni kamen Marxove ekonomске teorije.

Kapital, stvoren radom radnika, guši radnika upropastavajući sitne posjednike i stvarajući armiju nezaposlenih. U industriji se pobjeda krupne proizvodnje vidi odmah, ali i u zemljoradnji vidimo istu pojavu: nadmoćnost krupne kapitalističke zemljoradnje povećava se, raste primjena strojeva, seljačko gospodarstvo dospijeva u omču novčanog kapitala, propada i osiromašava pod teretom zaostale tehnike. U zemljoradnji su oblici propadanja sitne proizvodnje drukčiji, ali samo propadanje je neosporna činjenica.

Uništavajući sitnu proizvodnju, kapital vodi povećavanju produktivnosti rada i stvaranju monopolističkog položaja udruženja najkrupnijih kapitalista. Sama proizvodnja postaje sve više društvena — stotine hiljada i milioni radnika povezuju se u planski privredni organizam, a proizvod zajedničkog rada prisvaja šaćica kapitalista. Raste anađija proizvodnje, krize, luda trka za tržistem, nesigurnost opstanka mase stanovništva.

Povećavajući zavisnost radnika od kapitala, kapitalistički sistem stvara ogromnu snagu ujedinjenog rada.

Marx je ispitao razvitak kapitalizma od prvih zametaka robne privrede, od proste razmjene, do njegovih najviših oblika, do krupne proizvodnje.

I iskustvo svih kapitalističkih zemalja, kako starih tako i novih, iz godine u godinu jasno pokazuje sve većem i većem broju radnika pravilnost tog Marxova učenja.

Kapitalizam je pobijedio u cijelom svijetu, ali ta pobjeda je samo uvod u pobjedu rada nad kapitalom.

III

Kad je oboren feudalizam i ugledalo svijeta »*slobodno*« kapitalističko društvo, — odmah se vidjelo da ta sloboda znači nov sistem ugnjetavanja i eksploracije trudbenika. Odmah su počela nicati razna socijalistička učenja, kao odraz tog ugnjetavanja i protest protiv njega. Ali prvobitni socijalizam bio je *utopiski* socijalizam. On je kritizirao ka-

pitalističko društvo, osuđivao ga, proklinjao, maštao o njegovu uništenju, fantazirao o boljem poretku, uvjeravao bogate u nemoralnost eksploatacije.

Ali utopijski socijalizam nije mogao pokazati stvarni izlaz. On nije umio ni objasniti suštinu najamnog ropstva pod kapitalizmom, ni otkriti zakone njegova razvitka ni naći onu *društvenu snagu* koja je sposobna da postane tvorac novog društva.

Međutim, burne revolucije koje su pratile pad feudalizma svuda u Evropi, i naročito u Francuskoj, sve jasnije su otkrivale kao osnovu čitavog razvitka i njegovu pokretačku snagu — *borbu klase*.

Nijedna pobjeda političke slobode nad feudalnom klasom nije izvojevana bez ogorčenog otpora. Nijedna kapitalistička zemlja nije se formirala na više manje slobodnoj, demokratskoj osnovi bez borbe na život i smrt među raznim klasama kapitalističkog društva.

Marxova genijalnost jest u tome što je on znao da odatle, prije svih, izvede i dosljedno provede zaključak kome nas uči svjetska historija. Taj zaključak jest učenje o *klasnoj borbi*.

Ljudi su uvijek bili i uvijek će biti glupe žrtve obmane i samoobmane u politici dok god ne nauče da iza svake moralne, religiozne, političke, socijalne fraze, izjave, obećanja traže *interes* ovih ili onih klasa. Pristalice reforme i poboljšanja uvijek će biti vučene za nos od branilaca starog dok ne shvate da se svaka stara institucija, ma koliko ona izgledala apsurdna i trula, održava snagama ovih ili onih vladajućih klasa. A da se slomi otpor tih klasa, ima *samo jedno* sredstvo: naći u samom društvu koje nas okružuje, prosvijetiti i organizirati za borbu snage koje mogu — i po svom društvenom položaju *moraju* — postati snaga koja je kadra da zbriše staro i stvori novo.

Samo Marxov filozofski materijalizam pokazao je proletarijatu izlaz iz duhovnog ropstva, u kome su do tada tavorile sve ugnjetene klase. Samo Marxova ekonomski teorija objasnila je stvarni položaj proletarijata u općem sistemu kapitalizma.

U cijelom svijetu, od Amerike do Japana i od Švedske do Južne Afrike, povećava se broj samostalnih organizacija proletarijata. Proletariat se prosvjećuje i odgaja vodeći svoju klasnu borbu, izbavlja se od predrasuda buržoaskog društva, zbijaju se sve tješnje i uči se da mjeri svoje uspjehe, prekaljuje svoje snage i raste nezadrživo.

V. I. Lenjin: *Tri izvora i tri sastavna dijela marksizma*, — *Izabrana djela*, I tom, Zagreb, 1948, str. 57—61.

Po svojoj osnovi, moja dijalektička metoda ne samo da se razlikuje od Hegelove, nego joj je i neposredno suprotna. Za Hegela je proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekt, demijurg stvarnosti koja sačinjava samo njegovu vanjsku pojavu. Kod mene je idejni svijet, naprotiv, samo materijalni svijet prenijet i prerađen u čovjekovo glavi.

Mistifikatorsku stranu Hegelove dijalektike kritizirao sam prije gotovo 30 godina, u vrijeme kad je još bila u dnevnoj modi. Ali baš kada sam radio na prvom svesku *Kapitala*, nalazili su turobni, pretenciozni i osrednjački epigoni, koji danas vode glavnu riječ u obrazovanjoj Njemačkoj, uživanje u tome da s Hegelom postupaju onako kako je u Lessingovo vrijeme valjani Mosses Mendelssohn postupao sa Spinozom, naime kao s »lipsalim psom«. Zato sam javno priznao da sam učenik onog velikog mislioca, pa sam u glavi o teoriji vrijednosti ovdje ondje i koketirao s njegovim načinom izražavanja. Mistifikacija koju dijalektika podnosi u Hegelovim rukama ni najmanje ne pobija činjenicu, da je on prvi opsežno i svjesno iznio opće oblike njenog kretanja. Kod njega dijalektika dubi na glavi. Moramo je obrnuti da bismo u mističnome omotu otkrili racionalnu jezgru.

U svom mistificiranom obliku dijalektika je postala njemačkom modom, jer se činilo da ona može preoblikovati stvarnost. U svom racionalnom obliku ona izaziva ljutnju i užasavanje buržoazije i njenih doktrinarskih zastupnika, jer u pozitivno razumijevanje postojećeg stanja unosi ujedno i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti; jer

svaki postali oblik shvaća u toku kretanja, dakle i po njegovoj prolaznoj strani; jer se ničim ne da tutorisati i jer je u svojoj suštini kritička i revolucionarna.

K. Marx: *Pogovor drugom izdanju Kapitala I*, Zagreb, 1947, str. 63—64. Preveli: M. Pijade i R. Čolaković.

Komunizam za nas nije *stanje*, koje treba da bude uspostavljeno, *ideal*, prema kojem stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom *stvarni pokret*, koji ukida sadašnje stanje. Uvjeti ovog pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki. Uostalom¹, masa *običnih radnika* — masa radne snage odsječene od kapitala i od mogućnosti bilo kakvog ograničenog zadovoljenja svojih potreba — i već samim tim ne samo vremenski gubitak toga samog rada² kao osiguranog izvora života, pretpostavlja — uslijed konkurenциje — *svjetsko tržište*. Proletarijat može, dakle, postojati samo *svjetsko-historijski*, isto tako kao što i komunizam, njegova djelatnost može postojati samo kao »svjetsko-historijska« egzistencija uopće. Svjetsko-historijska egzistencija individuuma, znači takvu egzistenciju individuumata, koja je neposredno povezana sa svjetskom historijom.

K. Marx-F. Engels: *Njemačka ideologija*.
K. Marx-F. Engels: *Rani radovi*, Preveo:
S. Bošnjak, Zagreb, 1953, str. 302—303.

U okviru opšteg razvitka socijalističkih ideja, Program Saveza komunista Jugoslavije izraz je socijalističke misli u današnjoj etapi društvenog razvoja Jugoslavije. On nije kodeks dogmi i konačnih istina. Naša buduća društvena praksa i naučna misao u celini prevazilaziće, ispravljaće, a možda i negirati pojedine konkretnе stavove, poglede i formulacije, i upravo time afirmisati revolucionarni duh i

¹ Tekst od riječi »uostalom« do riječi »sa svjetskom historijom« napisao je Marx u desni stupac i odozgo natpisao: k o m u n i z a m .

² Iznad riječi »samog rada kao« napisao je Marx bez znaka umetanja: čisto neugodan položaj.

stvaralačku koncepciju Programa Saveza komunista Jugoslavije. To će činiti društvena praksa i naučna misao savremenih socijalističkih snaga u čitavom svetu.

Celokupna istorija razvitka radničkog pokreta kretala se kroz sukobe gledišta i mišljenja. U krajnjem ishodu, povedivala su ona gledišta i one teorije koje su bile objektivni izraz zakonitosti kretanja društvenih sukoba datog vremena. U savremenoj etapi borbe za socijalizam postoje takođe razlike u pogledima na neka teorijska i praktična pitanja. Te razlike su izraz dijalektičkih protivrečnosti razvitka društva i razvitka društvene svesti, one su izraz stvaralačke prirode socijalističke prakse i misli. One odražavaju i svu složenost prelaznog doba, žilavost starih shvatanja, trzaje jednog društvenog sistema koji silazi sa istorijske pozornice i teških uslova u kojima nastaje i raste novo, socijalističko društvo. Samo u nekakvoj metafizičkoj zamisli sveta vladaju spokojstvo, jednomišljenost i harmonija. Mi jugoslovenski komunisti iskreno i smelo, kao što smo uvek činili, iznosimo svoje poglede i shvatanja, uvereni da se u sukobima ideja i njihovim realizacijama u praksi proveravaju i potvrđuju životnost, istinitost i progresivnost, a time i nadmoćnost, dakle marksistička naučnost, svake koncepcije. Mi jugoslovenski komunisti smo uvereni da se borbom mišljenja i stvaralačkim takmičenjem društvene prakse socijalističkih snaga jača socijalizam, razvija društvena misao, raspliću, razrešavaju i prevazilaze postojeće suprotnosti epohe prelaza iz kapitalizma u socijalizam.

Prema tome, Program Saveza komunista Jugoslavije, bez obzira na moguće pojedinačne greške i nedovoljnu obradu pojedinih pitanja, ima prvenstveno za cilj da pred našim radnim ljudima otvori najšire perspektive dalje socijalističke izgradnje i da time našoj socijalističkoj praksi da čvršće idejne osnove; da potstakne ideoološki rad u Savezu Komunista Jugoslavije, da doprinese daljem lomljenju ostatka šematizma, dogmatizma, konzervativizma i revisionizma, kao i uticaja buržoaske ideologije; da pomogne pravilnjem osvetljavanju i širem sagledavanju aktuelnih problema socijalističke izgradnje u našoj zemlji i borbe za socijalizam u celini; da — stvarajući zaključke na osnovi iskustva iz

sopstvene socijalističke prakse, koristeći i iskustva drugih — doprinese širem razrađivanju gorućih problema daljeg kretanja i razvitka socijalizma u svetu uopšte, u onoj meri u kojoj naša praksa doprinosi, makar i u skromnim razmerama, bogaćenju zajedničkog međunarodnog socijalističkog iskustva.

Program Saveza komunista Jugoslavije jeste osnova naše buduće aktivnosti i borbe. Smatrujući praksu konačnim sudijom pravilnosti teoretskih postavki i tumačem ideoloških kretanja, jugoslovenski komunisti će i dalje učiti od svoje prakse, kao i od prakse drugih socijalističkih pokreta, ne oklevajući da ispravljaju ono što praksa bude obeležila kao preživelo ili neodrživo. Zato je u duhu ovog Programa da on bude prevaziđen novim, još većim stvaralaštvom u praksi i teoriji razvitka socijalizma.

*Program Saveza komunista Jugoslavije.
VII kongres SKJ, Beograd, 1958, str.
197—199.*

2. TEMA

Najprije rad, a za njim i onda zajedno s njim i govor — to su dva najbitnija podstrelka pod čijim se utjecajem mozak majmuna postepeno preobrazio u mozak čovjeka, koji ga, pored sve svoje sličnosti s majmunskim, daleko premašuje i veličinom i savršenstvom. A uporedo s daljim razvitkom mozga išao je dalji razvitak njegovih najbližih oruđa, čulnih organa. Kao što je postepeni razvitak govora nužno praćen odgovarajućim usavršavanjem organa sluha, tako je i razvitak mozga uopće praćen usavršavanjem svih čula. Orao vidi mnogo dalje nego čovjek, ali čovjekovo oko zapaža na stvarima mnogo više nego orlovo oko. Pas ima mnogo finiji njuh nego čovjek, ali on ne razlikuje ni stoti dio mirisa koji su za čovjeka određena obilježja različitih stvari. A čulo pipanja, koje kod majmuna postoji jedva u svojim najgrubljim počecima, razvilo se tek s razvitkom same čovječeje ruke, zahvaljujući radu.

Razvitak mozga i njemu podređenih čula, svijesti koja je postajala sve jasnija i jasnija, sposobnosti za apstrahiranje i zaključivanje, vršio je obratan utjecaj na rad i na govor, dajući im sve nove i nove podstreke za dalji razvitak. Taj dalji razvitak poslije konačnog odjeljivanja čovjeka od majmuna nije nipošto prestao, nego je, opće uzevši, silno napredovao, — mada je kod raznih naroda i u raznim epohama bio različit po svome stupnju i pravcu, a mijestimice čak i prekidan mjesnim i vremenskim nazadovanjem; on je, s jedne strane, dobio nov snažan podstrek, a, s druge strane, određeniji pravac, pošto je s pojavom gotovog čovjeka došao još i nov element — *društvo*.

Svakako su protekle stotine hiljada godina — u historiji zemlje to nije više nego sekunda u životu čovjeka — prije nego što je iz čopora majmuna koji su se verali po drveću nastalo ljudsko društvo. Ali se ono najzad pojavilo. I šta je opet karakteristično obilježje ljudskog društva koje ga razlikuje od čopora majmuna? *Rad.*

...

Zajedničkim djelovanjem ruke, organa govora i mozga, ne samo kod svakog pojedinca nego i u društvu, ljudi su postali sposobni da obavljaju sve složenije operacije, da sebi postavljaju i da dostižu sve više ciljeve. Sam rad postajao je iz pokoljenja u pokoljenje drukčiji, savršeniji, mnogostraniji. Lovu i stočarstvu pridružila se zemljoradnja, a ovoj predenje i tkanje, obrada metala, lončarstvo, brodarstvo. Pored trgovine i zanatstva pojavila se najzad umjetnost i nauka, iz plemena razvile su se nacije i države. Razvilo se pravo i politika, a s njima i fantastični odraz ljudskih stvari u čovjekovoj glavi: religija. Pred svim tim tvorevinama, koje su istupale prije svega kao proizvodi glave i izgledale kao nešto što vlada ljudskim društvom, skromniji proizvodi ruke koja radi stupili su u pozadinu; utoliko prije što je glava koja planira rad već na veoma ranom stupnju razvitka društva (npr. već u prvočitnoj porodici) mogla planirani rad predavati tuđim rukama da ga izvedu. Glavi, razvitku i djelatnosti mozga pripisivala se sva zasluga za brzi napredak civilizacije; ljudi su se navikli da svoje djelanje objašnjavaju iz svoga mišljenja umjesto iz svojih potreba (koje se pri tom, naravno, održavaju u glavi, dolaze do svijesti) — i tako je s vremenom nastao onaj idealistički pogled na svijet koji je, osobito poslije propasti antičkog svijeta, ovladao umovima. On i sada vlada u tolikoj mjeri, da čak materijalistički prirodoslovci Darwinove škole još ne mogu da sebi stvore jasnu predodžbu o postanku čovjeka, jer, po-radi ovog ideoološkog utjecaja, ne vide ulogu koju je pri tome igrao rad.

Životinje, kao što smo već spomenuli, također mijenjaju svojom djelatnošću vanjsku prirodu, iako ne u onolikoj mjeri kao čovjek, i to njihovo mijenjanje okoline vrši opet,

kao što smo vidjeli, obratan utjecaj na svoje uzročnike, izazivajući kod njih promjene. Jer u prirodi se ništa ne zbiva izolirano. Svaka pojava utječe na drugu, i obrnuto, i u većini slučajeva baš zaboravljanje tog svestranog kretanja i uzajamnog djelovanja sprečava naše prirodoslovce da jasno vide najjednostavnije stvari. Vidjeli smo kako koze sprečavaju ponovno pošumljavanje Grčke; na Sv. Jeleni uspjele su koze i svinje, koje su onamo dovezli prvi kolonisti, da staru vegetaciju otoka gotovo potpuno unište, i tako su pripremile tlo za širenje onih biljaka koje su tamo donijeli kasniji moreplovci i kolonisti. Ali kad životinje trajno djeluju na svoju okolinu, to se događa nemanjerno, i to je, za same te životinje, nešto slučajno ukoliko se pak ljudi više udaljavaju od životinje, utoliko njihovo djelovanje na prirodu sve više dobiva karakter smišljenog, planskog djelovanja prema određenim, unaprijed poznatim ciljevima. Životinja uništava vegetaciju jednog predjela, a da ne zna šta radi. Čovjek je uništava da bi na oslobođenom tlu sijao žitarice ili sadio drveće i vinovu lozu, za koje zna da će mu donijeti rod koji daleko premašuje ono što je posijao ili posadio. On prenosi korisne biljke i domaće životinje iz jedne zemlje u drugu i tako mijenja floru i faunu čitavih dijelova svijeta. I ne samo to. Umjetnim gajenjem biljke i životinje se pod čovjekovom rukom toliko mijenjaju da ih više ne možemo prepoznati. Divlje biljke od kojih potječu naše žitarice nisu ni do danas nađene. Od koje divlje životinje potječu naši psi, koji se i među sobom toliko razlikuju, ili naše isto tako mnogo-brojne pasmine konja, još je uvijek sporno.

Uostalom, samo se po sebi razumije da nam ne pada na pamet da životnjama odričemo sposobnost planskog, smišljenog djelanja. Naprotiv. Plansko djelanje postoji u klici svuda gdje postoji i reagira protoplazma, živa bjelančevina, tj. gdje ona vrši određene, makar i najprostije pokrete kao posljedicu određenih vanjskih nadražaja. Takva reakcija postoji već tamo gdje još nema nikakve stanice, a kamoli nervne stanice. Način na koji biljke što jedu insekte hvataju svoj plijen izgleda također u izvjesnom smislu planski, iako se vrši potpuno nesvesno. Kod životinja se razvija sposobnost svjesne, planske akcije u razmjeru s razvitkom nervnog

sistema i kod sisavaca dostiže već visok stupanj. U engleskom lovu psima na lisice možemo svakog dana promatrati kako lisica tačno umije da primijeni svoje veliko poznavanje terena da bi umakla svojim progoniteljima, i kako dobro poznaje i iskorištava sve prednosti koje joj pruža teren da bi zamela trag. Kod naših domaćih životinja, koje su se u saobraćaju s ljudima više razvile, možemo svakodnevno promatrati razna lukavstva, koja stoje na posve jednakom stupnju kao lukavstva djece. Jer kao što historija razvitka ljudskog embriona u utrobi matere predstavlja samo skraćeno ponavljanje historije tjelesnog razvitka naših životinskih predaka počev od crva, razvitka koji je trajao milijune godina, tako i duhovni razvitak djeteta predstavlja ponavljanje, samo još više skraćeno, intelektualnog razvitka tih istih predaka, u najmanju ruku onih kasnijih. Ali sve planske akcije svih životinja nisu mogle da zemlji utisnu pečat njihove volje. To je mogao samo čovjek.

Ukratko, životinja se samo koristi vanjskom prirodnom i izaziva u njoj promjene naprsto svojim prisustvom; čovjek međutim primorava je, promjenama koje u nju unosi, da služi njegovim ciljevima, vlasta njome. I to je posljednja, bitna razlika između čovjeka i ostalih životinja, i opet je rad taj koji stvara tu razliku.

F. Engels: *Uloga rada u procesu pretvaranja majmuna u čovjeka*. Prevela N. Tkalec.

K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela*, II, Zagreb, 1950, str. 73—74, 76—78.

Moje je istraživanje dovelo do rezultata da se ni pravni odnosi, ni državni oblici ne mogu razumjeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha, nego da im je korijen naprotiv u materijalnim životnim odnosima, čiju je cjelokupnost Hegel po primjeru Engleza i Francuza 18. vijeka, obuhvatio imenom »bürgerliche Gesellschaft« (građansko, tj. buržoasko društvo), a da se anatomija buržoaskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji. Proучavanje ove nauke, koje sam otpočeo u Parizu, produžio sam u Bruxellesu (Brislu), kamo se bijah preselio protjeran po naređenju g. Guizot-a (Gizoa). Opći rezultat do kojeg

sam došao i koji mi je, kad sam već došao do njega, poslužio kao putokaz u mojim studijama, može se ukratko ovako formulirati. U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvijanja njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svoga razvijanja dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurjeđe s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dотле kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promjenom ekonomске osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje. Pri promatranju ovakvih prevrata mora se uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uvjetima proizvodnje, koji se dade konstatirati s tačnošću fizičkih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko, od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i borbom ga rješavaju. Kao god što neki individuum ne ocjenjujemo šta je po onome šta on o sebi misli da jest, tako ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svijesti, već naprotiv moramo tu svijest da objašnjavamo iz protivurječnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje. Nikada neka društvena formacija ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju prije no što se materijalni uvjeti njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog strogog društva. Stoga čovječanstvo postavlja sebi uvijek samo one zadatke koje može da riješi, jer kad tačnije promatramo, uvijek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gdje

materijalni uvjeti za njegovo rješenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja. U općim linijama mogu se azijatski, antički, feudalni i moderni buržoaski načini proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije. Buržoaski odnosi proizvodnje jesu posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potječe iz društvenih životnih uvjeta individuuma, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uvjete za rješenje toga antagonizma. Zato se s tom društvenom formacijom završava predistorija ljudskog društva.

K. Marx: *Predgovor za »Prilog kritici političke ekonomije«*. Preveo: M. Pijade.

K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela I*, str. 318—320.

Prema materijalističkom shvaćanju historije, određujući je moment u historiji u *posljednjoj instanciji* produkcija i reprodukcija stvarnog života. Ni Marx ni ja nismo nikada tvrdili nešto više. Kada pak netko to izvrće u tom smislu da je ekonomski moment jedini, koji određuje, onda on pretvara ovaj stav u apstraktnu, absurdnu frazu, koja ništa ne kaže. Ekonomsko stanje je osnova, ali različiti momenti nadgradnje — politički oblici klasne borbe i njezini rezultati — ustavi, koje donosi pobjednička klasa nakon dobivene bitke itd. — pravni oblici, a pogotovu refleksi svih tih stvarnih borba u mozgu učesnika političke, pravne, filozofske teorije, religiozna shvaćanja i njihov dalji razvoj u sisteme dogmi — sve to također utječe na tok historijskih borbi i određuje u mnogim slučajevima pretežno njihov *oblik*. Tu postoji uzajamno djelovanje svih tih momenata, u kojem se konačno ekonomsko kretanje probija kao nužnost kroz sve to mnoštvo slučajnosti (tj. stvari i događaja, čija je međusobna unutrašnja veza tako daleka ili se tako teško može dokazati, da je možemo smatrati kao da ne postoji, zanemariti je). Inače bi primjena teorije na bilo koji historijski period bila lakša nego rješenje jednostavne jednadžbe prvog stepena.

Mi sami stvaramo svoju historiju, ali prvo pod vrlo određenim pretpostavkama i uvjetima. Među njima su ekonomski konačno odlučujući. Ali i politički itd., čak i tradicija, koja postoji u glavama ljudi, igraju ulogu, iako ne odlučujuću. Pruska država je također nastala i dalje se razvijala zahvaljujući historijskim, u posljednjoj instanciji ekonomskim uzrocima. Ali bi se jedva moglo bez pedanterije tvrditi, da je između mnogih malih država Sjeverne Njemačke upravo Brandenburg bio određen ekonomskom nužnošću, a ne i drugim momentima (prije svega njegovo zapletanje s Poljskom, posjedovanjem Pruske, a time i s međunarodnim političkim odnosima — koji su odlučni i kod stvaranja moći austrijske kuće) — da postane velika sila, u kojoj se utjelovila ekonomска, jezična, a od Reformacije i vjerska razlika između sjevera i juga. Teško bi se ekonomskim uzrocima dalo objasniti, a da čovjek ne postane smiješan, postojanje svake njemačke državice prošlosti i sadašnjosti ili porijeklo visoko-njemačkog pomicanja glasova, koje je geografska pregrada, stvorena planinama od Sudeta do Taunusa, proširila do formalnog rascjepa Njemačke.

A drugo, historija se stvara tako, da konačni rezultat proizlazi uvijek iz konflikata mnogih pojedinačnih volja, pri čemu opet svaka postaje ono, što jest, zahvaljujući mnoštvu posebnih životnih uvjeta; tu dakle postoje bezbrojne snage, koje se međusobno ukrštaju, beskrajna grupa paralelograma sila iz kojih proizlazi rezultanta — historijski događaj. Ta se rezultanta, opet, može smatrati proizvodom jedne sile, koja, uzeta kao cjelina, djeluje *nesvjesno* i bezvoljno. Jer, ono što hoće svaki pojedini to mu sprečava svaki drugi, a što iz toga proizlazi jest nešto, što nitko nije htio. Tako teče dosadašnja historija kao prirodan proces, a u suštini je također podvrgnuta istim zakonima kretanja. Ali iz toga, što pojedinačne volje — od kojih svaka hoće to, na što je guraju tjelesna konstitucija i vanjske, u posljednjoj instanciji ekonomске okolnosti (ili njezine vlastite lične ili opće društvene) — ne postižu ono, što hoće, nego se stapaju u zajed-

nički prosjek, u zajedničku rezultantu, iz toga se ipak ne smije zaključiti, da su one jednake nuli. Naprotiv, svaka pridonosi rezultanti i utoliko je u njoj obuhvaćena.

F. Engels: *Pismo J. Blochu od 21. septembra 1890.*

K. Marx-F. Engels: *Odabрана писма*. Preveo P. Vranicki, Zagreb, 1955, str. 305—306.

1. Pod ekonomskim odnosima, koje smatramo određujućom osnovom historije društva, razumijevamo način, na koji ljudi jednog određenog društva proizvode svoja životna sredstva i razmjenjuju između sebe proizvode (ukoliko postoji podjela rada). Tu je dakle sadržana *cjelokupna tehnika* proizvodnje i transporta. Ta tehnika po našem shvaćanju određuje i način razmjene, nadalje raspodjelu proizvoda i time, nakon raspada rodovskog društva, i podjelu na klase, a time i odnose gospodstva i podčinjenosti, dakle državu, politiku, pravo itd. Dalje se pod ekonomskim odnosima razumijevaju geografske osnove, na kojoj se oni odigravaju, i stvarno zatećeni ostaci ranijih ekonomskih razvojnih stupnjeva, koji su se zadržali često samo zahvaljujući tradiciji i vis inertiae, a naravno i sredina, koja izvana okružuje ovaj oblik društva.

Ako je tehnika, kao što Vi kažete, najvećim dijelom zavisna od stanja nauke, to je nauka još mnogo više od *stanja i potreba tehnike*. Ako društvo ima neku tehničku potrebu, onda će to djelovati na razvoj nauke više nego deset sveučilišta. Cijela hidrostatika (Torricelli itd.) proizašla je zbog potrebe reguliranja planinskih rijeka u Italiji u 16. i 17. stoljeću. O elektricitetu znademo nešto racionalno tek otako je pronađena njegova tehnička primjena. Na žalost su se u Njemačkoj priviknuli, da pišu historiju nauka tako kao da su pale s neba.

2. Mi smatramo, da ekonomski uvjeti u posljednjoj instanciji uvjetuju historijski razvitak. Ali i sama rasa je ekonomski faktor. Ali se ovdje ne smiju previdjeti dvije tačke:

a) Politički, pravni, filozofski, vjerski, literarni, umjetnički itd. razvitak počiva na ekonomskom. Ali svi oni reagiraju jedan na drugi i na ekonomsku osnovu. Nije tačno da

je ekonomsko stanje *uzrok*, ono što je *jedino aktivno*, a sve drugo samo pasivna posljedica. Nego postoji uzajamno djelovanje na osnovi ekonomске nužnosti, koja se u *posljednjoj instanciji* uvijek probija. Npr. država utječe zaštitnim carinama, slobodnom trgovinom, dobrim ili lošim poreskim sistemom, pa čak ni smrtna iscrpenost i impotencija nječačkog malograđanina, proizašla iz ekonomskog bijednog položaja Njemačke od 1648. do 1830, koja se ispoljavala najprije u pijetizmu, a tada u sentimentalnosti i puzavoj zavisnosti od kneževa i plemića, nije bila bez ekonomске posljedice. Ona je bila jedna od najvećih prepreka ponovnom poletu i bila je uzdrmana tek time, što su revolucionarni i Napoleonovi ratovi učinili kroničnu bijedu akutnom. Ne postoji dakle, kako se želi ovdje ondje komotno predočiti, automatsko djelovanje ekonomskog stanja, nego ljudi sami stvaraju svoju historiju, ali u jednoj danoj sredini, koja ih uvjetuje, na osnovi zatečenih stvarnih odnosa, među kojima su ekonomski odnosi, koliko god na njih utječu i ostali politički i ideološki, ipak u posljednjoj instanciji odlučni i čine onu neprekidnu crvenu nit koja jedino vodi do razumijevanja.

b) Ljudi stvaraju sami svoju historiju, ali dosad ne zajedničkom voljom po jednom zajedničkom planu, čak niti u okviru jednog određenog ograničenog društva. Njihove se težnje ukrštaju, te u svim takvim društvima vlada upravo zbog toga nužnost, koja ima svoju nadopunu i pojavnji oblik u *slučajnosti*. Nužnost, koja se ovdje probija kroz sve slučajnosti, opet je konačno ekonomска. Ovdje treba uzeti u obzir takozvane velike ljude. To, što se jedan takav i upravo taj, u to određeno vrijeme, pojavljuje u danoj zemlji, jest naravno puka slučajnost. Ali ako ga uklonimo, odmah se javlja potražnja za zamjenom, i ta se zamjena nalazi tant bien que mal, ali najzad nalazi. Što je Napoleon, upravo taj Korzikanc, bio vojnički diktator, koji je bio potreban francuskoj republici iscrpenoj vlastitim ratom, to je bio slučaj; ali da bi u nedostatku jednog Napoleona netko drugi bio popunio to mjesto, to je dokazano time, što se svaki put našao čovjek čim je bio potreban: Cezar, August, Cromwell itd. Ako je Marx otkrio materijalističko shvaćanje historije, Thierry, Mi-

gnet, Guizot, svi engleski historičari do 1850. dokazuju, da se tome težilo, a otkriće tog istog shvaćanja od strane Morgana dokazuje, da je vrijeme bilo zrelo za to shvaćanje, i da je baš *moral* biti otkriveno.

Tako je i sa svim drugim slučajnostima i prividnim slučajnostima u historiji. Što se područje, koje upravo istražujemo, više udaljuje od ekonomskog i približava čisto apstraktno ideološkom, to ćemo više naći da ono pokazuje u svom razvoju slučajnosti, to više ide njegova krivulja cik-cak. Ali ako nacrtate srednju os te krivulje, onda ćete utvrditi, da ta os toliko više postaje paralelna s osi ekonomskog razvoja, koliko je dulji promatrani period i što je veća oblast, koju promatramo.

F. Engels: *Pismo H. Starkenburgu od 25. januara 1894.* Preveo: P. Vranicki.

K. Marx-F. Engels: *Odabрана pisma, Zagreb, 1955,* str. 319—321.

Prva prepostavka čitave ljudske historije je, naravno, egzistencija živih ljudskih individuuma. Prvo činjenično stanje, koje treba konstatirati, jest dakle tjelesna organizacija ovih individuuma i njihov time dati odnos prema ostaloj prirodi. Mi se ovdje, naravno, ne možemo baviti ni fizičkim svojstvima samih ljudi, niti prirodnim uvjetima, koje su ljudi zatekli, geološkim, oro-hidrografskim, klimatskim i drugim odnosima. Svako pisanje historije mora polaziti od ovih prirodnih osnova i njihovih modifikacija, koje su tokom historije nastale djelatnošću ljudi.

Ljude možemo razlikovati od životinja po svijesti, religiji ili po čemu god hoćemo. Oni sami se počinju razlikovati od životinja onda, kada počnu *proizvoditi* sredstva za život — korak koji je uvjetovan njihovom tjelesnom organizacijom. Time što proizvode svoja sredstva za život, ljudi proizvode indirektno i sam materijalni život.

Način, na koji ljudi proizvode sredstva za život, zavisi prije svega od stanja samih sredstava za život, onih koja su zatečena i onih koja treba da budu reproducirana. Ovaj način proizvodnje ne treba promatrati samo sa stajališta, da je on reprodukcija fizičke egzistencije individuuma. Ne, on

je štoviše već jedan određeni način djelovanja ovih individuuma, određeni način ispoljavanja njihova života, njihov određeni *način života*. Kako individuumi ispoljavaju svoj život, takvi jesu. To što oni jesu, poklapa se s njihovom proizvodnjom kako s time, *što* proizvode, tako i s tim *kako* proizvode. Što su individuumi, to zavisi dakle od materijalnih uvjeta njihove proizvodnje.

K. Marks-F. Engels: *Njemačka ideologija, Rani radovi*; Preveo S. Bošnjak, Zagreb, 1953, str. 288.

Međutim, historija razvitka društva se u jednoj tački bitno razlikuje od historije razvitka prirode. U prirodi — ako ne uzmemo u obzir obratno djelovanje čovjeka na prirodu — samo nesvesne slike sile djeluju jedna na drugu, i u njihovom uzajamnom djelovanju ispoljava se opći zakon. Ovdje se ništa ne dešava što bi imalo namjeravani svjesni cilj — ni bezbrojne prividne slučajnosti koje se mogu zapaziti na površini, ni konačni rezultati koji potvrđuju zakonitost u tim slučajnostima. U historiji društva, naprotiv, svi su akteri sviješću obdareni ljudi, koji djeluju promišljeno ili strasno, i teže k određenim ciljevima; ovdje se ništa ne dešava bez svjesne namjere, bez cilja koji se hoće postići. Ali ta razlika, ma koliko da je važna za historijsko istraživanje, naročito pojedinih epoha i događaja, ne može nimalo da promijeni činjenicu da tok historije određuju unutrašnji opći zakoni. Jer i ovdje na površini uglavnom prividno vlada slučajnost, iako svi pojedinci teže svjesno svojim ciljevima. Samo se rijetko dešava ono što se htjelo, u većini slučajeva mnoštvo namjeravanih ciljeva se prepliće i uzajamno protivurječi, ili su pak ti ciljevi sami po sebi već unaprijed neostvarljivi, ili su sredstva nedovoljna. Na taj način sukobljavanje bezbrojnih pojedinačnih volja i pojedinačnih postupaka dovodi u historijskoj oblasti do stanja potpuno analognog onome koje vlada u nesvesnoj prirodi. Ciljevi postupaka su namjerni, ali rezultati koji stvarno iz tih postupaka proizlaze nisu namjerni. A ukoliko na prvi pogled ipak izgleda da ti rezultati odgovaraju namjeravanim cilju, oni naposjetku imaju sasvim druge posljedice nego što su bile namjeravane.

Stoga se čini da i u historijskim događajima uglavnom vlada slučajnost. A tamo gdje na površini vlada slučaj, njime uvijek vladaju unutrašnji, skriveni zakoni, i radi se samo o tome da se ti zakoni otkriju.

Ljudi stvaraju svoju historiju, ma kako se ona razvijala, na taj način što svaki čovjek teži svojim vlastitim, svjesno namjeravanim ciljevima, a rezultanta tih mnogih volja koje djeluju u raznim pravcima i njihovog raznovrsnog djelovanja na vanjski svijet — to i jest historija. Važno je prema tome, i to što ti mnogi pojedinci hoće. Volju određuje strast i razmišljanje. Ali poluge koje sa svoje strane neposredno određuju strast ili razmišljanje jesu vrlo različite vrste. To mogu biti dijelom vanjski predmeti, dijelom idejne pobude, častoljublje, »oduševljenje za istinu i pravdu«, lična mržnja, a također i čisto individualne bube svake vrste. Ali, s jedne strane, vidjeli smo da mnogobrojne pojedinačne volje koje djeluju u historiji postižu većinom sasvim druge rezultate nego što su namjeravani — a često baš suprotne, — te su i njihove pobude samo od podređenog značaja za konačni rezultat. S druge strane, nameće se novo pitanje: koje snage pokreću te pobude, kakvi su to historijski uzroci koji se u glavama aktera preobražavaju u takve pobude?

F. Engels: *L. Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*. Preveo H. Klajn.
K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela II*, Zagreb, 1950, str. 363—364.

3. TEMA

Historija svakog dosadašnjeg društva¹ jest historija klasnih borbi.

Slobodni čovjek i rob, patricij i plebejac, baron i kmet, cehovski majstor² i kalfa, ukratko — ugnjetač i ugnjeteni stajali su jedan prema drugom u stalnoj suprotnosti, vodili neprekidnu, čas skrivenu čas otvorenu borbu, borbu koja se uvijek završavala revolucionarnim preobražajem cijelog društva ili zajedničkom propašću klasa koje su se borile.

U ranijim historijskim epohama nalazimo gotovo svuda potpunu podjelu društva na različite staleže, mnogostruko stupnjevanje društvenih položaja. U starom Rimu imamo

¹ To jest, tačno govoreći, pismo prenijeta historija 1847. bila je predistorija društva, organizacija društva koja je prethodila svakoj pisanoj historiji, još gotovo nepoznata. Otada je Haxthausen otkrio zajedničko zemljivo vlasništvo u Rusiji. Maurer je dokazao da je ona bila društvena osnova sa koje su sva germanska plemena počela svoj historijski razvitak, a postepeno se iznašlo da su seoske općine sa zajedničkim zemljivim posjedom bile prvobitni oblik društva od Indije do Irske. Na posljetku je sve ovo okrunio Morgan svojim otkrićem prave prirode roda i njegovog položaja u plemenu, otkrivši time unutrašnju organizaciju tog prvobitnog komunističkog društva u njenoj tipičnoj formi. S raspadanjem tih prvobitnih zajednica otpočinje rascjep društva na posebne i na kraju na antagonističke klase. (Engelsova napomena u engleskom izdanju od 1888. i njemačkom izdanju od 1890.)

Ja sam pokušao da taj proces raspadanja pratim u *Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države*, drugo izdanje, Stuttgart 1886. (Završna rečenica gornje napomene koja se nalazi samo u engleskom izdanju od 1888.)

² Cehovski majstor — tj. punopravni član ceha, a ne šef ceha. (Engelsova napomena u engleskom izdanju od 1888.)

patricije, vitezove, plebejce, robe; u Srednjem vijeku feudalne gospodare, vazale, cehovske majstore, kalfe, kmetove, a uz to još gotovo u svakoj od tih klasa opet posebne stupnjeve.

Moderno buržoasko društvo, koje je proizašlo iz propasti feudalnog društva, nije ukinulo klasne suprotnosti. Ono je stavilo samo nove klase, nove uvjete ugnjetavanja, nove oblike borbe na mjesto starih.

Ali naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je pojednostavila klasne suprotnosti. Cijelo se društvo sve više i više dijeli na dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge — buržoazija i proletarijat.

Iz redova kmetova Srednjeg vijeka izašli su slobodni stanovnici prvih gradova; iz tog gradskog stanovništva razvili su se prvi elementi buržoazije.

Otkriće Amerike, otkriće morskog puta oko Afrike stvorili su nov teren buržoaziji koja se uzdizala. Istočnoindijsko i kinesko tržište, kolonizacija Amerike, razmjena sa kolonijama, umnožavanje sredstava za razmjenu i roba uopće, dali su trgovini, brodarstvu i industriji dотле neviđeni polet, a s time su ubrzali razvitak revolucionarnog elementa u padajućem feudalnom društvu.

Dotadašnji feudalni ili cehovski način rada industrije nije više dostizao za potražnju koja je rasla s novim tržištima. Na njegovo mjesto došla je manufaktura. Cehovske majstore potisnuo je industrijski srednji stalež; podjela rada između različitih korporacija iščeze pred (podjelom rada u pojedinačnoj radionici).

No tržišta su jednako rasla, potražnja je bivala sve veća. Više ni manufaktura nije bila dovoljna. Tada su para i mašine revolucionirale industrijsku proizvodnju. Na mjesto manufakture došla je moderna krupna industrija, na mjesto industrijskog srednjeg staleža došli su industrijski milijunari, rukovodioci čitavih industrijskih armija, moderni buržuji.

Krupna industrija stvorila je svjetsko tržište, koje je bilo pripremljeno otkrićem Amerike. Svjetsko tržište neizmјerno je razvilo trgovinu, brodarstvo, kopneni saobraćaj. Ovaj je

razvitak opet još više raširio industriju, a u istoj mjeri u kojoj se širila industrija, trgovina, brodarstvo, željeznična, u istoj mjeri se razvijala buržoazija, uvećavala svoje kapitale i potiskivala u pozadinu sve klase koje je zavještao Srednji vijek.

Tako mi vidimo kako je sama moderna buržoazija proizvod dugog toka razvitka, niza prevrata u načinu proizvodnje i razmjene.

Svaki taj stupanj razvitka buržoazije bio je praćen odgovarajućim političkim uspjehom³. Ona je bila ugnjeteni stalež pod vlašću feudalnih gospodara, naoružana i samoupravna zajednica u komuni⁴, ovamo nezavisna gradska republika, onamo treći oporezovani stalež monarhije⁵, zatim u vrijeme manufakture protivuteža plemstvu u staleškoj ili apsolutnoj monarhiji, uopće glavna podloga velikih monarhija, dok najzad, s postankom krupne industrije i svjetskog tržišta, nije osvojila u modernoj predstavničkoj državi isključivu političku vlast. Moderna državna vlast samo je odbor koji upravlja općim poslovima cijele buržoaske klase.

Buržoazija je u historiji odigrala snažnu revolucionarnu ulogu.

Gdje god je došla na vlast, buržoazija je razorila sve feudalne, patrijarhalne i idilične odnose. Ona je nemilosrdno pokidala šarolike feudalne veze koje su čovjeka vezivale

³ U engleskom izdanju od 1888. unio je Engels poslije riječi: »uspjehom« — riječi: »ove klase«.

⁴ »Komune« su se zvali gradovi nastali u Francuskoj čak i prije nego što su bili kadri da od svojih feudalnih gospodara otmu gradsku samoupravu i politička prava kao »treći stalež«. Uopće uzevši, mi smo ovdje kao tipičnu zemlju za ekonomski razvitak buržoazije naveli Englesku, a za njen politički razvitak — Francusku. (Engelsova napomena u engleskom izdanju od 1888.)

Ovako su građani talijanskih i francuskih gradova zvali svoju gradsku općinu, pošto su bili otkupili ili izvojevali svoja prva samoupravna prava od feudalnih gospodara. (Engelsova napomena u njemačkom izdanju od 1890.)

⁵ U engleskom izdanju od 1888. poslije riječi: »nezavisna gradska republika« dodato je: »(kao u Italiji i Njemačkoj)«, a poslije riječi: »treći oporezovani stalež monarhije« — »(kao u Francuskoj)«.

za njegovog prirodnog prepostavljenog, i nije ostavila između čovjeka i čovjeka nikakvu drugu vezu osim golog interesa, osim bezdušnog »plaćanja u gotovu«. Ona je u ledenoj vodi sebičnog računa utopila svete drhtaje pobožnog zanosa, viteškog oduševljenja, malograđanske osjećajnosti. Ona je lično dostojanstvo pretvorila u prometnu vrijednost i na mjesto bezbrojnih poveljama priznatih i izvojevanih sloboda stavila jednu besavjesnu slobodu trgovine. Ona je, jednom riječi, na mjesto eksploatacije prikrivene vjerskim i političkim iluzijama stavila otvorenu, besramnu, direktnu, surovu eksploataciju.

Buržoazija je sa svih dotada dostojanstvenih profesija, na koje se gledalo sa strahopoštovanjem, skinula svetačku aureolu. Ona je liječnika, pravnika, svećenika, pjesnika i učenjaka pretvorila u svoje plaćene najamne radnike.

Buržoazija je sa porodičnog odnosa zderala dirljivi sentimentalni veo i svela ga na čisto novčani odnos.

Buržoazija je otkrila kako je brutalno ispoljavanje snage, zbog kojeg se reakcija toliko divi Srednjem vijeku, nalazilo odgovarajući dopunu u najmlitavijem dembelisanju. Tek je ona pokazala što je ljudska djelatnost u stanju da uradi. Ona je stvorila sasvim drukčija čuda nego što su egipatske piramide, rimski vodovodi i gotske katedrale, ona je izvela sasvim drukčije pohode nego što su bile seobe naroda i križarski ratovi.

Buržoazija ne može da postoji a da neprekidno ne revolucionira oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, pa dakle i cjelokupne društvene odnose. A svima ranijim industrijskim klasama bio je naprotiv prvi uvjet opstanka nepromijenjeno zadržavanje starog načina proizvodnje. Neprekidni prevrati u proizvodnji, neprekidno potresanje svih društvenih odnosa, vječna nesigurnost i kretanje izdvajaju buržoasku epohu prema svima drugima. Ona ras-tvara sve čvrste, zardale odnose sa svima starinskim predodžbama i shvaćanjima koji ih prate; svi novi odnosi zastare prije no što mogu da očvrsnu. Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim, sve što je sveto oskvrsnuje se, i ljudi najzad bivaju prisiljeni da na svoj životni položaj, na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima.

Potreba za sve raširenijim tržištima gdje će prodati svoje proizvode goni buržoaziju preko cijele zemljine kugle. Svuda ona mora da se ugniježdi, svuda da se naseli, svuda da uspostavi veze.

Buržoazija je eksploatacijom svjetskog tržišta dala kosmopolitski karakter proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reakcionara, ona je izvukla nacionalno tlo ispod nogu industrije. Uništene su prastare nacionalne industrije i uništavaju se svakodnevno još uvjek. Potiskuju ih nove industrije, koje po cijenu života moraju da uvode sve civilizirane nacije, industrije koje više ne prerađuju domaće sirovine, već sirovine koje dolaze iz najudaljenijih oblasti, i čiji se fabrikati ne troše samo u zemlji, već u isto vrijeme i u svim dijelovima svijeta. Na mjesto starih potreba, zadovoljavanih domaćim proizvodima, stupaju nove koje za svoje zadovoljenje traže proizvode najdaljih zemalja i klimata. Na mjesto stare lokalne i nacionalne samodovoljnosti i ograđenosti stupa svestrani saobraćaj, svestrana uzajamna zavisnost nacija. A kako je u materijalnoj tako je i u duhovnoj proizvodnji. Duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju općim dobrom. Nacionalna jednostranost i ograničenost postaje sve više nemoguća, a iz mnogih nacionalnih i lokalnih književnosti stvara se svjetska književnost.

Brzim poboljšanjem svih oruđa za proizvodnju, beskrajno olakšanim saobraćajem, buržoazija uvlači u civilizaciju sve, pa i najbarbarske nacije. Jeftine cijene njenih roba jesu teška artiljerija kojom ona ruši sve kineske zidove, kojom ona i najuporniju mržnju barbara protiv stranaca prisiljava na kapitulaciju. Ona prisiljava sve nacije da prihvate buržoaski način proizvodnje, ako neće da propadnu; ona ih prisiljava da same od sebe uvedu takozvanu civilizaciju, tj. da postanu buržuji. Jednom riječi, ona udešava svijet po vlastitom liku.

Buržoazija je selo podvrgnula gospodstvu grada. Ona je stvorila ogromne gradove, ona je silno uvećala broj gradskog stanovništva prema seoskom i tako znatan dio stanovništva otela od idiotizma seoskog života. Kao što je selo

učinila zavisnim od grada, tako je ona barbarske i polubarbarske zemlje učinila zavisnim od civiliziranih zemalja, seljačke narode od buržoaskih naroda, Istok od Zapada.

Buržoazija sve više i više savlađuje raštrkanost sredstava za proizvodnju, posjeda i stanovništva. Ona je nagomilala stanovništvo, centralizirala sredstva za proizvodnju i koncentrirala vlasništvo u malo ruku. Nužna posljedica toga bila je politička centralizacija. Nezavisne, gotovo samo savezom povezane provincije s različitim interesima, zakonima, vladama i carinama sabijene su u jednu naciju, jednu vladu, jedan zakon, jedan nacionalni klasni interes, jednu carinsku granicu.

Buržoazija je u svojoj jedva stogodišnjoj klasnoj vladini stvorila masovnije i kolosalnije proizvodne snage nego sve prošle generacije zajedno. Podvrgavanje prirodnih sila, mašinska proizvodnja, primjena kemije u industriji i zemljoradnji, parobrodarstvo, željeznice, električni teleografi, pretvaranje čitavih dijelova svijeta u oranice, pretvaranje rijeka u plovne. Čitava stanovništva koja su nikla iz zemlje — koje je ranije stoljeće slutilo da takve proizvodne snage drijemaju u krilu društvenog rada!

Vidjeli smo dakle: sredstva za proizvodnju i promet, na osnovi kojih se izgradila buržoazija, stvorena su u feudalnom društvu. Na izvjesnom stupnju razvitka tih sredstava za proizvodnju i promet, odnosi u kojima je feudalno društvo proizvodilo i razmjenjivalo, feudalna organizacija poljoprivrede i manufakture, jednom riječi — feudalni odnosi vlasništva nisu više odgovarali već razvijenim proizvodnim snagama. Oni su proizvodnju kočili, umjesto da je unapređuju. Oni su se pretvorili u njene okove. Oni su morali biti raskinuti, i bili su raskinuti.

Na njihovo mjesto došla je slobodna konkurenca sa njoj svojstvenom društvenom i političkom strukturu, sa ekonomskom i političkom vlašću buržoaske klase.

Pred našim očima vrši se slično kretanje. Buržoaski odnosi proizvodnje i prometa, buržoaski odnosi vlasništva, moderno buržoasko društvo, koje je čarobnjački izazvalo tako silna sredstva za proizvodnju i promet, naliči na čarobnjaka koji više ne može da savlada podzemne sile koje je

dozvao. Decenijama je historija industrije i trgovine samo historija pobune modernih proizvodnih snaga protiv modernih odnosa proizvodnje, protiv odnosa vlasništva koji su životni uvjeti buržoazije i njene vladavine. Dovoljno je na-vesti trgovinske krize, koje svojim periodičnim ponavljanjem sve opasnije ugrožavaju opstanak čitavog buržoaskog društva. U trgovinskim krizama redovno se uništava veliki dio ne samo izrađenih proizvoda, nego i već stvorenih proizvodnih snaga. U križama izbija društvena epidemija koja bi svima ranijim epohama izgledala kao besmislica — epidemija pretjerane proizvodnje. Društvo se najednom nalazi bačeno natrag u stanje trenutnog barbarstva; glad, opći rat uništenja izgleda kao da su mu presjekli sve izvore životnih sredstava; industrija, trgovina izgledaju uništene, a zašto? Zato što društvo ima suviše civilizacije, suviše životnih sredstava, suviše industrije, suviše trgovine. Proizvodne snage koje mu stoje na raspolaganju ne služe više za unapređivanje buržoaske civilizacije i⁶ buržoaskih odnosa vlasništva; naprotiv, one su postale odviše silne za te odnose, one su njima zakočene; a čim savladaju tu zakočenost, dovode čitavo buržoasko društvo u nered, ugrožavaju opstanak buržoaskog vlasništva. Buržoaski odnosi postali su preuski da bi obuhvatili bogatstvo koje su stvorili. — Čime buržoazija savlađuje krize? S jedne strane prisilnim uništavanjem mase proizvodnih snaga; s druge strane osvajanjem novih tržišta i temeljitijom eksploracijom starih tržišta. Dakle, čime? Time što priprema svestranje i silnije krize, a smanjuje sredstva za sprečavanje kriza.

Oružje kojim je buržoazija srušila feudalizam okreće se sada protiv same buržoazije.

Ali buržoazija nije samo iskovala oružje koje joj donosi smrt; ona je stvorila i ljudi koji će to oružje nositi — moderne radnike, *proletere*.

U istoj mjeri u kojoj se razvija buržoazija, tj. kapital, u istoj mjeri razvija se i proletarijat, klasa modernih radnika, koji žive samo dotle dok nalaze rada, i koji samo dotle nalaze rada dok njihov rad uvećava kapital. Ti radnici,

⁶ U kasnijim izdanjima, počevši od njemačkog izdanja iz godine 1872, riječi »buržoaske civilizacije i« — izostavljene su.

koji moraju da se prodaju po komadu, jesu roba kao svaki drugi trgovinski artikl, i zbog toga su jednakom izloženi svima slučajnostima konkurenциje, svima kolebanjima tržišta.

Rad proletera izgubio je rasprostiranjem strojeva i podjelom rada svaki samostalni karakter, a s time i svaku draž za radnika. On postaje prost dodatak stroju, od koga se traži samo pokret ruke koji je najjednostavniji, najjednoličniji i koji se najlakše nauči. Zato se troškovi koje radnik prouzrokuje ograničavaju gotovo samo na ona životna sredstva koja su mu potrebna za svoje izdržavanje i za produženje svoje rase. Međutim, cijena neke robe, pa dakle i rada⁷, jednak je troškovima njene proizvodnje. Zbog toga, što više raste odvratnost rada, to više opada najamnina. I još više. Što više raste primjena strojeva i podjela rada, to više raste i masa rada⁸, bilo uvećanjem broja radnih sati, bilo uvećanjem rada koji se zahtijeva za neko određeno vrijeme, ubrzavanjem hoda strojeva itd.

Moderna industrija pretvorila je malu radionicu patrijarhalnog majstora u krupnu tvornicu industrijskog kapitalista. Mase radnika, satjerane u tvornice, bivaju organizirane po vojnički. Kao prosti vojnici industrije oni se stavlju pod nadzor čitave hijerarhije industrijskih podoficira i oficira. Oni nisu samo robovi buržoaske klase, buržoaske države, njih svakog dana i svakog sata porobljava stroj, nadzornik i prije svega sam pojedini buržuj koji se bavi proizvodnjom. Ovaj despotizam utoliko je sitničaviji, mrskiji, utoliko više izaziva ogorčenje, ukoliko otvoreniye proglašava zarađivanje kao svoj jedini cilj.

Ukoliko ručni rad zahtijeva manje vještine i ispoljavanja snage, tj. što se moderna industrija više razvija, to se više rad muškaraca potiskuje radom žena i djece. Za radničku klasu više nemaju društvene važnosti razlike u spolu ili starosti. Postoje još samo radna oruđa koja prema starosti i spolu prouzrokuju različite troškove.

⁷ Kasnije je Marx pokazao da radnik ne prodaje svoj rad, nego svoju radnu snagu. Objasnjenje o tome dao je Engels u uvodu Marxovom spisu *Najamni rad i kapital*. Vidi str. 52—60 ovog toma.

⁸ U engleskom izdanju od 1888. umjesto riječi »masa rada« odštampano je — »teret teškog rada«.

Kad je eksploatacija radnika od strane tvorničara već toliko završena, da on dobije u gotovu isplaćenu nadnicu, na njega se obaraju drugi dijelovi buržoazije, kućevlasnik, trgovčić, zajmodavac na zaloge itd.

Dosadašnji sitni srednji staleži, sitni industrijalci, trgovci i rentijeri, zanatlije i seljaci, sve te klase srozavaju se u proletarijat, dijelom time što njihov mali kapital nije dovoljan za vođenje krupne industrije, te podliježe konkurenciji većih kapitalista, dijelom time što njihova vještina izgubi vrijednost uslijed novih načina proizvodnje. Tako se proletarijat regrutira iz svih klasa stanovništva.

Proletarijat prolazi kroz više stupnjeva razvitka. Njegova borba protiv buržoazije počinje s njegovim postankom.

U početku se bore pojedini radnici, zatim radnici jedne tvornice, onda radnici neke grane rada u jednom mjestu protiv pojedinog buržuja koji ih neposredno eksplataira. Oni svoje napade ne upravljaju samo protiv buržoaskih odnosa proizvodnje, oni ih upravljaju i protiv samih oruđa za proizvodnju; oni uništavaju stranu konkurentsku robu, razbijaju strojeve, pale tvornice, pokušavaju da povrate izgubljeni položaj srednjovjekovnog radnika.

Na tome stupnju radnici sačinjavaju masu raštrkanu po cijeloj zemlji i rascjepkanu konkurenjom. Masovnije zbijanje radnika još nije posljedica njihovog vlastitog udruživanja, već posljedica udruživanja buržoazije, koja radi postizanja svojih vlastitih političkih ciljeva mora da stavi u pokret cijeli proletarijat i privremeno još može to da uradi. Na tome stupnju, dakle, proletarijat ne vodi borbu protiv svojih neprijatelja, već protiv neprijatelja svojih neprijatelja, protiv ostataka absolutne monarhije, protiv veleposjednika, protiv neindustrijskih buržuja, malograđana. Tako je čitavo historijsko kretanje koncentrirano u rukama buržoazije; svaka pobjeda koja se tako izvojuje jest pobjeda buržoazije.

Ali, s razvitkom industrije ne dolazi samo do umnožavanja proletarijata; on se zbijaju u veće mase, njegova snaga raste i on je više osjeća. Interesi, životni uvjeti u proletarijatu sve se više ujednačuju, jer stroj sve više utire razlike u radu, a nadnicu gotovo svuda obara na jednak nivo.

Rastuća konkurenčija među samom buržoazijom i trgovinske krize koje otuda proistječe čine da najamnina radnika postaje sva kolebljivija; sve brže neprekidno poboljšavanje strojeva čini čitav njihov životni položaj sve nesigurnijim; sukobi između pojedinačnog radnika i pojedinačnog buržuja sve više dobivaju karakter sukoba između dviju klasa. Radnici otpočinju da stvaraju koalicije⁹ protiv buržuja; skupljaju se za održanje svoje najamnine. Oni zasnivaju čak i trajna udruženja, da bi se snabdjeli sredstvima za slučaj bunta. Mjestimično, borba se pretvara u pobunu.

S vremena na vrijeme pobjeđuju radnici, ali samo prolazno. Pravi rezultat njihove borbe nije neposredni uspjeh, nego udruživanje radnika koje se sve više širi. Tome pomaže porast saobraćajnih sredstava, koja proizvodi krupna industrija i koja dovode u vezu radnike raznih mjesta. Potrebna je, međutim, samo veza, da se mnoge lokalne borbe, koje su svagdje istog karaktera, centraliziraju u nacionalnu, u klasnu borbu. A svaka klasna borba politička je borba. Udruživanje, za koje su građanima Srednjeg vijeka s njihovim vicinalnim putovima bili potrebeni vjekovi, moderni proletari postižu sa željeznicama za malo godina.

Ovo organiziranje proletera u klasu, a s time u političku partiju, biva opet svakog trenutka razbijano konkurenčijom među samim radnicima. Ali se organizacija rađa stalno novo, jača, čvršća, moćnija. Ona borbom postiže priznanje pojedinačnih interesa radnika u zakonskoj formi, iskorišćujući podijeljenost u krilu same buržoazije. Tako je bilo sa zakonom o desetosatnom radnom danu u Engleskoj.

Sukobi među klasama starog društva uopće mnogostruko pomažu razvitak proletarijata. Buržoazija se nalazi u neprekidnoj borbi: spočetka protiv aristokracije; kasnije protiv dijelova same buržoazije, čiji interesi dolaze u protivurječnost s napretkom industrije; uvjek protiv buržoazije svih stranih zemalja. U svim tim borbama ona je prinuđena da apelira na proletariat, da traži njegovu pomoć i da ga tako uvlači u politički pokret. Tako ona sama dodaje proletari-

⁹ U engleskom izdanju od 1888. poslije riječi: »koalicije« dodato je — »(sindikate)«.

jatu svoje vlastite elemente obrazovanja¹⁰, tj. pruža mu oružje protiv same sebe.

Zatim, kao što smo vidjeli, napredak industrije baca čitave sastavne dijelove vladajuće klase u proletarijat ili ih bar ugrožava u životnim uvjetima. I ovi pružaju proletarijatu masu elemenata obrazovanja¹¹.

Naposljetku, u vrijeme kada se klasna borba približava rješenju, proces raspadanja u okviru vladajuće klase, u okviru cijelog starog društva, uzima tako žestok, tako oštar karakter, da se jedan mali dio vladajuće klase odriče od nje i priključuje revolucionarnoj klasi, klasi koja u svojim rukama nosi budućnost. I zato, kao što je nekad jedan dio plemstva prešao na stranu buržoazije, tako sada jedan dio buržoazije prelazi na stranu proletarijata, a naročito jedan dio buržuaja-ideologa, koji su se uzdigli do teoretskog razumijevanja cjelokupnog historijskog kretanja.

Od svih klasa koje danas stoje naspram buržoazije samo je proletarijat istinski revolucionarna klasa. Ostale klase rastrojavaju se i propadaju s razvitkom krupne industrije, dok je proletarijat njen rođeni proizvod.

Srednji staleži, sitni industrijalac, sitni trgovac, zanatlija, seljak, svi se oni bore protiv buržoazije da bi osigurali od propasti svoj opstanak kao srednjih staleža. Oni dakle nisu revolucionarni, već konzervativni. Oni su, šta više, reakcionarni, jer hoće da okrenu natrag točak historije. Ako su revolucionarni onda su to s obzirom na svoj predstojeći prelazak u proletarijat, onda oni ne brane svoje sadašnje, već svoje buduće interesе, onda oni napuštaju svoje vlastito stanovište i stavljaju se na stanovište proletarijata.

Lumpenproletariat, ta pasivna trulež najdonjih slojeva starog društva, bit će djelomično ubačen u pokret proleterskom revolucionom, ali će se po čitavom svom životnom položaju radije dati potkupiti za reakcionarna rovarenja.

¹⁰ U engleskom izdanju od 1888. umjesto riječi: »svoje vlastite elemente obrazovanja« odštampano je — »svoje vlastite elemente političkog i općeg obrazovanja«.

¹¹ U engleskom izdanju od 1888. umjesto riječi: »elemenata obrazovanja« odštampano je — »svježih elemenata prosvjećivanja i napretka«.

Životni uvjeti starog društva već su uništeni u životnim uvjetima proletarijata. Proleter nema vlasništva; njegov odnos prema ženi i djeci nema više ništa zajedničko s buržoaskim porodičnim odnosom; moderni industrijski rad, moderno robovanje kapitalu, jednako u Engleskoj kao u Francuskoj, u Americi kao u Njemačkoj, oduzelo mu je svaki nacionalni karakter. Zakoni, moral, religija za njega su samo buržoaske predrasude iza kojih se kriju buržoaski interesi.

Sve ranije klase, koje su osvajale vlast za sebe težile su da svoj izvojevani životni položaj osiguraju time što su čitavo društvo podvrgavale uvjetima svog načina prisvajanja. Proleteri mogu da osvoje društvene proizvodne snage samo tako ako ukinu svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja, a s time čitavi dosadašnji način prisvajanja. Proleteri nemaju ništa svoje što bi osigurali, oni imaju da razore svaku dosadašnju privatnu sigurnost i privatna osiguranja.

Svi dosadašnji pokreti bili su pokreti manjina ili u interesu manjina. Proleterski pokret je samostalni pokret ogromne većine u interesu ogromne većine. Proletariat, najniži sloj sadašnjeg društva, ne može da se podigne, ne može da se uspravi, a da se ne baci u zrak cijela nadgradnja slojeva koji sačinjavaju službeno društvo.

Borba proletarijata protiv buržoazije spočetka je nacionalna po formi, iako nije to po sadržaju. Razumije se da proletariat svake zemlje mora ponajprije da svrši sa svojom vlastitom buržoazijom.

Ocrtavši najopćije faze razvitka proletarijata, mi smo pratili više ili manje prikriveni građanski rat u okviru postojećeg društva do one tačke na kojoj on izbija u otvorenu revoluciju i proletariat nasilnim obaranjem buržoazije zasniva svoju vladavinu.

Svako dosadašnje društvo počivalo je, kako smo vidjeli, na suprotnosti između ugnjetačkih i ugnjetenih klasa. A da bi neka klasa mogla biti ugnjetavana, moraju joj biti osigurani uvjeti u kojima može bar da tavori svoj ropski život. Srednjovjekovni kmet podigao se u kmetstvu do člana komune, kao što se sitni građanin pod jarmom feudalnog apsolutizma podigao do buržuja. Moderni radnik, naprotiv, umjesto da se podiže sa napretkom industrije, srozava se sve

dublje ispod uvjeta svoje vlastite klase. Radnik postaje pauper, a pauperizam se razvija još brže nego stanovništvo i bogatstvo. Time jasno izlazi na vidjelo da je buržoazija nesposobna da još duže ostane vladajuća klasa društva i da životne uvjete svoje klase nametne društvu kao regulatorni zakon. Ona je nesposobna da vlada, jer je nesposobna da svome robu osigura egzistenciju u samom njegovom ropstvu, jer je prisiljena da ga sroza u položaj u kome mora da ga hrani, umjesto da on nju hrani. A društvo ne može više da živi pod njom, tj. njen život se više ne podnosi sa društvom.

Najbitniji uvjet za opstanak i vladavinu buržoaske klase jest nagomilavanje bogatstva u rukama privatnih lica, stvaranje i umnožavanje kapitala. Uvjet kapitala jest najamni rad. Najamni rad počiva isključivo na konkurenciji među radnicima. Napredak industrije, čiji je slijepi i neotporni nosilac buržoazija, postavlja na mjesto izoliranja radnika putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjavanje putem asocijacije. Tako razvitak krupne industrije izvlači ispod nogu buržoazije samu osnovu na kojoj ona proizvodi i proizvode prisvaja. Ona prije svega proizvodi svog vlastitog grobara. Njena propast i pobjeda proletarijata podjednako su neizbjegljive.

K. Marx-F. Engels: *Manifest komunističke partije*. Preveo M. Pijade.

K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela I*, Zagreb, 1949, str. 14—26.

Materijalističko shvaćanje historije polazi od postavke da je proizvodnja, a pored proizvodnje i razmjena njenih proizvoda, osnova svakog društvenog poretku; da u svakom historijski određenom društву raspodjela proizvoda, a s njom i socijalno grupiranje u klase ili staleže, zavisi od toga šta se i kako se proizvodi i kako se vrši razmjena proizvedenog. Prema tome, krajnje uzroke svih društvenih promjena i političkih prevrata ne treba tražiti u glavama ljudi, u njihovom sve većem razumijevanju vječite istine i pravde, nego u promjenama u načinu proizvodnje i razmjene; ne treba ih tražiti u *filozofiji*, nego u *ekonomiji* date epohe. Kad se probudi spoznaja da su postojeće društvene ustanove nera-

zumne i nepravične, da je »razum postao besmislica, a dobroćinstvo mučenje«, onda je to samo znak da su se u metoda proizvodnje i u oblicima razmjene neprimjetno izvršile promjene, kojima više ne odgovara društveni poredak skrojen prema ranijim ekonomskim uvjetima. Time je ujedno rečeno da se i sredstva za otklanjanje otkrivenih zala također moraju nalaziti — više ili manje razvijena — u samim promijenjenim odnosima proizvodnje. Ta sredstva ne treba izmišljati iz glave, već ih treba posredstvom glave *otkriti* u postojećim materijalnim činjenicama proizvodnje.

Pa kako, prema tome, stoji stvar sa modernim socijalizmom?

Postojeći društveni poredak stvorila je — to je gotovo opće priznato — klasa koja sada vlada, buržoazija. Način proizvodnje svojstven buržoaziji, koji se od Marxa naovamo naziva kapitalističkim načinom proizvodnje, nije se mogao dovesti u sklad s lokalnim i staleškim privilegijama, kao ni sa uzajamnim ličnim vezama feudalnog poretka; buržoazija je razbila feudalni poredak i na njegovim ruševinama podigla buržoasko društveno uređenje, carstvo slobodne konkurenциje, slobode kretanja, ravnopravnosti vlasnika robe i svih ostalih buržoaskih divota. Kapitalistički način proizvodnje mogao se sada slobodno razvijati. Otkako su para i nove mašine-alatljike pretvorile staru manufakturu u krupnu industriju, proizvodne snage, izgrađene pod upravom buržoazije, počele su se razvijati sa dotele nečuvenom brzinom i u dotele nečuvenim razmjerima. Ali isto tako kao što su u svoje vrijeme manufaktura i zanati, koji su se pod njenim utjecajem dalje razvijali, došli u sukob s feudalnim cehovskim okovima, dolazi i krupna industrija na svom višem stupnju razvitka u sukob s okvirima u koje ju je utisnuo kapitalistički način proizvodnje. Nove proizvodne snage već su pre rasle buržoaski oblik svog iskorišćavanja, i taj sukob između proizvodnih snaga i načina proizvodnje nije sukob koji je nastao u glavama ljudi — kao, recimo, sukob između ljudskog praotačkog grijeha i božje pravde, — nego postoji u činjenicama, objektivno, izvan nas, nezavisno od volje ili postupaka čak i onih ljudi koji su ga izazvali. Moderni socijalizam nije ništa drugo nego misleni odraz tog stvarnog

sukoba, njegova idejna slika u glavama prije svega one klase koja zbog njega neposredno pati, radničke klase.

U čemu se sastoji taj sukob?

Prije kapitalističke proizvodnje, dakle u Srednjem vijeku, postojala je svuda sitna privreda, na osnovici privatnog vlasništva radnika na njihovim sredstvima za proizvodnju: zemljoradnja sitnih seljaka, slobodnih ili neslobodnih, obrti po gradovima. Sredstva za rad — zemlja, zemljoradničko oruđe, radionica, obrtnički alat — bila su sredstva za rad pojedinaca, sračunata samo za upotrebu od strane pojedinaca, i zato neminovno mala, sićušna, ograničena. Ali baš zato ona su po pravilu pripadala samom proizvođaču. Koncentrirati ta raštrkana, skučena sredstva za proizvodnju, proširiti, pretvoriti ih u suvremene moćne poluge proizvodnje — to je i bila historijska uloga kapitalističkog načina proizvodnje i njegovog nosioca, buržoazije. Kako je ona, počevši od XV vijeka, preko tri stupnja proizvodnje — jednostavne kooperacije, manufakture i krupne industrije — historijski izvršila taj zadatak, opisao je Marx iscrpno u četvrtom odjeljku *Kapitala*. Ali buržoazija, kao što je tamo također pokazano, nije mogla ta ograničena sredstva pretvoriti u snažne proizvodne snage, a da ih pri tom ne pretvoriti iz sredstava za proizvodnju pojedinaca u društvena sredstva za proizvodnju, koja može primjenjivati samo zajednica ljudi. Na mjesto kolovrata, ručnog razboja, kovačkog čekića stupila je mašina predilica, mehanički razboj, parni čekić, a na mjesto male radionice — tvornica, koja iziskuje zajedničku djelatnost stotina i hiljada ljudi. Kao i sredstva za proizvodnju, pretvorila se i sama proizvodnja iz niza pojedinačnih operacija u niz društvenih radnji, a proizvodi iz proizvoda pojedinaca u društvene proizvode. Pređa, tkanina, metalna roba, koje su sada polazile iz tvornice, bile su zajednički proizvod mnogih radnika, kroz čije su ruke morale redom prolaziti prije nego što su bile gotove. Nijedan pojedinac ne može za njih reći: to sam ja izradio, to je *moj* proizvod.

Ali tamo gdje je osnovni oblik proizvodnje stihjska podjela rada u društvu, podjela koja nastaje postepeno, bez ikakvog plana, tamo ona proizvodima daje oblik *robe*, čija međusobna razmjena, kupovina i prodaja, omogućava indivi-

dualnim proizvođačima da zadovolje svoje raznovrsne potrebe. Tako je bilo u Srednjem vijeku. Seljak je npr. prodavao obrtniku zemljoradničke proizvode a kupovao od njega obrničke izrađevine. Sad je u to društvo individualnih proizvođača, proizvođača robe, prodro novi način proizvodnje. On je unio u stihisku, *neplansku* podjelu rada, koja je vladala u cijelom društvu, *plansku* podjelu rada, kakva je bila organizirana u svakoj pojedinoj tvornici; pored individualne proizvodnje pojavila se *društvena* proizvodnja. I jedni i drugi proizvodi prodavani su na istom tržištu, dakle po bar približno jednakim cijenama. No planska organizacija bila je moćnija od stihiske podjele rada; tvornice u kojima je rad bio društven proizvodile su jeftinije nego pojedinačni sitni proizvođači. Individualna proizvodnja podlegla je redom na svim područjima, društvena proizvodnja je revolucionirala cio stari način proizvodnje. Ali taj revolucionarni karakter društvene proizvodnje tako je malo shvaćen, da je ona, naprotiv, bila uvođena kao sredstvo za podizanje i unapređivanje robne proizvodnje. Ona je nastala kao direktni nastavak određenih, već zatečenih poluga robne proizvodnje i robne razmjene kao što su: trgovački kapital, obrt, najamni rad. Pošto se ona sama pojavila kao nov oblik robne proizvodnje, za nju su sačuvali punu važnost oblici prisvajanja koji su svojstveni robnoj proizvodnji.

U robnoj proizvodnji koja se razvila u Srednjem vijeku nije se uopće moglo pojaviti pitanje kome treba da pripadne proizvod rada. Individualni proizvođač izrađivao ga je, po pravilu, od vlastite sirovine, koju je često sam proizvodio, pomoću vlastitih sredstava za rad i radom svojih ruku ili ruku svoje porodice. Nije uopće bilo potrebno da ga on prisvoji, on mu je sam po sebi pripadao. Dakle, vlasništvo nad proizvodnjom zasnivalo se na *vlastitom radu*. Čak i tamo gdje se iskorištavala tuđa pomoć, ona je, po pravilu, igrala sporednu ulogu i često je pored nadnice bila nagradjivana drugim načinom: cehovski šegrt i kalfa radili su ne toliko zbog hrane i nadnice, koliko zato da sami izuče za majstore. Onda je došla koncentracija sredstava za proizvodnju u velikim radionicama i manufakturama, njihovo pretvaranje u stvarno društvena sredstva za proizvodnju.

Ali se s društvenim sredstvima za proizvodnju i proizvodima postupalo tako kao da su oni još i sada sredstva za proizvodnju i proizvodi pojedinaca. Ako je dотle vlasnik sredstava za rad prisvajao sebi proizvod zato što je to, po pravilu, bio njegov vlastiti proizvod, dok je tudi pomoćni rad bio izuzetak, sada je vlasnik sredstava za rad produžavao da sebi prisvaja proizvod, iako to više nije bio *njegov* proizvod, nego isključivo proizvod *tuđeg rada*. Na taj način proizvode društvenog rada sada nisu prisvajali oni koji su stvarno stavljeni u pokret sredstva za proizvodnju i stvarno izrađivali proizvode, nego ih je prisvajao *kapitalist*. Sredstva za proizvodnju i proizvodnja postali su bitno društveni. Ali oni se podvrgavaju takvom obliku prisvajanja koji pretpostavlja privatnu proizvodnju pojedinaca, kada je svako vlasnik svoga proizvoda i kada ga sam iznosi na tržište. Način proizvodnje podvrgava se tome obliku prisvajanja, iako on ukida njegovu pretpostavku. U toj protivurječnosti, koja novom načinu proizvodnje daje kapitalistički karakter, nalazi se već u *zametku čitav sukob sadašnjice*. Ukoliko je novi način proizvodnje više prevladao svim odlučujućim oblastima proizvodnje i svim ekonomski odlučujućim zemljama i time potiskivao individualnu proizvodnju, svodeći je na neznatne ostatke, *utoliko je oštire morala izbjegati na vidjelo nespojivost društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja*.

Prvi kapitalisti, kao što je rečeno, već su zatekli oblik najamnog rada. Ali najamni rad postojao je tada samo kao izuzetak, kao sporedno zanimanje, kao ispomoć, kao prolazno stanje. Zemljoradnik, koji je s vremena na vrijeme išao da nadniči, imao je nekoliko jutara svoje zemlje, i za nevolju mogao je od nje živjeti. Cehovske ustane starale su se da današnji kalfe postanu sutra majstori. Ali čim su se sredstva za proizvodnju pretvorila u društvena i koncentrirala se u rukama kapitalista, sve se izmijenilo. I sredstva za proizvodnju, i proizvod sitnog individualnog proizvođača gubili su sve više svoju vrijednost; sitnom proizvođaču nije ostajalo ništa drugo nego da ode u najam kod kapitalista. Najamni rad, koji je ranije bio samo izuzetak i ispomoć, postao je pravilo i osnovni oblik cijele proizvodnje; od ranijeg sporednog zanimanja on je sada postao isključiva djelatnost

radnika. Privremeni najamni radnik pretvorio se u doživotnog najamnog radnika. Broj doživotnih najamnih radnika uz to se ogromno povećava poradi istodobnog sloma feudalnog poretku, raspuštanja vojničkih pravnih feudalnih gospodara, protjerivanja seljaka s njihove zemlje itd. Izvršeno je potpuno odvajanje sredstava za proizvodnju, koncentriranih u rukama kapitalista s jedne strane, i proizvođača lišenih svega osim svoje radne snage, s druge strane. *Protivrječnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja ispoljila se kao suprotnost između proletarijata i buržoazije.*

F. Engels: *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. Preveo M. Marković.

K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela II*, Zagreb, 1950, str. 126—130.

Stari materijalizam nije nikada postavljao sebi to pitanje. Stoga je njegovo shvaćanje historije, ukoliko ga on uopće ima, u suštini pragmatičko: on je sve prosuđivao po motivima postupka, on je dijelio historijske aktere na plemenite i neplemenite i redovno je nalazio da su plemeniti prevareni, a neplemeniti pobjednici. Otuda je za stari materijalizam slijedilo da proučavanje historije ne daje mnogo utjehnoga; a za nas slijedi da je u historijskoj oblasti stari materijalizam postao nevjeren samom sebi, jer on idejne pokretačke sile koje tamo djeluju uzima kao posljednje uzroke događaja, mjesto da ispita što se nalazi iza njih, šta su pokretači tih pokretača. Nedosljednost nije u tome što se priznaju *idejne* pokretačke sile, nego u tome što se od ovih ne ide dalje unazad, do uzroka koji njih pokreću. Međutim, filozofija historije, kako je zastupa naročito Hegel, priznaje da ni očigledne, pa ni zaista djelotvorne pobude historijskih aktera, nipošto nisu krajnji uzroci historijskih događaja, da iza ovih pobuda stoje druge pokretačke sile koje treba ispitati. Ali filozofija historije ne traži te sile u samoj historiji, ona ih, naprotiv, unosi u historiju izvana, iz filozofske ideologije. Umjesto da historiju stare Grčke objasni iz njene vlastite, unutrašnje povezanosti, Hegel, na primjer, naprosto tvrdi da ta historija nije ništa drugo do izgrađivanje »likova

lijepo individualnosti», realizacija »umjetničkog djela« kao takvog. On tom prilikom kaže mnogo lijepih i dubokih stvari o starim Grcima, ali nas danas ipak takva objašnjenja nimalo više ne zadovoljavaju, jer ona predstavljaju frazu, i ništa više.

Ako, dakle, treba da se ispitaju pokretačke sile, koje — svjesno ili nesvjesno, i to vrlo često nesvjesno — stoje iza pobuda historijskih aktera i koje sačinjavaju istinske krajne pokretačke sile historije, onda to nisu toliko pobude pojedinih, ma koliko istaknutih ljudi, koliko su to one pobude koje pokreću velike mase, čitave narode, a u svakom narodu opet čitave klase; i to ne trenutno na prolazan izlet, ili da planu kao vatra od slame, nego na trajnu akciju koja dovodi do velikih historijskih promjena. Pronaći pokretačke uzroke koji su kao svjesne pobude, jasno ili nejasno, neposredno ili u ideološkom, čak i uzvišenom obliku odražavaju u glavama aktivnih masa i njihovih vođa, takozvanih velikih ljudi, — to je jedini put koji može da nas dovede na trag zakona koji vladaju u historiji uopće, a također i u pojedinim periodima i zemljama. Sve što ljude pokreće mora proći kroz njihovu glavu; ali kakav će oblik to primiti u toj glavi, to uvelike zavisi od okolnosti. To što radnici više naprsto ne razbijaju strojeve, kao što su činili još 1848. na Rajni nipošto ne znači da su se oni pomirili s kapitalističkom primjenom strojeva.

F. Engels: *L. Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*. Preveo H. Klain.
K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela II*, Zagreb, 1950, str. 364—365.

A što znači »uništenje klase«? Svi, koji sebe nazivaju socijalistima, priznaju taj krajnji cilj socijalizma, ali malo ih je, koji se udubljuju u njegovo značenje. Klase se zovu velike grupe ljudi, koje se razlikuju po svome mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i formuliranom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobivanja i veličini onog dijela društvenog bogatstva kojim raspolažu.

Klase su takve grupe ljudi, od kojih jedna može prisvajati rad druge, zahvaljujući razlici njihova mjesta u određenom sistemu društvene privrede.

Jasno je, da za potpuno uništenje klasa treba ne samo zbaciti eksploratore, vlastelu i kapitaliste, ne samo ukinuti *njihovo* vlasništvo, nego treba ukinuti još i svako privatno vlasništvo na sredstva za proizvodnju, treba uništiti kako razliku između grada i sela, tako i razliku između ljudi fizičkog i ljudi intelektualnog rada. To je veoma dug posao. Da bi se on mogao izvršiti, potreban je velik korak naprijed u razvitu proizvodnih snaga, treba savladati otpor (često pasivan, koji je naročito uporan i koji se naročito teško savlada) mnogobrojnih ostataka sitne proizvodnje, treba savladati golemu snagu navike i inertnosti, koja je vezana s tim ostacima.

Prepostavljati, da su svi »trudbenici« podjednako sposobni za taj rad, bila bi šuplja fraza ili iluzija pretpotpognog, predmarksističkog socijalista. Jer, ta sposobnost nije dana sama po sebi, nego izrasta historijski i izrasta *samo* iz materijalnih uvjeta krupne kapitalističke proizvodnje. Tu sposobnost posjeduje na početku puta od kapitalizma k socijalizmu *samo* proletarijat. On može izvršiti divovski zadatak, koji leži na njemu, prvo, zato što je on najjača i najnaprednija klasa civiliziranih društava; drugo, zato što on u najrazvijenijim zemljama čini većinu stanovništva; treće, zato što u zaostalim kapitalističkim zemljama, kao što je Rusija, većinu stanovništva sačinjavaju poluproleteri, tj. ljudi koji stalno jedan dio godine žive na proleterski način, stalno se prehranjuju u izvjesnom dijelu najamnim radom u kapitalističkim poduzećima.

V. I. Lenjin: *Velika inicijativa, Izabrana djela II*, knj. 2, Zagreb, 1950, str. 162. Preveo Z. Tkalec.

Najzad, gentilno uređenje je izraslo iz društva koje nije znalo ni za kakve unutrašnje suprotnosti, te je i prilagođeno bilo samo takvom društvu. Ono nije imalo nikakva prinudna sredstva osim javnog mnijenja. Međutim, ovdje je nastalo društvo koje se poradi svih svojih ekonomskih životnih uvjeta moralno podijeliti na slobodne ljude i robove, na

eksploatatorske bogataše i eksploatirane siromahe, društvo koje ne samo da nije moglo da pomiri te suprotnosti, već ih je moralo sve više zaoštravati. Takvo društvo moglo je postojati samo u neprekidnoj otvorenoj međusobnoj borbi tih klasa; ili pak pod vladavinom neke treće sile koja je, prividno stoeći iznad antagonističkih klasa, sprečavala njihov otvoreni sukob i dopuštala da se klasna borba rješava u najboljem slučaju na ekonomskom polju, u takozvanom zakonskom obliku. Gentilno uređenje se preživjelo. Ono je bilo uništeno podjelom rada i njenim rezultatom — rascjepom društva na klase. Njega je zamijenila *država*.

F. Engels: *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Preveo M. Simić.

K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela II*, Zagreb, 1950, str. 294—295.

U grčkom uređenju herojskog doba nalazimo, dakle, staru gentilnu organizaciju još kao živu snagu, ali već i početak njenog potkopavanja: patrijarhat s prenošenjem imanja u nasljedstvo na djecu, čime se ide na ruku nagomilavanju bogatstva u porodici, te porodica postaje sila nasuprot gensu, povratno dječovanje imovinske nejednakosti na uređenje obrazovanjem prvih začetaka naslijednog plemstva i kraljevstva; ropsstvo, najprije samo ratnih zarobljenika, ali otvarajući već perspektivu porobljavanja vlastitih plemenskih pačak i gentilnih drugova; stari rat plemena već se izvrgava u sistematsko razbojništvo na kopnu i na moru radi osvajanja stoke, robova, blaga, i pretvara se u redovan izvor prihoda; ukratko, bogatstvo se slavi i poštuje kao najviše dobro, a stara gentilna uređenja zloupotrebljavaju se da bi se opravdalo nasilno otimanje bogatstava. Nedostajalo je samo još jedno: ustanova koja bi osiguravala novostečena bogatstva pojedinaca ne samo protiv komunističkih tradicija gentilnog uređenja, koja ne samo što bi proglašila za sveto ranije tako malo cijenjeno privatno vlasništvo, i koja bi ovo posvećenje istakla za najviši cilj svake ljudske zajednice, već koja bi udarila žig općeg društvenog priznanja i na nove oblike stjecanja vlasništva, koji se razvijaju jedan za drugim, dakle na sve ubrzanije povećanje bogatstva; usta-

nove koja bi ovjekovječila ne samo sve veće cijepanje društva na klase, već i pravo imućne klase na eksploataciju siromašne klase i vladavinu prve nad drugom.

I ta ustanova se pojavila. Pronađena je *država*.

F. Engels: *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Preveo M. Simić.

K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela II*, Zagreb, 1950, str. 243—244.

U određenju, da se radnik prema *proizvodu svoga rada* odnosi kao prema tuđem predmetu, leže sve te konzekvencije. Jer prema toj pretpostavci je jasno: ukoliko se radnik više izradi, utoliko moćniji postaje tuđi, predmetni svijet, koji on stvara sebi nasuprot, utoliko postaje siromašniji on sam, njegov unutrašnji svijet, utoliko mu manje pripada kao njegov vlastiti svijet. Isto je tako u religiji. Ukoliko čovjek više stavlja u boga, utoliko manje zadržava u sebi. Radnik stavlja svoj život u predmet; ali sad život ne pripada više njemu nego predmetu. Ukoliko je, dakle, veća ta djelatnost, utoliko je bespredmetniji radnik. Što je proizvod njegova rada, to nije on. Ukoliko je, dakle, veći taj proizvod, utoliko je manji on sam. *Otuđenje* radnika u njegovu proizvodu znači ne samo da njegov rad postaje predmet, *vanjska egzistencija*, nego da rad egzistira *izvan njega*, nezavisno, tuđe i postaje njemu nasuprot samostalna sila, da mu se život koji je dao predmetu, suprotstavlja neprijateljski i strano.

U čemu se dakle sastoji otuđenje rada?

Prvo, da je rad radniku *spoljašnji* rad, tj. da ne pripada njegovoj suštini, da se on stoga u svom radu ne potvrđuje, nego poriče, da se ne osjeća sretnim, nego nesretnim, da ne razvija slobodnu, fizičku i duhovnu energiju, nego mrcvari svoju prirodu i upropastiava svoj duh. Stoga se radnik osjeća dobro tek izvan rada, a u radu se osjeća loše. Kod kuće je, kad ne radi, a kad radi, nije kod kuće. Stoga njegov rad nije dobrovoljan, nego prisilan, *prisilan rad*. Stoga on nije zadovoljenje jedne potrebe, nego je samo *sredstvo*, da

zadovolji potrebe izvan njega. Njegova tuđost često se pokaže u tome, da se rad izbjegava kao kuga, čim ne postoji fizička ili druga prisila. Spoljašnji rad, rad u kojem se čovjek otuđuje, jest rad samopožrtvovanja, mrcvarenja. Napokon, spoljašnost rada pojavljuje se za radnika u tome, da on nije njegov vlastiti rad, nego rad nekog drugog, da mu on ne pripada, da on u njemu ne pripada samom sebi, nego nekom drugom. Kao što u religiji samodjelatnost ljudske fantazije, ljudskog mozga i ljudskog srca djeluje nezavisno od individuma, tj. djeluju na nj kao tuđa, božanska ili đavolska djelatnost, tako djelatnost radnika nije njegova samodjelatnost. Ona pripada drugome, ona je gubitak njega samog.

Stoga dolazi do rezultata, da se čovjek (radnik) osjeća samodjelatan samo u svojim životinjskim funkcijama, jelu, piću i rađanju, najviše još u stanu, nakitu itd., a u svojim ljudskim funkcijama osjeća se samo kao životinja. Životinjsko postaje ljudsko, a ljudsko postaje životinjsko.

K. Marx: *Ekonomsko-filozofski rukopisi*.
K. Marx-F. Engels: *Rani radovi*; preveo S. Bošnjak; Zagreb, 1953, str. 198, 200—201.

4. TEMA

4. pitanje: Kako je nastao proletarijat?

Odgovor: Proletarijat je nastao industrijskom revolucijom, koja je u Engleskoj izvršena u drugoj polovini prošlog stoljeća i koja se od tada ponovila u svim civiliziranim zemljama svijeta. Ta industrijska revolucija bila je prouzrokovana pronalaskom parne mašine, različitih mašina predilica, mehaničkog razboja i čitavog niza drugih mehaničkih naprava. Te mašine, koje su bile vrlo skupe, i koje su mogli nabaviti samo krupni kapitalisti, izmjenile su cijelokupni dotadašnji način proizvodnje i potisnule su dotadašnje radnike na taj način, što su mašine robu izrađivale jeftinije i bolje, nego što su to mogli učiniti radnici sa svojim nesavršenim koločnjima i razbojima. Te mašine su cijelokupnu industriju predale u ruke krupnih kapitalista, a ono malo radnikovo vlasništvo (alate, razboje itd.) učinile su potpuno bezvrijednim, tako da su kapitalisti dobili gotovo sve u svoje ruke, a radnicima nije ostalo ništa. Time je za izradivanje tkanina za odijela uveden tvornički sistem. Kad je jednom bio dat poticaj za uvođenje mašinerije i tvorničkog sistema, taj sistem je bio vrlo brzo primijenjen na sve ostale industrijske grane, osobito na tiskanje tkanina i knjiga, grnčarstvo i industriju metalne robe. Rad je sve više bio dijeljen među pojedine radnike, tako da je radnik koji je prije izvršavao jedan dio rada, sada izvršavao dio tog dijela. Ta podjela rada omogućila je, da su se proizvodi mogli izrađivati brže i stoga jeftinije. Ona je djelatnost svakog radnika reducirala na vrlo jednostavan mehanički pokret ruke koji se ponavlja svakog trenutka, pokret koji je mašina mogla načiniti ne samo tako dobro, nego i mnogo bolje. Na taj način

su sve industrijske grane, jedna za drugom, dospjele pod vlast pare, mašinerije i tvorničkog sistema, isto tako kao prednje i tkanje. Na taj su način oni dospjeli potpuno u ruke krupnih kapitalista, te je radnicima i ovdje oduzet posljednji ostatak samostalnosti. Osim prave manufakture, pod vlast tvorničkog sistema postepeno su sve više potpadali i zanati na taj način, što su i ovdje krupni kapitalisti sve više potiskivali sitne majstore podizanjem velikih radionica, pri kojima su uštedjeni mnogi troškovi, a i rad se mogao jako razdjeliti. Tako smo sada došli do toga, da se u civiliziranim zemljama gotovo sve grane rada iskoristavaju na tvornički način, da su gotovo u svim granama rada zanat i manufakturna potisnuti krupnom industrijom. Na taj je način dosadašnji srednji stalež, osobito sitni zanatlije, sve više upropastavan, prijašnji položaj radnika sasvim je izmijenjen i stvorene su dvije nove klase, koje su postepeno progutale sve ostale, naime:

I. Klasa krupnih kapitalista, koja sada već u svim civiliziranim zemljama skoro isključivo posjeduje sva sredstva za život, te sirovine i oruđa (mašine, tvornice) koja su potrebna za proizvodnju sredstava za život. To je klasa *buržuja* ili *buržoazija*.

II. Klasa siromašnih, koji su upućeni na to, da klasi buržuja prodaju svoj rad, da bi za to dobili sredstva za život koja su im potrebna za njihovo izdržavanje. Ta klasa se zove klasa *proletera* ili *proletariat*.

5. pitanje: Pod kojim uvjetima se vrši ta prodaja proleterskog rada buržoaziji?

Odgovor: Rad je roba kao i svaka druga roba i stoga se njegova cijena određuje tačno po istim zakonima kao i cijena svake druge robe. Cijena neke robe, pod vlašću krupne industrije ili slobodne konkurencije, što je kako ćemo vidjeti, isto, u prosjeku je uvijek jednaka proizvodnim troškovima te robe. Cijena rada je dakle isto tako jednaka proizvodnim troškovima rada. Troškovi proizvodnje rada sastoje se, međutim, upravo iz toliko sredstava za život, koliko je potrebno, da radniku omoguće, da ostane sposoban za rad i da radnička klasa ne izumre od gladi. Za svoj rad, dakle, radnik neće dobiti više, nego što je za tu svrhu potrebno. Cijena rada ili

nadnica bit će dakle najniža, minimum, koji je potreban za održavanje života. No, budući da su poslovna vremena čas gora, a čas bolja, on će dobiti katkad više, a katkad manje, isto tako kao što tvorničar za svoju robu dobiva katkad više, a katkad manje. Ali isto tako kao što tvorničar u prosječno dobrim i lošim poslovnim vremenima ne dobiva za svoju robu ni više ni manje od troškova njene proizvodnje, isto tako ni radnik neće prosječno dobiti ni više ni manje od tog minimuma. Ovaj ekonomski zakon nadnica sprovodi se utoliko strožije, ukoliko se krupna industrija više dokopava svih grana rada.

...

14. pitanje: Kakvo će morati biti novo društveno uređenje?

Odgovor: Ono će prije svega oduzeti vođenje industrije i uopće svih grana proizvodnje pojedinim individuumima, koji međusobno konkuriraju i umjesto toga, svim tim grana-ma proizvodnje upravljat će čitavo društvo, tj. za račun društva, prema društvenom planu i uz učešće svih članova društva. Ono će dakle ukinuti konkuren-ciju i zamijeniti je asocijacijom. Budući da je vođenje industrije od strane pojedinaca imalo za nužnu posljedicu privatno vlasništvo, i kako konkuren-cija nije ništa drugo, do način vođenja industrije od strane pojedinih privatnih vlasnika, to se privatno vlasništvo ne može odvajati od pojedinačnog vođenja industrije i od konkuren-cije. Privatno vlasništvo će se također morati ukinuti, a zamijenit će ga zajedničko korištenje svih proizvodnih oruđa i raspodjela svih proizvoda prema zajedničkom dogovoru, ili tzv. zajednica dobara. Ukipanje privatnog vlasništva jest tako reći najkraći i najkarakterističniji résumé preuređenja čitavog društva, preuređenja, koje nužno proizlazi iz razvitka industrije, i komunisti ga stoga s pravom ističu kao glavni zahtjev.

15. pitanje: Dakle, ukidanje privatnog vlasništva nije prije bilo moguće?

Odgovor: Ne. Svaka promjena u društvenom uređenju, svaki prevrat u odnosima vlasništva, bio je nužna posljedica

proizvođenja novih proizvodnih snaga, koje se nisu više htjele pokoriti stariim odnosima vlasništva. Tako je nastalo i samo privatno vlasništvo. Jer, privatno vlasništvo nije uvek postojalo, nego, kad je potkraj Srednjeg vijeka u obliku manufakture stvoren nov način proizvodnje, koji se nije pokorio tadašnjem feudalnom i cehovskom vlasništvu, tada je ta manufaktura, koja je prerasla stare odnose vlasništva, proizvela novi oblik vlasništva, privatno vlasništvo. Za manufakturu i za prvi stupanj razvitka krupne industrije, nije bio moguć nikakav drugi oblik vlasništva, osim privatnog vlasništva, nije bilo moguće nikakvo drugo društveno uređenje, osim uređenja koje se osniva na privatnom vlasništvu. Sve dotle, dok se ne bude moglo proizvoditi toliko, da bude dovoljno ne samo za sve, nego i da ostane višak proizvoda za povećanje društvenog kapitala i za dalje usavršavanje proizvodnih snaga, sve dotle mora postojati vladajuća klasa koja raspolaže proizvodnim snagama društva i siromašna, ugnjetena klasa. Kakve će te klase biti, to će zavisiti od stupnja razvitka proizvodnje. Srednji vijek, koji zavisi od zemljoradnje, daje nam barona i kmeta, gradovi kasnijeg Srednjeg vijeka pokazuju nam cehovskog majstora, kalfu i nadničara, sedamnaesto stoljeće ima manufakturistu i manufakturnog radnika, devetnaesto stoljeće krupnog tvorničara i proletera. Jasno je, da proizvodne snage nisu dosad bile toliko razvijene, da bi se moglo dovoljno proizvoditi za sve, i da je privatno vlasništvo postalo okov, prepreka za te proizvodne snage. Sada, međutim, kad je, *prvo*, razvitkom krupne industrije proizvedeno kapitalistā i proizvodnih snaga u dosad nepoznatom razmjeru i kad postoje sredstva, da se te proizvodne snage povećaju do beskonačnosti; *drugo*, kad su te proizvodne snage koncentrirane u rukama nekolicine buržuja, dotle dok se ogromna masa naroda pretvara u proletere, dok njen položaj postaje bjedniji i nepodnosiljiviji u istoj mjeri, u kojoj se povećava bogatstvo buržuja; *treće*, kad se te ogromne proizvodne snage, koje se lako povećavaju toliko prerasle privatno vlasništvo i buržuja, tako da svakog časa izazivaju najogromnije smetnje u društvenom uređenju, tek sada je ukidanje privatnog vlasništva postalo ne samo moguće, nego štoviše apsolutno nužno.

16. pitanje: Da li će ukidanje privatnog vlasništva biti moguće mirnim putem?

Odgovor: Bilo bi poželjno, da se to dogodi, i komunisti bi sigurno bili posljednji, koji bi se tome protivili. Komunisti znaju vrlo dobro, da su sve zavjere ne samo beskorisne, nego štoviše i štetne. Oni znaju vrlo dobro, da se revolucije ne mogu vršiti po narudžbi i proizvoljno, nego da su one svagdje i u svako doba nužna posljedica prilika, koje su potpuno nezavisne od volje i djelovanja pojedinih partija i čitavih klasa. Ali oni također vide, da se razvitak proletarijata, u gotovo svim civiliziranim zemljama, nasilno ugnjetava i da samim tim protivnici komunista svom silom rade na izbijanju revolucije. Bude li tako ugnjeteni proletarijat napokon primoran na revoluciju, onda ćemo mi komunisti braniti stvar proletera isto tako dobro na djelu, kao sada na riječima.

17. pitanje: Da li će se privatno vlasništvo moći ukinuti najednom?

Odgovor: Ne,isto tako kao što se postojeće proizvodne snage ne mogu najednom toliko povećati koliko je potrebno za uspostavljanje zajednice. Revolucija proletarijata, koja će prema svim izgledima nastati, samo će postepeno preoblikovati sadašnje društvo i tek će onda moći ukinuti privatno vlasništvo, kad bude stvorena masa proizvodnih sredstava, koja su za to potrebna.

18. pitanje: Kakav će biti tok razvijka te revolucije?

Odgovor: Ona će prije svega uspostaviti *demokratsko državno uređenje*, a time direktno ili indirektno političku vlast proletarijata. Direktno — u Engleskoj, gdje proletari već sačinjavaju većinu naroda. Indirektno — u Francuskoj i Njemačkoj, gdje se većina naroda ne sastoji samo od proletara, nego i od sitnih seljaka i građana, koji se nalaze tek na prijelazu u proletarijat i u svim svojim političkim interesima sve više postaju zavisni od proletarijata i stoga će se uskoro morati pokoravati zahtjevima proletarijata. Za to će mu možda biti potrebna nova borba, koja, međutim, može završiti samo pobjom proletarijata.

Demokracija bi proletarijatu bila sasvim beskorisna, kad je ne bi odmah koristio kao sredstvo za sprovođenje daljih mjeru, koje direktno napadaju privatno vlasništvo i osiguravaju egzistenciju proletarijata. Najglavnije od tih mjeru, koje se već sada pokazuju kao nužne posljedice postojećih odnosa, jesu slijedeće:

1. Ograničenje privatnog vlasništva pomoću progresivnih poreza, visokih poreza na naslijede, ukidanje nasljedstva po sporednoj liniji (braća, nećaci, itd.), prisilni zajmovi itd.

2. Postepena eksproprijacija zemljovlasnika, tvorničara, posjednika željeznica i brodovlasnika, djelomično konkurenjom državne industrije, djelomično direktno putem naknade u papirnatom novcu.

3. Konfiskacija dobara svih emigranata i pobunjenika protiv većine naroda.

4. Organizacija rada ili zaposlenje proletera na nacionalnim dobrima, u tvornicama i radionicama, čime će se ukloniti međusobna konkurenca radnika, a tvorničari, sve dotle dok budu postojali, bit će primorani da plate povećanu nadnicu kao i država.

5. Ista prisila na rad za sve članove društva do potpunog ukidanja privatnog vlasništva. Stvaranje industrijskih armija osobito za agrikulturu.

6. Centralizacija kreditnog sistema i trgovine novcem u rukama države, pomoću nacionalne banke s državnim kapitalom i onemogućavanje svih privatnih banaka i bankara.

7. Povećavanje broja nacionalnih tvornica, radionica, željeznica i brodova, krčenje cjelokupnog zemljišta i poboljšanje već obrađenog u istom razmjeru, u kojem se umnožavaju kapitali i radnici koji stoje na raspolaganju naciji.

8. Odgoj sve djece u nacionalnim zavodima i na račun nacije, od momenta kad im više nije potrebna prva materinja njega.

9. Podizanje velikih palača na nacionalnim posjedima u obliku zajedničkih stanova za zajednice građana, koji se bave industrijom i zemljoradnjom i koji u sebi ujedinjavaju prednosti kako gradskog, tako i seoskog života, a da ne pate od njihove jednostranosti i štete.

10. Rušenje svih nezdravih i loše građenih stanova i gradskih četvrti.

11. Isto naslijedno pravo za vanbračnu kao i za bračnu djecu.

12. Koncentracija cjelokupnog transportnog sistema u rukama nacije.

Sve ove mjere ne mogu se naravno sprovesti najednom. Ali jedna mjeru će uvijek povlačiti za sobom drugu. Kad prvi radikalni napad na privatno vlasništvo bude izvršen, onda će proletarijat biti primoran da ide sve dalje, da u rukama države sve više koncentriira sav kapital, svu zemljoradnju, svu industriju, sav transport, cjelokupnu razmjenu. Na to su usmjerene sve te mjeru i one će se moći izvesti i razviti svoje centralizirane konzervativne tačno u onom omjeru u kojem se povećavaju proizvodne snage zemlje pomoću rada proletarijata. Napokon, kad sav kapital, sva proizvodnja i sva razmjena budu koncentrirani u rukama nacije, privatno vlasništvo će otpasti samo po sebi, novac će postati suvišan, a proizvodnja će toliko porasti, ljudi će se toliko izmijeniti, da će moći otpasti i posljednji oblici saobraćanja starog društva.

F. Engels: *Principi komunizma*, K. Marx.
F. Engels: *Rani radovi*. Preveo S. Bošnjak,
Zagreb 1953, str. 354—359.

Granica kapitalističkog načina proizvodnje ispoljava se:

1. U tome što razvitak proizvodne snage rada stvara u padaju profitne stope takav zakon, koji na izvjesnoj tački sasvim neprijateljski istupa prema njenom vlastitom razvitu, pa se zato stalno mora savladjavati putem kriza;

2. U tome što umjesto odnosa proizvodnje prema društvenim potrebama, prema potrebama društveno razvijenih ljudi, o proširivanju ili ograničavanju proizvodnje odlučuje prisvajanje neplaćenog rada i odnos tog neplaćenog rada prema uopće opredmećenom radu, ili, da se izrazimo kapitalistički, profit i odnos tog profita prema primijenjenom kapitalu, da kje izvjesna visina profitne stope. Zbog toga za proizvodnju nastupaju granice već na takvom stepenu proširenja proizvodnje, koji bi se pod drukčijom pretpostavkom naprotiv

pokazao kao vrlo nedovoljan. Ona dospijeva u zastoj, ne tamo gdje to zahtijeva zadovoljenost potreba, već gdje to zahtijeva proizvodnja i realiziranje profita.

Ako profitna stopa padne, onda nastaje, s jedne strane, napetost kapitala da bi pojedinačni kapitalist pomoću boljih metoda itd. oborio individualnu vrijednost svoje pojedinačne robe ispod njene prosječne društvene vrijednosti i da tako, pri danoj tržišnoj cijeni, napravi ekstraprofit; s druge strane, prijevare i opće povlašćivanje prijevara strasnim pokušajima s novim metodama proizvodnje, novim plasmanima kapitala, novim avanturama da bi se osigurao ma kakav ekstraprofit, koji bi bio nezavisan od općeg prosjeka i digao se iznad njega.

Profitna stopa, tj. razmijerni porast kapitala, prije svega je važan za sve nove samostalno grupirane izdanke kapitala. I čim bi obrazovanje kapitala palo isključivo u ruke malog broja gotovih krupnih kapitala, za koje masa profita pruža protutežu profitnoj stopi, uopće bi se ugasio oživljavački plamen proizvodnje. Ona bi zadrijemala. U kapitalističkoj proizvodnji profitna stopa predstavlja pokretačku snagu i proizvodi se šta se i u koliko se može proizvoditi s profitom. Otuda strah engleskog ekonomista zbog smanjivanja profitne stope. To što Ricarda uzinemirava već sama mogućnost toga pokazuje baš njegovo duboko razumijevanje uvjeta kapitalističke proizvodnje. Najznačajnije je kod njega baš ono, što mu se predbacuje, to što on, ne vodeći brigu o »ljudima«, ima pri razmatranju kapitalističke proizvodnje na umu samo razvitak proizvodnih snaga — pa ma kakovim žrtvama u ljudima i vrijednostima kapitala bio otkupljen. Razvitak proizvodnih snaga društvenog rada jest historijski zadatak i opravdanje kapitala. Upravo time on nesvesno stvara materijalne uvjete za viši oblik proizvodnje. Ono što Ricarda uzinemirava jest to, što sam razvitak proizvodnje dovodi u opasnost profitnu stopu, koja je stimulans kapitalističke proizvodnje i uvjet kao i podstrelkač akumulacije. A tu je kvantitativni odnos sve. U stvari, nešto dublje leži u osnovi, što on samo naslučuje. Tu se na čisto ekonomski način, tj. s buržoaskog stanovišta u granicama kapitalističkog razuma, sa stanovišta same kapitalističke proizvodnje pokazuje njena granica, njena relativnost, da ona nije neki apso-

lutni, već samo historijski način proizvodnje koji odgovara izvjesnoj ograničenoj epohi razvitka materijalnih uvjeta proizvodnje.

K. Marx: *Kapital* III; Preveo M. Pijade;
Zagreb, 1947, str. 222—223.

Sad treba da pokušamo izvući izvjesne zaključke, rezimirati ono što smo naprijed rekli o imperijalizmu. Imperijalizam je izrastao kao razvitak i direktni nastavak osnovnih osobina kapitalizma uopće. A kapitalizam je postao kapitalistički imperijalizam tek na određenom, vrlo visokom stupnju svog razvitka, kada su se neke osnovne osobine kapitalizma počele pretvarati u svoju suprotnost, kad su se na cijeloj liniji formirale i ispoljile crte prelazne epohe od kapitalizma k višem društveno-ekonomskom sistemu. Ekonomski osnovno u tom procesu jest smanjivanje kapitalističke slobodne konkurenциje kapitalističkim monopolima. Slobodna konkurenčija je osnovna osobina kapitalizma i robne proizvodnje uopće; monopol je direktna suprotnost slobodne konkurenčije, a ova se pred našim očima počela pretvarati u monopol, stvarajući krupnu proizvodnju, potiskujući sitnu, zamjenjujući krupnu još krupnijom, dovodeći koncentraciju proizvodnje i kapitala do toga da je iz nje izrastao i izrasta monopol: karteli, sindikati, trustovi i kapital desetaka banaka, koje obrću milijardama, koji se s njima stapa. A u isto vrijeme monopolji, izrastajući iz slobodne konkurenčije, ne uklanjuju slobodnu konkurenčiju, nego postoje nad njom i naporedo s njom, rađajući time niz naročito oštih i plahih protivurječnosti, trvanja, sukoba. Monopol je prijelaz od kapitalizma k višem sistemu.

Ako bi trebalo dati što kraću definiciju imperijalizma valjalo bi reći da je imperijalizam monopolistički stadij kapitalizma. Ta definicija sadržavala bi ono najglavnije, jer, s jedne strane, finansijski kapital je bankovni kapital monopolistički malog broja banaka, koji se stopio s kapitalom monopolističkih saveza industrijalaca; a s druge strane, podjela svijeta je prijelaz od kolonijalne politike koja se nesmetano širi na nezaposjednute ni od jedne kapitalističke države oblasti ka kolonijalnoj politici monopolnog posjedovanja teritorija zemlje, podijeljene do kraja.

Ali odveć kratke definicije, iako su zgodne jer rezimiraju glavno, — ipak su nedovoljne kad treba da se iz njih specijalno izvode vrlo bitne crte one pojave koju treba definirati. Zato, ne zaboravljujući uvjetno i relativno značenje svih definicija uopće, koje nikad ne mogu obuhvatiti svestrane veze pojave u njenom punom razvitku, treba dati definiciju imperializma koja će sadržavati ovih pet osnovnih njegovih obilježja: 1) koncentracija proizvodnje i kapitala koja je došla do tako visokog stupnja razvijenja da je stvorila monopole, koji igraju odlučujuću ulogu u privrednom životu; 2) stapanje bankovnog kapitala s industrijskim i stvaranju, na bazi tog »financijskog kapitala«, financijske oligarhije; 3) izvoz kapitala, za razliku od izvoza robe, dobiva naročito važno značenje; 4) stvaraju se međunarodni monopolistički savezi kapitalista koji dijele svijet i 5) završena je teritorijalna podjela zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih država. Imperializam je kapitalizam na onom stadiju razvijenja kada je izraslo gospodstvo monopola i financijskog kapitala, dobjeo istaknuto značenje izvoz kapitala, počela podjela svijeta od strane međunarodnih trustova i završena podjela čitavog teritorija zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih zemalja.

V. I. Lenjin: *Imperializam kao najviši stadij kapitalizma*; V. I. Lenjin: *Izabrana djela* I, knj. 2, Zagreb, 1949, str. 387—389.

Glavno u Marxovu učenju jest klasna borba. Tako se govori i piše vrlo često. Ali to nije tačno. A iz te netačnosti redovno proizlazi oportunističko unakazivanje marksizma, njegovo falsificiranje u duhu prihvatljivosti za buržoaziju. Jer učenje o klasnoj borbi, koje je stvorio *ne* Marx, nego buržoazija *prije* Marxa, *prihvatljivo je*, uopće govoreći, i za buržoaziju. Tko priznaje *samo* klasnu borbu taj još nije marksist, taj može još uvjek ostajati u granicama buržoaskog mišljenja i buržoaske politike. Ograničavati marksizam na učenje o klasnoj borbi znači krenjiti ga, svoditi na ono, što je prihvatljivo i za buržoaziju. Marksist je samo onaj, *tko proširuje* priznavanje klasne borbe do priznavanja *diktature proletarijata*. U tom je najdublja razlika između marksista

i običnog sitnog (pa i krupnog) buržuja. Na tom probnom kamenu treba ispitivati *stvarno* shvaćanje i priznavanje marksizma.

V. I. Lenjin: *Država i revolucija*; V. I. Lenjin: *Izabrana djela* II, knj. 1, Preveo R. Colaković, Zagreb 1950, str. 159.

Diktatura proletarijata — kao što sam već više puta isticao, između ostalog i u govoru od 12. ožujka na sjednici Petrogradskog sovjeta — nije samo nasilje nad eksplotatorima i čak nije poglavito nasilje. Ekonomski osnova tog revolucionarnog nasilja, zalog njegove vitalnosti i uspjeha jest to, što proletariat predstavlja i ostvaruje viši tip društvene organizacije rada u usporedbi s kapitalizmom. U tome je suština. U tome je izvor snage i zalog neminovne potpune pobjede komunizma.

Feudalna organizacija rada počivala je na disciplini batinje, uz krajnju zaostalost i zastrašenost trudbenika, koje je pljačkala i kojima se izrugivala šaćica vlastele. Kapitalistička organizacija društvenog rada počivala je na disciplini gladi, i golema masa trudbenika, usprkos svemu progresu buržoaske kulture i buržoaske demokracije, ostajala je u najnaprednjim, najciviliziranim i najdemokratskim republikama zaostala i zastrašena masa najamnih robova ili ugnjetenih seljaka, koje je pljačkala i kojima se izrugivala šaćica kapitalista. Komunistička organizacija društvenog rada, prema kojoj prvi korak predstavlja socijalizam, počiva — i što dalje, to će više počivati — na slobodnoj i svjesnoj disciplini samih trudbenika, koji su zbacili jaram vlastele i jaram kapitalista.

Ta nova disciplina ne pada s neba niti se rađa iz dobrih želja; ona izrasta iz materijalnih uvjeta krupne kapitalističke proizvodnje, samo iz njih. Bez njih ona nije moguća. A nosilac tih materijalnih uvjeta ili njihov provoditelj jest određena historijska klasa, koju je stvorio, organizirao, ujedinio, školovao, prosvjetio, prekalio krupni kapitalizam. Ta je klasa proletarijat.

V. I. Lenjin: *Velika inicijativa*, V. I. Lenjin: *Izabrana djela* II, knj. 2, preveo Z. Tkalec, Zagreb, 1950, str. 160—161.

U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovdje *kao vrijednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni posjeduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni dijelovi cijelokupnog rada. Izraz »prinos rada«, i dandanas zbog svoje dvosmislenosti neupotrebljiv, gubi tako svaki smisao.

Ovdje imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi*; s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, u moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi. Prema tome pojedini proizvođač dobiva nazad od društva — poslije odbitka — tačno onoliko koliko mu daje. Ono što mu je on dao — njegov je individualni *kvantum rada*. Na primjer, društveni radni dan sastoji se iz zbroja individualnih radnih sati; individualno radno vrijeme pojedinog proizvođača jest onaj dio društvenog radnog dana, koji on daje, njegov udio u njemu. On dobiva od društva potvrdu da je dao toliko i toliko rada (poslije odbitka njegova rada za zajedničke fondove), i na osnovu te potvrde dobiva iz društvenih zaliha sredstava potrošnje onu količinu predmeta potrošnje na koju je utrošeno isto toliko rada. Istu količinu rada koju je dao društvu u jednom obliku dobiva nazad u drugom obliku.

Ovdje očigledno vlada isti princip koji regulira razmjenu robe ukoliko je ta razmjena razmjena jednakih vrijednosti. Sadržaj i oblik su promijenjeni, jer u promijenjenim okolnostima nitko ne može dati nešto drugo osim svog rada i jer, s druge strane, ništa ne može prijeći u vlasništvo pojedinih osoba osim individualnih sredstava potrošnje. Što se pak tiče raspodjele sredstava potrošnje među pojedine proizvođače, tu vlada isti princip kao pri razmjeni robnih ekvivalenta: jednaka količina rada u jednom obliku razmjenjuje se za jednaku količinu rada u drugom obliku.

Zato je ovdje *jednako pravo* još uvijek po principu — *buržoasko pravo*, iako princip i praksa nisu više u opreci, dok razmjena ekvivalenta pri robnoj razmjeni postoji samo u *projektu*, a ne u svakom pojedinom slučaju.

I pored tog napretka ovo *jednako pravo* ima još uvijek buržoaski okvir. Pravo proizvođača *proporcionalno* je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se mjerjenje vrši *jednakim mjerilom* — radom.

Ali jedan je fizički ili intelektualno jači od drugog, daje, dakle, za isto vrijeme više rada i može da radi duže vremena; a rad, da bi mogao služiti kao mjera, mora biti određen po trajanju ili po intenzitetu, inače on ne bi mogao biti mjerilo. Ovo *jednako pravo* je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki podjednako samo *radnik*; ali ono priznaje prečutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije. *Zato je ono, po svojem sadržaju, pravo nejednakosti kao i svako pravo.* Pravo može, po svojoj prirodi, postojati samo u primjenjivanju jednakog mjerila; međutim nejednaki individuumi (a oni ne bi bili različiti individuumi kad ne bi bili nejednaki) mogu se mjeriti jednakim mjerilom samo ukoliko ih gledamo pod jednim uglom, uzimimo s jedne *određene* strane, u danom slučaju, na primjer, promatramo *samo kao radnike*; i u njima ne gledamo ništa drugo, apstrahiramo sve ostalo. Dalje: jedan radnik je oženjen, drugi nije; jedan ima više djece nego drugi itd., itd. Pri jednakom radnom učinku i, prema tome, jednakom udjelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktički dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugog itd. Da bi se izbjegle sve te nezgode, pravo bi moralno, umjesto da bude jednak, biti čak nejednako.

Ali ti nezgodni momenti ne mogu se izbjegći u prvoj fazi komunističkog društva, onakvog kakvo je ono tek izašlo iz kapitalističkog društva poslije dugih porođajnih muka. Pravo ne može biti nikad iznad ekonomske strukture i njome uvjetovanog kulturnog razvitka društva.

U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ropske potčinjenosti individuuma podjeli rada, a s njome i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane:

ne samo sredstvo za život nego i prva životna potreba; kad sa svestranim razvitkom individuuma porastu i produkcione snage i kad svi izvori društvenog bogatstva poteku obilnije — tada će tek biti moguće sasvim prekoračiti uski buržoaski pravni horizont i društvo će moći na svojoj zastavi ispisati: Svako prema svojim sposobnostima, svakom prema njegovim potrebama!

K. Marx: *Kritika gotskog programa*; Preveo Z. Tkalec.

K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela II*, Zagreb, 1950, str. 13—15.

Zakonitost društvenog kretanja i cilj revolucionarne de-latnosti komunista jest stvaranje — na bazi obilja proiz-voda — slobodnog, komunističkog društva i slobodne lično-sti, društva bez države, klase i partija. »Carstvo slobode po-činje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svršishodnošću; po prirodi stvari ono, dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proiz-vodnje.« Tamo »počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode« (Marx).

Komunizam, kao društvo s kojim tek počinje prava ljud-ska historija, može se, uz obezbeđenje rukovodeće uloge rad-ničke klase u usmeravanju društvenog kretanja, postići pre svega:

stalnim razvijanjem proizvodnih snaga, za koje se otvara-ju neviđene perspektive, naročito primenom najnovijih ot-krića u oblasti nauke i tehnike;

stalnim poboljšavanjem životnog standarda ljudi i, u kraj-njoj liniji, stvaranjem obilja proizvodnih dobara, što će dru-štву omogućiti da na svojim zastavama ispiše reči: svako prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama;

samoupravljanjem neposrednih proizvođača i njihovom slobodnom stvaralačkom inicijativom, koja je u skladu kako s opštim, tako i s njihovim individualnim interesima, a os-tvaruje se na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju;

stalnim razvijanjem socijalističkog demokratizma, koji će obezbeđivati sve slobodniji i svestraniji razvoj društvenog bića.

*Program Saveza komunista Jugoslavije,
VII kongres SKJ, Beograd, 1958, str. 421.*

Ima još jedna stvar, koju bih vam htio kazati. Ima ljudi — njih nije velik broj — koji uzimaju uzor recimo od Sovjetskog Saveza i govore, da je sada diktatura proletarijata i sebi utvaraju, da se seljaku ne mora objašnjavati, da on hoće-neće mora izvršiti što mu se naredi, ili će ići u zatvor. Ne, drugovi, diktatura proletarijata ima svoje historijsko mjesto, ima svoju historijsku ulogu u odnosu na uništenje klase i klasnog neprijatelja. Ali diktatura proletarijata ne može biti sama sebi cilj; ne može biti primijenjena protiv naroda, protiv samih radnika, ne može biti uperena protiv preodgajanja naroda. Ona je nužna samo do onog vremena, dok je potrebno, kad je klasni neprijatelj jak, da ovoga onemogući da koči revolucionarni razvitak, da razvija intenzivan rad na preodgajanju ljudi. Preodgajanje u odnosu na narod, na mase — a ne diktatura! Oni, koji drukčije govore, hoće se igrati diktature proletarijata i često puta to rade iz neke revnosti, kako ih ne bi oklevetali ili kritizirali inform-birovci itd. Ne, mi ne idemo tim putem. Tačno je, da je kod nas diktatura proletarijata, ali ona treba da dolazi do izražaja samo utoliko, ukoliko se radi o iskorjenjivanju klasnog neprijatelja, ukoliko se radi o onima, koji su neprijatelji socijalističke izgradnje, koji su neprijatelji socijalizma, jer to jest historijska uloga diktature proletarijata. A ukoliko se radi o narodu, o onima, koji vole našu zemlju, koji žele izgrađivati socijalizam, koji rade i griješe, ali žele to ispraviti, protiv njih nema diktature proletarijata. Prema njima mora postojati drugarski, odgojni odnos svih onih, koji se nalaze na raznim položajima i koji su zato odgovorni. Tako i nikako drukčije postavljamo mi tu stvar.

*Tito: Govor u Splitu. Predizborni govor
maršala Tita i dr., Zagreb 1950, str. 30*

5. TEMA

Bilo bi suviše neskromno i nepravilno misliti da sadržina ovog članka može i približno odgovoriti na pitanje koje je postavljeno u naslovu. Ne! Zbivanja u toku Oslobođilačkog rata i rezultati tih zbivanja toliko su komplikovani i bogati po svojoj sadržini, po izvjesnoj originalnosti — da je potrebljana duboka analiza i naučna obrada da bi se mogli pravilno i svestrano osvijetliti. U ovom članku čini se samo prvi korak, daje se samo izvjestan pravac, odnosno — daje se samo nekoliko karakterističnih primjera specifičnosti toga zbiranja.

Mnogi ljudi sa strane, iz drugih zemalja, čak i neki ljevičari koji su prema našoj zemlji prijateljski nastrojeni, objašnjavali su, i još danas žele objasniti, ne samo herojsku Narodnooslobodilačku borbu, već i revolucionarni preobrazaj, odnosno vanredne uspjehe u stvaranju nove Jugoslavije, novog društvenog uređenja, kao i uspjehe u izgradnji naše zemlje, nekim srećnim okolnostima, slučajnostima itd. Za opšti narodni ustanak i uspjeh Narodnooslobodilačke borbe uzimani su potpuno besmisleni argumenti, kao na primjer visoka brda, šume, nacionalna neravnopravnost koja je postojala u staroj Jugoslaviji, pa čak i neka fatalistička shvatanja našeg naroda prema životu i smrti, svojstvena primitivnim narodima. Sve je to, razumije se, netačno, besmisленo i uvredljivo. Takvi argumenti vrijedaju naše narode, jer se u takvim argumentima hoće prikazati ustanak naroda Jugoslavije kao neka nesvjesna spontanost, neki očajnički korak koji graniči s avanturom i samoubistvom, a ne kao rezultat visoke svijesti i punog saznanja naroda Jugoslavije o svoj težini te borbe i žrtava u borbi koju je preuzeo. Dalje, zaboravlja se ili

hotimično previđa ona beskrajna mržnja kojom su narodi Jugoslavije bili zadojeni prema fašističkim okupatorima koji su provalili u zemlju i porobili je, zaboravlja se tradicionalna ljubav naših naroda prema slobodi i nezavisnosti za koju su i naši preci vjekovima lili svoju krv i žrtvoli ako je bilo potrebno, sve što im je bilo najdraže. Zaboravlja se, pa čak i potcjenjuje onaj najvažniji faktor, koji je ne samo omogućio ustanku već mu je osigurao i uspjeh, a to je: *organiziranost ustanka i pravilno rukovodenje njime, — što je zasluga Komunističke partije Jugoslavije, njenih kadrova, koji su u najtežim danima historije naših naroda ostali do samoodricanja vjerni svome narodu, i prvi u borbi, sa oružjem u ruci, dali herojske primjere te vjernosti.* Treba da se zna i to da su naši narodi od prvih dana svoje teške borbe duboko vjerovali u nepobjedivost velike socijalističke zemlje — Sovjetskog Saveza, i bez predomisljanja stali na njegovu stranu, doprinoseći svoj dio u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Jugoslavija se ne sastoji samo iz brda i šuma, a ustank je buktao u čitavoj zemlji, — isto tako u ravnom Sremu, kao i u brdovitoj Bosni i drugdje. Naši su narodi pošli u borbu baš zbog toga što vole život, što vole slobodu. Naša omladina nije pošla u borbu i ginula zato što mrzi život, već zato što je voljela život, što je vjerovala u bolji i srećniji život, u srećniju budućnost. Nacionalna neravnopravnost, mržnja i netrpeljivost koja je postojala u staroj Jugoslaviji krivnjom njenih upravljača, nije mogla biti pogonska snaga toga ustanka, već naprotiv — ona je bila iskorišćavana od okupatora za lakše porobljavanje naroda Jugoslavije. Okupatori su rascjepkali Jugoslaviju, iz jednog dijela su stvorili ustašku državu NDH, jedan veliki dio bio je pod talijanskom okupacijom, jedan dio pod okupacijom bugarskih i mađarskih fašista, a sve skupa pod vrhovnom okupacijom Nijemaca, koji su pravili planove za međusobno istrebljenje naših naroda, za stvaranje životnog prostora tzv. višoj rasi. Trebalо je mnogo upornosti dok se ubijedilo sve nacionalnosti u to da je jedino u Narodnooslobodilačkoj borbi, u borbi protiv okupatora i domaće izdajničke reakcije moguće izvojevati sva nacionalna prava, i to tako da se stvori nova Jugoslavija,

bez starih upravljača, na sasvim novim temeljima. Istina tada, kada su se svi narodi Jugoslavije ubijedili u ispravnost te linije koju je pred mase postavila Komunistička partija Jugoslavije — postalo je nacionalno pitanje jedno od snažnih poluga u Oslobođilačkoj borbi.

Komunistička partija Jugoslavije, samo blagodareći svojoj pravilnoj liniji po nacionalnom pitanju, koju je uporno vodila kako do rata tako i u vrijeme rata, zatim upornoj borbi protiv šovinizma i nacionalne netrpeljivosti, a za bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije — uspjela je savladati taj negativni faktor, uspjela je spriječiti dalje međusobno istrebljenje i sijanje nacionalne mržnje, uspjela je onemogućiti okupatore da pomoći domaćim izdajnikama zauvijek razjedine naše narode, uspjela je ostvariti krvlju započaćeno bratstvo koje danas predstavlja jedan od najjačih stubova nove Federativne Narodne Republike Jugoslavije. To nije bio lak posao. Tu je trebalo postupati vrlo taktično, vrlo smisljeno; trebalo je mnogo strpljivosti, mnogo samoprijegora i mnogo upornosti svakog pojedinog borca dok se to postiglo. Baš to bratstvo i jedinstvo, koje je postignuto sa toliko napora i žrtava u toku rata, predstavlja jednu od najvećih tekovina naše Narodnooslobodilačke borbe. Prema tome, vidi se sva besmislenost tvrdjenja da je nacionalna neravnopravnost u Jugoslaviji i međusobna mržnja, koja je bila raspirivana kako od prijašnjih režima tako i od okupatora, imala pozitivno dejstvo na uspjeh ustanka naroda Jugoslavije. Naprotiv, ta nacionalna mržnja bila je veliko zlo, protiv koga su se narodi morali u toku rata isto tako uporno boriti kao i protiv svih ostalih neprijatelja.

U čemu je bila specifičnost Oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije?

Prvo, uslijed kukavičluka, nesposobnosti i izdajstva višeg vojnog rukovodstva, došlo je do toga da je poslije par dana slabog otpora jugoslovenska vojska kapitulirala, ljudstvo većim dijelom otjerano u zarobljeništvo, a cijelokupno naoružanje i drugi vojni materijal pali su u ruke okupatora. Dakle, narod je izdajstvom vojnih i državnih rukovodilaca ostao bez svoje armije, ostao je bez oružja, licem u lice protiv najvećih neprijatelja naših naroda, koji su došli ne samo da ga porobe nego i istrebe.

Drugo, državni aparat se raspao, a vlada na čelu sa kraljem pobjegla je u inostranstvo, prepustivši porobljenu zemlju svojoj slobodini.

Treće, prepušteni sami sebi, bez armije, bez naoružanja, bez vojnih magacina za snabdijevanje, bez generala i oficira (sa vrlo malom iznimkom) — narodi Jugoslavije ustali su pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije na oružanu borbu protiv okupatora, osvajajući golim rukama oružje od neprijatelja, i borili se na život i smrt za svoju slobodu i nezavisnost.

Cetvrti, uoči oružane borbe naroda protiv okupatora nije bilo nikakve koalicije sa drugim partijama, jer su mnogi vode drugih partija stupili u službu okupatora, a drugi su se pasivizirali i čekali šta će biti. To je bilo u svim oblastima Jugoslavije (osim u Sloveniji gdje je stvorena OF); narod je na poziv Komunističke partije pošao u borbu, bez razlike na partijsku, nacionalnu ili vjersku pripadnost.

Peto, u procesu borbe razvijala se i zakaljivala nova narodna armija, čije su jezgro sačinjavali prvi partizanski odredi i na čije su čelo došli novi oficiri, koji su proizašli iz naroda i školovali se na bojnom polju u neprekidnim krvavim borbama na život i smrt.

Šesto, borba, kako partizanskih odreda, tako i nove narodne armije (čija je prva brigada već bila formirana decembra 1941. godine na osnovama regularne vojne jedinice, a poslije čega su bile brzo formirane sve nove i nove brigade i divizije, tako da je već 1942. godine postojala snažna Narodnooslobodilačka vojska) — nije imala epizodičan karakter. Ne, to je bio jedan permanentan rat, krvav rat sa svim njegovim posljedicama, rat do istrebljenja — protiv okupatora i domaćih izdajnika. To je bio opštenarodni rat, ali dobro organizovan, vođen iz jednog centra, Vrhovnog štaba, sa kombinacijom partizanskog ratovanja sa frontalnim borbama, koje su bile uslovljene postojanjem slobodnih teritorija i formiranjem velikih vojnih jedinica, divizija i korpusa.

Sedmo, bez obzira na ogromnu brojčanu i tehničku nadmoćnost neprijatelja, bez obzira na to što je taj Oslobođački rat bio vođen na prostoriji čitave Jugoslavije i Julijanske

Krajine sa mnogo slabijim tehničkim sredstvima nego što ih je imao neprijatelj, ipak neprijatelju nije nigdje uspjelo, kroz čitav period rata, da uništi narodne snage. Naprotiv, te su snage obično poslije teških borbi postajale sve jače i jače.

Osmo, bez obzira na vanredno krvavu borbu, koja je bila beskompromisna i iziskivala ogromne žrtve u ljudstvu i narodnom dobru, ipak se narod nigdje nije dao pokolebiti niti je odustao od borbe. Naprotiv, te ogromne žrtve u ljudstvu i materijalu (često su čitave oblasti i sva narodna imovina bili uništavani) još više su izazivale riješenost i upornost da se izdrži do kraja.

Deveto, narodi Jugoslavije nisu vodili borbu samo protiv okupatora, već i protiv njihovih saveznika, domaćih izdajnika, — bandi Pavelića, Nedića, Rupnika i Draže Mihailovića. I, usprkos ujedinjenim snagama okupatora i domaćih izdajnika, naši su narodi ipak pobijedili u svojoj velikoj borbi.

Eto, u tome je specifičnost Oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije, u tome je njena veličina. Takve borbe nije bilo ni u jednoj drugoj okupiranoj zemlji u Evropi i na nju su naši narodi s pravom ponosni.

U toku Oslobođilačkog rata rađala se i konačno je stvorena država novog tipa. Država sa sasvim drukčijim društvenim uređenjem no što ga je imala stara Jugoslavija, — uređenjem mnogo boljim i pravednijim za najšire narodne mase. Stvorena je Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Republika umjesto stare nesposobne monarhije. Država sa pravilno riješenim nacionalnim pitanjem, na novim demokratskim načelima, sa novom socijalnom i ekonomskom strukturom. Kako se moglo to dogoditi, kad je opšte poznato da se takvi krupni preobražaji mogu postignuti obično samo revolucijom, otvorenom borbom protiv onih koji drže vlast u rukama mimo volje naroda.

Eto, u tome i jeste specifičnost stvaranja i razvitka nove Jugoslavije.

Josip Broz Tito: *U čemu je specifičnost oslobođilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije; Tito: Govori i članci, knj. II, Zagreb, 1959, str. 326—331.*

Dakle, nacionalno ugnjetavanje, socijalna bijeda i političko bespravljje, korupcija i bjesomučna žđ za bogaćenjem vladajuće klike i njenih kapitalističkih trabanata, — to su bili stakleni stubovi bivše Jugoslavije na kojima je ona sagrađena; stubovi države s demokratijom zapadnoga tipa, koju nam toliko preporučuju, čak i s prijetnjom, razni poštovaoci takve demokratije u zapadnim zemljama.

Prema tome, uslijed nacionalnog ugnjetavanja, socijalne bijede i političkog bespravljja, svestrane eksplotacije širokih radnih masa grada i sela, sazrijevali su revolucionarni preduslovi za rušenje ovog preživjelog sistema i stvaranje boljeg, pravednijeg, sposobnog da odgovori savremenim društvenim potrebama.

Dalje, kad su se narodi Jugoslavije digli na ustanak protiv okupatora da se bore za svoju slobodu i nezavisnost, oni su, od samog početka, imali u vidu slobodu i nezavisnost drugčiju no što su je imali u staroj propaloj Jugoslaviji. Naši narodi, ustavši na oružje protiv okupatora, nisu imali ni najmanje volje da se bore za uskrsnuće stare Jugoslavije. Njihova prva i najglavnija misao bila je da spasu sebe od još gorega ropstva i ugnjetavanja, da spasu svoje živote i da u isto vrijeme, ne gledajući na žrtve, u zajednici s ujedinjenim nacijama doprinesu svoj dio borbi protiv zajedničkog neprijatelja. A kada su se na djelu ubijedili da je većina onih koji su nekada upravljali zemljom kukavički ostavila narod na cjedilu ili otvoreno stupila u službu okupatora, onda su čvrsto riješili da se isto tako uporno bore protiv izdajica zemlje kao i protiv okupatora, da nikad više ne dopuste tim izdajicama da se vrate na upravu države.

Cinjenica da su u toj borbi učestvovali svi narodi Jugoslavije, Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci a naročito narodnosti Bosne i Hercegovine, dokazuje da su gornje konstatacije tačne. Bez toga se, zajedno sa Srbima, ne bi digli na ustanak ostali narodi Jugoslavije, kojima je stara država bila mačeha a ne zajednička domovina. Niko ne može tvrditi da bi se i Srbi i svi ostali narodi borili tako herojski i dali tako ogromne žrtve samo da bi se istjerao okupator i vratilo staro stanje. Ne! Narodi Jugoslavije izvukli su bogato iskustvo iz vremena stare države i, razumije se,

iskoristili su oružje koje su podigli protiv okupatora i protiv izdajica svoje zemlje za ostvarenje boljeg, pravednijeg društvenog uređenja, za ostvarenje bolje i srećnije Jugoslavije. U tom cilju jugoslovenski narodi su se zbratimili u oružju i u zajedničkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Oni su, s oružjem u ruci, riješili nacionalno pitanje. Zajedno, s oružjem u ruci, pobijedili su vanjske i unutarnje neprijatelje; zajedno, s oružjem u ruci, stvorili su bratstvo i jedinstvo; zajedno, s oružjem u ruci, stvorili su u velikoj Oslobođilačkoj borbi temelje nove, istinski demokratske narodne države.

Temelji na kojima počiva velika zajednička zgrada — Federativna Narodna Republika Jugoslavija — sastoje se iz čvrstog i nerazrušivog materijala. To je — najpravednije rješenje nacionalnog pitanja, rješenje koje svakom narodu, svakoj federalnoj republici posebice, osigurava svestrani politički, kulturni i ekonomski razvitak. U isto vrijeme, takvo rješenje nacionalnog pitanja omogućava da stvoreno bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije ostane trajno i nesalomljivo. Takvo federativno uređenje Jugoslavije baš i čini našu državu monolitnom i nerazrušivom. Prema tome, to je istinski demokratsko rješenje nacionalnog pitanja u našoj zemlji, i baš zbog toga predstavlja jedan od snažnih stubova na kojima počiva nova Jugoslavija.

Dalje, čvrstina temelja na kojima стоји наша nova državna zgrada sastoji se u pravilnom rješenju socijalnog pitanja, pitanja koje tangira radničku klasu Jugoslavije: veće nadnike, plaćeni godišnji dopust itd. Jednom riječju — briga države o radnicima, da im se osigura život dostojan čovjeka, na koji oni imaju puno pravo. I takvo rješenje radničkog pitanja mogla je donijeti samo država koja počiva na istinski demokratskim načelima, na načelima demokratije novog tipa — narodne demokratije. S druge strane, radnička klasa Jugoslavije, koja je stekla ta svoja prava u prvom redu zaslugom svoje borbe, znaće cijeniti svoje tekovine. I baš zbog toga ona predstavlja jedan od najjačih stubova nove narodne države Jugoslavije.

Dalje, jedan od čvrstih temelja na kojima stoji nova Jugoslavija jeste seljaštvo, o kojem država mora da vodi najveću brigu, u prvom redu o njegovom najbrojnijem dijelu, siromašnom seljaštvu. Zbog toga je država temeljito riješila agrarno pitanje. Briga o siromašnom i srednjem seljaštvu, kao i o seljaštvu uopšte, sastoji se u tome što država čini velike napore da seljake snabdi potrebnim privrednim alatima, mašinama, sjemenjem, industrijskim proizvodima, hljebom i drugim životnim namirnicama u onim krajevima koje zadesi bilo kakva elementarna nepogoda. I ta briga, i sigurna perspektiva razvitka, umjesto beznadežne prepuštenosti samima sebi, veže seljaštvo za novu Jugoslaviju i čini je jakom u privrednom i svakom drugom pogledu.

Prema tome, sve ovo daje našoj demokratiji obilježje istinske demokratije, demokratije novoga tipa, narodne demokratije. Demokratije ne formalne, kao što je zapadna demokratija, već demokratije po sadržini, po njenoj materijalnoj sadržini.

Josip Broz Tito: *Temelji demokratije novog tipa*. Tito: *Govori i članci*, knj. II, Zagreb, 1959, str. 340—342.

Uzmimo kao primjer naše iskustvo. Dok je naša Partija dobivala direktive izvana, o tome što i kako treba da radi, mi smo imali jednu slabu, malobrojnu partiju, razjedanu unutarnjim frakcijskim borbama, odvojenu ne samo od širokih narodnih masa nego i od većine radničke klase. Ali, čim smo od 1936 godine nadalje imali manje direktiva izvana, tim brže i brže razvijala se naša Partija i postajala vođa širokih radnih masa naroda. Kad smo pripremali ustank, mi nismo dobivali direktivu izvana, već smo to radili na svoju ruku, na osnovu vlastite procjene situacije — i u tome se nismo prevarili. Mi nismo nikog pitali da li da dižemo ili ne dižemo ustank protiv fašista, već smo ga digli odmah — na osnovu vlastite procjene — čim smo viđeli da je došlo vrijeme. Kad smo još 1941 godine u Užicu počeli stvarati našu narodnu vlast, mi nismo imali nikakvih veza s Moskvom, tako da smo nesmetano mogli stvoriti prve temelje naše narodne vlasti, s kojom, evo, sada gradimo

socijalizam. Kad smo poslije povlačenja iz Srbije, 1941 godine, počeli stvarati prve proleterske brigade, mi nismo nikog pitali za dozvolu (a nismo ni mogli, jer nismo imali veza), ali čim smo bili u mogućnosti da o tome obavijestimo rukovodioce u Moskvi, oni su nas odmah napali i kritikovali što smo to učinili. Oni nisu htjeli da shvate da smo mi stvorili proleterske brigade onda kada je ustank u najvažnijim krajevima bio u opasnosti, nisu htjeli razumjeti da smo mi time željeli jače da podvučemo učešće radničke klase i ulogu Komunističke partije u ustanku, jer smo se na praksi ubijedili da bez masovnog učešća radničke klase i njenog samoprijegornog zalaganja nema uspjeha u ustanku. Baš u tim proleterskim brigadama najviše su bili zastupljeni radnici, komunisti i omladina. Radnička klasa je u njima vidjela svoje udarne odrede, koji zajedno sa seljacima rješavaju i pitanje budućnosti radničke klase. I umjesto da to zaplaši naše narode, kao što su oni mislili, desilo se obrnuto: to je još više ulilo povjerenje naroda u Komunističku partiju Jugoslavije, još više je približilo Partiju i narod u zajedničkim stradanjima. Mi nismo uzeli kritiku na znanje i — kako se to kasnije pokazalo — dobro smo učinili što nismo. Kad smo pripremali Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, mi nismo nikoga pitali za dozvolu, jer smo znali da bi nam se pravile razne smetnje — i nismo se prevarili. A kada je sve bilo gotovo, mi smo ih obavijestili o gotovim činjenicama. Odgovorili su nam da smo im time zabili nož u leđa. Dakle, mi smo ostvarili jedno historijsko djelo naših naroda, djelo koje je došlo kao rezultat natčovječanske borbe naših naroda protiv okupatora i domaćih izdajničkih vladajućih krugova, to jest reakcionarne buržoazije, osigurali smo time pobjedu naroda u ratu i realizaciji tekovina Oslobodilačke borbe, a oni su to nazvali zabijanjem noža u leđa. Takvih i sličnih stvari bilo je i kasnije, ali smo mi sve važnije akte činili na osnovu vlastite procjene situacije i cjelishodnosti.

Bilo bi duboko netačno kad bi se iz toga stvorio zaključak da smo mi vodili računa samo o interesima naše zemlje, a ne i o interesima jačanja međunarodnog radničkog pokreta. Samo oni koji nastoje izvrnuti i na svoj način prikazati, odnosno negirati, herojsku borbu naših naroda, mogu tako

govoriti. Razumije se da smo mi često slušali i njih i to se negdje pokazalo donekle pravilno, a negdje nam se i osvetilo, jer je išlo na štetu naše socijalističke zemlje.

Josip Broz Tito: *O radničkom upravljanju privrednim preduzećima*. Iz zbornika: *Karakteristike socijalističke revolucije u Jugoslaviji*, Beograd 1961, str. 94—96.

Na evropskom Zapadu je prilično rasprostranjena ovakva slika o Jugoslaviji i njenoj politici: prvo, Jugoslavija je do 1948 godine bila politički i idejno na pozicijama staljinističkog sovjetskog sistema; drugo, ona je tek sovjetskim pritiskom 1948 i sledećih godina bačena na put borbe protiv birokratizma i odbrane demokratizma jer je to bio jedini način da stvori idejnu i političku bazu za otpor protiv tog pritiska; i, treće, pošto je pošla tim putem ona se ipak mora brže ili sporije kretati pravcem klasičnih formi zapadne buržoaske demokratije.

Ta je slika, međutim, pogrešna, nerealna. Sve tri pretpostavke uglavnom ne odgovaraju stvarnosti.

Ta slika, pre svega, postavlja redosled događaja na glavu, jer ustvari sukob nije bio *uzrok* nego *posledica* različitih tendencija u razvitku jugoslovenskog i sovjetskog unutrašnjeg sistema. Upravo postojeće različite tendencije u razvitku sistema kao takvog i s tim povezane razlike u spoljno-političkim tendencijama odrazile su se na odnose između obe zemlje, a ne obrnuto. Razume se da su odnosi kakvi su se zatim stvorili između obe zemlje imali obratni uticaj u smislu jačanja unutrašnjepolitičkih tendencija, karakterističnih za novu Jugoslaviju. Unutrašnji i spoljnopolički aspekti toga pitanja pretstavljaju, dakle, nerazdvojivu celinu. Svako ko bi pokušao da objasni specifični unutrašnji razvitak Jugoslavije isključivo kao rezultat jednog spoljnopoličkog sukoba bio bi daleko od istine, pa zato nikako ne bi mogao sebi objasniti ni suštinu unutrašnjepolitičkog razvijenja Jugoslavije posle 1948 godine.

U ruskoj revoluciji, pritisnutoj stihijom zaostalosti, uprkos Lenjinovim nastojanjima da skrene razvitak u suprotnom pravcu, afirmisao se u Staljinovo vreme princip da je centralizovana državna mašina najvažnija organizaciona forma kretanja ka socijalizmu. Nju je Staljin prosto identifikovao s voljom i svešću radničke klase, a Marxovo i Lenjinovo upozorenje na opasnost od birokratizma sveo je samo na opasnost od izvesnih osobina činovništva, »kancelarštine«, sporosti, bezdušnosti i neljudskog ponašanja upravnog aparta. Time je Staljin zamaglio suštinu birokratizma kao društveno-ekonomske pojave.

Jugoslovenski socijalizam, međutim, odbacuje shvatanje da uspostavljanjem državne mašine, koja centralizovano rukuje svim proizvodnim sredstvima zemlje, nastupa uglavnom kraj svakom samostalnom stihiskom dejstvovanju ekonomskih snaga u društvenom životu.

Prema staljinističkom shvatanju, država je ovaploćena svemoguća svest koja može u podrobnostima da određuje kretanje ekonomskih snaga. Državni plan i sistem centralizovanog administrativnog upravljanja privredom proglašeni su praktički isključivom afirmacijom ljudske svesti u regulisanju društvenih odnosa, kojima slepo moraju da se podređuju sve druge njene manifestacije na tom području. Instrumenti tog mehanizma su uglavnom sledeći: potpuna direktiva najvišeg organa prema nižim instancama, a ovih prema pojedincu, kontrola viših nad nižima, proveravanje izvršenja i kazna za neizvršenje. Piramida je, dakle, postavljena na glavu. Ona ne polazi od osnovnog socijalističkog principa, to jest od oslobođenja rada, od oslobođenja stvaralačke volje čoveka koji radi na društvenim sredstvima za proizvodnju, to jest od individualnog materijalnog i moralnog interesa, s tim da se, zatim, višim društvenim instrumentima reguliše, kontroliše i usmerava ta osnovna ljudska aktivnost i odnosi koji se u njoj stvaraju. Naprotiv, ona svakog pojedinog čoveka i svaki pojedini radni kolektiv pretvara u slepe izvršioce tajanstvenih, širokim masama najčešće u suštini nepoznatih tehnokratskih planova.

Zivimo u tipično prelazno doba, a tome odgovara i politička struktura sveta. Zato bi bilo veoma pogrešno pro-nalaziti neke ekonomske ili političke šablone za sve zemlje. Koliko god smo kritički raspoloženi prema državnokapitalističkim oblicima, odnosno prema birokratskim administrativno-socijalističkim sistemima, ipak shvatamo da su, naprimer, za mnoge zaostale zemlje na određenoj fazi razvitka i takvi sistemi korak napred, jer bi sve drugo značilo tapkati na mestu, gušiti se u unutrašnjim suprotnostima, trpeti da nacija i dalje tone u zaostalosti i zavisnosti. Razume se, svi bi se ti procesi razvijali daleko bezbolnije kad bi čovečanstvo našlo formu ekonomske pomoći za ubrzanje razvitka nerazvijenih zemalja. Međutim, izgleda da je efikasna realizacija te ideje još prilično daleko u budućnosti.

A kada sve to imamo u vidu, onda je očigledno da svaka tendencija izvana koja hoće da narodima i čovečanstvu nametne bilo koju određenu formu kretanja kao jedinu moguću mora imati reakcionarni rezultat. Zato su, po mom mišljenju, napori na uspostavljanju koegzistencije i saradnje između zemalja različitih sistema danas izvanredno važan faktor — ne samo radi obezbeđenja mira nego i radi obezbeđenja najpovoljnijih uslova za dalji napredak čovečanstva, to jest da bi najprogresivnije socijalističke tendencije zaista mogle što slobodnije da dođu do izražaja.

Ali stvar nije samo u podeli današnjeg sveta između zaostalih i razvijenih zemalja. Koliko je tačno da u određenim uslovima i sistem klasične buržoaske demokratije može biti političko sredstvo za dužu ili kraću fazu evolucije ka socijalizmu, toliko je tačno i to da na određenoj etapi postignuti socijalistički rezultati neizbežno moraju početi da modifikuju i taj stari demokratski mehanizam, jer će u suprotnom slučaju on postati kočnica daljeg napretka.

Tu mislim na dva faktora koji moraju pre ili kasnije da preovladaju u svakom demokratskom sistemu koji dobija socijalističku sadržinu. Prvi faktor je činjenica da promjeni odnosi u proizvodnji — revolucionarnim ili evolutivnim podruštvovljnjem sredstava za proizvodnju — neophodno traže i demokratske forme upravljanja u oblasti privrede. I ne samo što traže takve promene nego — pošto su

proizvodnja i ekonomika ustvari sadržina društvenog života — postaje očigledno da će upravo te nove demokratske forme u oblasti privrede dati pravac i oblik razvitku čitavog novog, na socijalističkoj ekonomskoj osnovi zasnovanog demokratskog političkog mehanizma. Ideja ekonomske demokratije je veoma stara ideja, ali je ona bila ranije najčešće razmatrana kao paralela s klasičnom političkom demokratijom, odnosno kao njena dopuna. Takvo je shvatanje, po mom mišljenju, neodrživo. Pre svega, ne treba zaboraviti da je klasična buržoaska demokratija specifični oblik ekonomske demokratije. Pravi korenii buržoaske demokratije leže upravo u ekonomskim odnosima kapitalističke privatne svojine. Ona tačno odgovara strukturi takve kapitalističke privatne svojine, odnosno ekonomskim potrebama društva koje se razvija na njenoj bazi. Drugim rečima, ona je »ekonomska demokratija« za privatnog vlasnika. *Zato savremeni zahtev za ekonomskom demokratijom nije ništa drugo nego zahtev za novim demokratskim političkim formama, u kojima će se moći slobodno razvijati društvo kome je polazna tačka podruštovljene sredstava za proizvodnju.* Danas, posle mnogih iskustava borbe za socijalizam možemo s punim pravom tvrditi da će upravo ta »ekonomska demokratija« postati osnova čitavog političkog sistema, to jest da će biti pravac i oblik razvitka čitavog novog, na socijalističkoj ekonomskoj osnovi zasnovanog demokratskog političkog mehanizma. Taj proces je ujedno i jedini mogući demokratski izlaz iz teškoća, koje naročito osećaju oni demokratski sistemi koji su stagnirali u starim formama i postaju nesposobni za prilagođavanje novoj društvenoj stvarnosti.

Drugi faktor je činjenica da oslobođenje rada — putem podruštovljena sredstava za proizvodnju i uspostavljanja odgovarajućeg demokratskog mehanizma upravljanja proizvodnjom i privredom — u kome će moći da dođe do punog izražaja stvaralačka volja i energija svakog pojedinca, mora neophodno mnogo da pojača ulogu pojedinca u mehanizmu društvenog upravljanja uopšte. Taj će razvitak nesumnjivo sve više potkopavati ulogu i snagu državne mašine, a jačaće kako ulogu najrazličitijih najnižih odnosno masama,

čoveku najbližih organa društvenog samoupravljanja tako i ulogu niza autonomnih vertikalno povezanih sistema takvih samoupravnih organa i organizacija.

To će se nesumnjivo odraziti i na sistem sadašnjih političkih partija i parlamenta kao predstavništva partija. I najdemokratskija partija ipak pretstavlja ograničenje inicijative pojedinca. Ona pre svega prouzrokuje izvesnu stagnaciju u političkim frontovima, što onemogućuje, odnosno veoma otežava, neposrednu živu stvaralačku akciju čoveka u pitanju individualnog i zajedničkog interesa, mada je tačno da su dosad, to jest u jednom društvenom sistemu punom unutrašnjih socijalnih suprotnosti, takvi partiski sistemi upravo zbog te svoje uloge bili politički neophodni, jer su u izvesnom smislu otupljivali ili usmeravali oštrinu suprotnosti, oslobadali društvo pritska slepe stihije i unosili veću političku stabilnost u društvene odnose. Međutim, ako pretpostavimo postojanje — da ne kažem besklasnog društva, kako ne bih otisao suviše u budućnost, nego prosto, — preovlađujućih socijalističkih ekonomskih odnosa, onda već moramo računati sa činjenicom da će otvorene društvene suprotnosti biti svedene na takav minimum da će takva uloga političkog sistema, odnosno partija, postati ne samo nepotrebna nego će početi čak da smeta punom angažovanju postojećih društvenih energija, a u prvom redu punoj afirmaciji stvaralačke volje svakog pojedinca. Iz tih razloga moramo da pretpostavimo da će se i organizacioni mehanizam klasične buržoaskе demokratije s razvitkom socijalističkih odnosa postepeno transformisati u jedan sistem direktnе demokratije, koja će biti zasnovana na širokom samoupravljanju ljudi u svim oblastima društvenog života, to jest u sistem u kome ljudi neće dejstvovati kao pristalice ove ili one partie nego kao svesni društveni radnici koji samostalno zauzimaju stav prema konkretnoj društvenoj problematici. Pogotovo to važi za socijalističke društvene sisteme kojima je polazna tačka revolucija i za koje bi vraćanje na klasičnu buržoasku demokratiju značilo odricanje od revolucije i bacanje društva u antidemokratske ruke. Zajednička shvatanja će, razume se, grupisati pojedince i u uslovima direktnе demokratije, ali to grupisanje ne mora imati karakter ukočenih partiskih for-

macija. Taj razvitak direktne demokratije biće istovremeno i proces odumiranja države kao instrumenta klasne vlasti. Tu vidimo suštinsku razliku između mehanizma buržoaske *posredne demokratije*, koja je u svim svojim klasičnim oblicima afirmacije centralizovane državne vlasti, i sistema socijalističke *direktne demokratije*, zasnovane na rastućem društvenom samoupravljanju, koja, u krajnjoj liniji, predstavlja samo politički oblik odumiranja države kao klasnog instrumenta uopšte. Takvoj promeni države, mislim, vode svi putevi razvijanja demokratije — bilo da je polazna tačka klasični mehanizam buržoaske demokratije bilo državni mehanizam socijalističke revolucije.

Revolucija je, dakle, mogla biti samo polazna tačka kretanja napred ka novim demokratskim formama, to jest ka direktnoj demokratiji kao obliku odumiranja svakog političkog monopola, jer bi se inače odrekla svoje sopstvene sadržine. *Kad je revolucija tu, onda samo ona može da bude polazna tačka razvijanja. Vraćanje na neke stare predrevolucionarne forme politički je potpuno nemoguće, jer bi onda revolucija prestala da bude socijalistička revolucija.* Revolucija treba da bude uvod u menjanje materijalnih odnosa, a samo proces menjanja tih odnosa može da odredi okvir i tempo razvijanja novih demokratskih formi koje odgovaraju novoj ekonomskoj bazi, to jest podruštvovljenju sredstava za proizvodnju. Iz tih razloga, dakle, orijentacija naše borbe na socijalističku demokratiju nije mogla biti pretvaranje revolucionarnog, pogrešno nazivanog »jednopartiskog« sistema u klasni buržoaski višepartiski režim, nego razvijanje takvog mehanizma direktne demokratije koji će vremenom ukloniti svaku potrebu za bilo kakvim političkim monopolima bilo u »jednopartiskom« bilo u »višepartiskom« obliku.

Ali, mi se ne zatrčavamo u apstraktne teorije i ne želimo da namećemo društvu forme koje ono nije sposobno da podnese. Zato je za nas polazna tačka svake demokratske socijalističke politike u našim uslovima — jačanje socijalističke ekonomiske baze, a samim tim i socijalističke političke sna-

ge, to jest jačanje radničke klase, brojno, u ekonomskoj snazi i u neposrednom uticaju na razvijanje proizvodnih snaga, konačno, njeno jačanje u upravljanju privredom i društвom uopšte. Sem toga, potreban je sistematski rad na razvijanju socijalističke društvene svesti i socijalističke demokratske tradicije, bez čega je nemogуće zamisliti dobro funkcionisanje institucije direktne demokratije. Razume se, praksa će u prvom redu biti škola te svesti, ali bi bilo veoma pogrešno čitav taj proces prepustiti isključivo stihiji.

...

Polazeći od takvih pretpostavki, mi smo se posle revolucije pre svega latili teškog zadatka industrijalizacije zemlje. Industrijalizacija, prema tome, za nas nije nikakva dogmatska »fiksideja«, kao što nam ponekad prebacuju kritičari sa Zapada. Naprotiv, problemu izgradnje socijalizma mi smo morali pristupiti — čak ako sasvim apstrahuјemo konkretan međunarodnopolitički položaj naše zemlje — prvenstveno sa jednog vrlo realističkog stanovišta: socijalističke snage mogu, naime, da održe svoju pobedu — ne samo nad kontrarevolucijom nego i nad birokratizmom — jedino ako budu u stanju da unose u društvo sve slobodnije odnose, a to one mogu da postignu samo ako budu ekonomski dovoljno jake da mogu da povuku za sobom čitav ekonomski razvitak zemlje, drugim rečima, ako one ne budu neka socijalistička ekonomska oaza u moru nerazvijenih sitnopropizvođačkih elemenata u gradu i na selu, nego ako budu dominantni elementi koji će istiskivati zaostale društvene odnose prvenstveno svojim ekonomskim dejstvovanjem a ne državnom silom. *Morali smo se, dakle, latiti posla oko izmene materijalnog odnosa društvenih snaga u korist socijalizma.* Da to nismo učinili, i dalje bi ostala moć ekonomski relativno slabih socijalističkih snaga pretežno u aparatu vlasti, što bi neizbežno mрalo da jača birokratske tendencije.

...

Tom objektivnom procesu, po našem mišljenju, treba da odgovara i organizacioni mehanizam demokratije koja se raz-

vija na osnovu društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Mi smatramo da tim zadacima može da odgovori samo takav mehanizam direktnе demokratije koji će obezbediti maksimalnu mogućnost demokratskog samoupravljanja radnih ljudi kroz odgovarajuće osnovne organe upravljanja u proizvodnji i na ostalim područjima društvenog života. Takvu funkciju nose naši radnički saveti, zadruge, komune, samoupravne vertikalno povezane privredne zajednice i samostalni društveni organi upravljanja u institucijama prosvete, kulture, nauke, zdravlja, i drugih društvenih službi. Sve veća afirmacija tih formi i takvih društvenih aktivnosti biće istovremeno i oblik postepenog uspostavljanja novog demokratskog mehanizma, koji će organski rasti iz nove socijalno-ekonomskе baze i koji će u konačnoj konsekvensci biti samo oblik odumiranja države kao oruđa vlasti, sile. Drugim rečima, u uslovima područtvovljenih sredstava za proizvodnju treba izgrađivati takav demokratski organizacioni mehanizam društvenog upravljanja koji će omogućiti da u njemu dođu do izražaja radne mase direktno, svakodnevno, a ne samo preko vrhova neke svoje političke partije. Direktni učestvujući u organima društvenog samoupravljanja, građani će kroz njih i direktno odlučivati o tome ko će biti njihov pretstavnik u višim organima. Svaki drugi put vodi birokratizmu i sputavanju socijalističke stvaralačke inicijative pojedinaca. Razume se, u takvim uslovima glavno područje borbe svesnih boraca za socijalizam nije državna uprava u užem smislu, nego samoupravni društveni organi u koje radne mase šalju svoje pretstavnike. Državna uprava treba da bude stručni aparat potičen tim samoupravnim društvenim organima, a svesni borci za socijalizam treba da se bore u masama za to da njihove odluke u odgovarajućim demokratskim organima budu socijalističke, to jest u skladu s potrebama odbrane socijalizma od antisocijalističkih tendencija i sa potrebama daljeg razvitka socijalističkih elemenata. To su principi koji leže u osnovi socijalističke aktivnosti u Jugoslaviji.

Prvi i odlučujući praktički korak u tom pravcu, posle pobeđe revolucije, bio je kurs na premeštanje težišta rada Komunističke partije i njenih kadrova. Postavljen je zadatak

da komunisti i svi svesni borci za socijalizam treba da se bore za izgradnju socijalizma, ne kroz položaj u društvenoupravnom aparatu, nego pre svega kroz stalnu borbu za podizanje socijalističke svesti masa. Drugi s tim zadatkom povezan korak u našem razvitu bio je kurs na postepenu decentralizaciju u privrednom i političkom sistemu, koja bi omogućila maksimalno samoupravljanje radnih ljudi kroz odgovarajuće najniže samoupravne organe u proizvodnji i u komunama i putem njihovog prava pune kontrole nad državnim aparatom. I u jednom i u drugom pravcu mi smo već otišli veoma daleko i postigli smo značajne rezultate.

Edvard Kardelj: *Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj praksi*. Kardelj: Problemi naše socijalističke izgradnje, knj. 4, Beograd, 1960, str. 193, 194—195, 200—203, 205—206, 206—207, 210—212.

Nije dosta, drugovi i drugarice, da samo industrijaliziramo i elektrificiramo našu zemlju, pa da kažemo, da je to socijalizam. Ne, to još nije socijalizam, to je samo jedna od osnova za lakšu izgradnju socijalizma, odnosno za poboljšanje životnog standarda, za bolji život i preodgajanje ljudi. Imali su i fašisti, Nijemci, veliku industriju, i to još kakvu industriju! Ali to je bio fašizam, i velik broj ljudi bio je s fašističkom sviješću, jer su tako bili odgojeni. Nije, dakle, dovoljno samo imati tvornice; osim njih potrebno je i nešto drugo, a to je pravilno odgajanje naroda, pravilan pravac odgajanja naroda. Mi smo likvidirali kapitalističko društvo ne samo zato, da lakše izgradimo industriju, jer je kapitalizam kod nas bio nesposoban da je izgradi, nego zato, da preodgajimo naše ljudi, da oni shvate, što znači socijalizam, da shvate, da socijalizam znači potpuno drukčije poglede na sve što se događa u zemlji, da socijalistički misle, da svaki građanin bude svjestan, da je odgovoran pred svojom zajednicom, pred cjelinom. Ta je svijest potrebna.

A kako se ta svijest može stvoriti, kako se narod može preodgojiti, izdici do socijalističke svijesti? Razumije se da se to ne može postići nekim prisilnim ili administrativnim mjerama, birokratizmom, nego svakodnevnim upornim objašnjavanjem onoga, što hoćemo, što je narodu potrebno i što

je njegova dužnost. Narod se može samo na taj način odgajati. Varaju se, dakle, svi oni ljudi, koji u velikoj revnosti, nastoje da izvjesne mjere provedu prisilno. To nije pravilno. To nije rad u pravcu odgajanja, nego odvraćanje ljudi.

Što znači, recimo, birokratizam u jednoj zemlji? To je najveća rak-rana za socijalističku zemlju, kad se u njoj ustali. Birokratizam uopće ne vodi brige o raspoloženju ljudi, o raspoloženju naroda. Narod je za njega jedna bezbojna masa, on sve rješava dekretima, on ne zagleda u život i u dušu naroda, nego nameće ono, što misli da je pravilno. Birokratizam je nespojiv sa socijalističkom zakonitošću, on ne računa sa stvarnošću, on i najnaprednije zakone i uredbe pretvara u mrtve i nedjelotvorne akte i nastoji da ih mimoide i zakine gdje god može. Birokratizam ne uči od naroda nego misli, da je zato tu, da samo on uči narod. A onaj, drugovi, tko sebi utvara, da je kadar stalno učiti narod, a sam ne uči od naroda, taj nije nikakav rukovodilac, a najmanje socijalistički rukovodilac.

Kad govorimo o birokratizmu, nemojte misliti da ne-ma klice birokratizma i kod nas u Jugoslaviji. To je posljedica i ostatak onog staroga, što je nekad bilo. A taj birokratizam, ako ne bismo nad njim bdjeli, predstavlja ogromnu opasnost u svim granama djelatnosti u našoj zemlji. Što znači birokratizam u kancelariji, kad se, na primjer, u jednom nadleštvu dopisuju iz jedne sobe u drugu, kad ljudi nemaju neposrednog kontakta, nego jedni drugima šalju spise? Ljudi se tada pretvaraju u spise, za njih je spis svetinja i ništa drugo. To je birokracija. A ona čini — tamo, gdje zasjedne — da se vlast sve više i više udaljava od naroda, da postaje nena-rodna, da se stavlja iznad naroda, gubi s njime kontakt. A zatim čini ono, što ne smije činiti i što nema ničeg zajedničkog sa socijalizmom. Tako kod nas ne može biti niti će biti. Mi ćemo progoniti birokratizam, pa ma šta nas stajalo. Mi nećemo dopustiti, da se u našem zdravom državnom organizmu ugnijezditi birokratizam.

Josip Broz Tito: *Govor u Splitu, Borba*
od 6. marta 1950.

Socijalizam u krajnjem svom rezultatu znači ukidanje iskorišćavanja čoveka čovekom, a to znači da je u takvim uslovima svaki uspeh u napretku proizvodnih snaga napredak svakog građanina, a ne znači samo povećanje bogatstva i prava neke povlašćene klase, kao što je to ranije bilo. To također znači da se u razvijenom socijalističkom društvu neće moći da formiraju takve konzervativne ili reakcionarne snage koje bi istovremeno raspolagale i snagom da silom koče napredak društvene zajednice kao celine.

Međutim, možemo li reći da se već samom pobedom socijalističke revolucije u tom pogledu stvari automatski i u celini menjaju. Možemo li tvrditi i da je revolucija sama dovoljna da spreči nastanak i dejstvovanje konzervativnih ili reakcionarnih snaga protiv daljeg društvenog napretka i za očuvanje ovih ili onih privilegija u društvenom upravljanju na račun većine naroda?

Ne, to nikako ne možemo tvrditi. Pre svega, ne smemo zaboraviti da društvo u kome mi živimo čini tek prve korake ka socijalizmu. Još imamo da se borimo sa snažnim ostacima staroga sistema, a nisu posećeni ni svi koreni birokratizmu koji pokazuje tendenciju da preuzme nasleđstvo tog starog sistema, oslanjajući se na idejni konzervativizam koji tako neminovno prati razvitak ljudske svesti. A takve tendencije mogu da se pretvore u osetljiv reakcionarni otpor napretku sve dotle dok budu postojali elementi prinude u socijalističkom društvenom sistemu. Sve dotle će, naime, postojati i mogućnost da se na takvoj prinudi zasnivaju i određene privilegije u društvenom upravljanju.

Ta činjenica ipak ne sme da nas navede na jedan sasvim nepravilan anarchistički zaključak da zbog nje treba da se borimo za neposredno ukidanje takvog sistema državne prinude u socijalističkom sistemu. Takav zahtev bi bio nerealan, jer društvene protivrečnosti i suprotnosti, zbog kojih se državna prinuda rodila i zbog kojih postoji, ne zavise od toga da li ih ljudi žele ili ne žele, već od materijalnog razvijanja društva. Svako od nas zna, sem toga, da su sredstva društvene prinude u razdoblju prelaska društva iz kapitalizma u socijalizam svakako potrebna upravo kao zaštita novih društvenih odnosa i kao faktor njihovog daljeg razvijanja. Pre-

ma tome, očigledno se tu ne radi o instrumentu kao takvom, već o tome kakvoj politici, kakvim ciljevima on služi, to jest pre svega u kojoj meri je on potčinjen kontroli radnih ljudi, obezbeden od opasnosti da postane instrument birokratizacije odnosno konzerviranja ili restauriranja državnomkapitalističkih odnosa.

Takvim tendencijama socijalističko društvo uspešno može da se suprostavlja prvenstveno doslednom borbom socijalističkih snaga — u skladu s mogućnostima koje pruža stalno materijalno jačanje društva — za usavršavanje sistema socijalističke demokratije u svim oblastima društvenog života, kao i borbom za stalno jačanje uloge pojedinca, građanina svesnog svoje odgovornosti prema socijalističkoj zajednici, u radu demokratskog mehanizma socijalističkog društvenog upravljanja.

Iskustva su pokazala da degeneracija socijalističke revolucije počinje tamo gde prestaje briga o čoveku, to jest tamo gde počinje poniženje čoveka do položaja slepe potčinjenosti nekom »mudrom« rukovodstvu, koje »zna sve« i odlučuje o svemu, tobože uime i u interesu neke više ideje, kojoj treba da bude žrtvovan svaki interes pojedinca, svaka lična sreća i svaki princip čovečnosti. Ta je teorija u potpunoj suprotnosti sa ciljevima socijalizma. Stvarni »viši interes« kome socijalistička revolucija zaista i prinudom potčinjava svakog pojedinca jest ukidanje iskorišćavanja čoveka čovekom, to jest ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju. Drugim rečima, da bi svi ljudi mogli biti slobodni u svom radu, niko ne sme imati pravo da posede sredstva za eksploraciju drugog čoveka. Taj »viši interes« je ujedno interes svakog radnog pojedinca, to jest on je ustvari samo jedan od oblika jedinstva protivrečnosti između individualnog i kolektivnog interesa. Ukidati dejstvo bilo koga od ta dva pola protivrečnosti znači, ustvari, deformisati društvena kretanja. Zato se i ne može govoriti o potčinjavanju jednog interesa drugom.

Socijalizam nije utopističko obećanje nekog boljeg, *društva* sveta. Ne, mi treba da menjamo nabolje ovaj svet u kome živimo. Komunizam nije iluzija »obećane zemlje« kojoj treba da budu žrtvovani današnji interesi čoveka, već uto-

kaz za akciju kojom treba menjati današnji svet na korist čoveka. Zato socijalistička izgradnja mora biti sva posvećena poboljšavanju životnih uslova svakog pojedinog radnog čoveka i njegovom opštem napretku, i to ne pomoći nekih dogmatskih recepata ili po meri koju određuje neko van čoveka samog, niti u duhu neke nerealne neekonomске i plitke socijalne dobrotvornosti. Suština napretka koji donosi socijalizam nije u tome da socijalistička vlada treba bolje da upravlja sredstvima za proizvodnju i više brine o blagostanju radnog čoveka nego što je to radio kapitalistički sopstvenik, već da čovek sve više sam postaje stvaralac svoje sudbine u okviru datih materijalnih mogućnosti društva kao celine. A to se može ostvariti samo pod uslovom da rad bude oslobođen pritiska bilo kakve svojine nad sredstvima za proizvodnju i da raspodela zavisi isključivo od udela pojedinačnog rada u ukupnom radu, to jest da upravljanje društvenim proizvodnim sredstvima bude ravnopravno pravo i dužnost svakog radnog čoveka.

Ne možemo reći radnim ljudima da će sutra našom zemljom poteći med i mleko. Za to su naše proizvodne snage još suviše slabe i nerazvijene. Ali jednu stvar naša socijalistička revolucija je mogla da učini i učinila je bez odgovlačenja, a to je *da je upravljanje sredstvima društvenog napretka i blagostanja radnih ljudi istrgla i iz ruku vladajućih klasa i iz ruku birokratije i predala ga u ruke zajednice neposrednih proizvođača*, a time i svakom pojedinom radnom čoveku kako bi sam mogao postati gospodar svoje sudbine. Hleb i sloboda u takvim uslovima nisu neka obećanja za budućnost niti su predmet koji radnim ljudima treba ili može odozgo da deli neko rukovodstvo; oni sve više postaju isključivo stvar materijalnih mogućnosti, sposobnosti i rada samih radnih ljudi.

Edvard Kardelj: *Građanin u našem političkom i ekonomskom sistemu*.

Kardelj: *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. 4, Beograd, 1960, str. 89—92.

Savez komunista Jugoslavije ne smatra da je utvrđivanje političke linije borbe za izgradnju socijalističkih odnosa u našoj zemlji samo njegov monopol. Ta se borba i njen pravac tiču

svih, koji čestito doprinose svoj deo zajedničkim naporima, tj. ogromne većine našeg radnog naroda. Prema tome, politička linija naše borbe za socijalizam biće rezultat svesne i aktivne saradnje radnih masa, organizovanih u Socijalističkom savezu, a najnapredniji ljudi, pre svega komunisti, treba da se unutar Socijalističkog saveza bore za to, prvo, da ta linija zaista bude dosledno socijalistička, a drugo, da će nju zaista prihvatići i poneti većina radničke klase i radnih masa.

To je, ustvari, suština predloga o promeni imena Komunističke partije i o stvaranju Socijalističkog saveza radnog naroda koje je drug Tito dao na VI kongresu SKJ.

Znači li to da uloga Saveza komunista gubi na svom društvenom značaju? Ne, ne znači! Nasuprot, njezina prava društvena sadržina u uslovima praktične socijalističke izgradnje, tek sada — kada se oslobođa raznih državno-upravnih primesa — dolazi jasno do izražaja. Sada, kada se Savez komunista oslobođio i spoljnih formi političke partije, on se još jasnije ispoljava kao idejni prvoborac i inspirator socijalističke prakse i socijalističke političke akcije najširih radnih masa. Njegovi uspesi zavise sada više nego ikad ranije od njegove snage ubedljivanja i njegove tesne povezanosti sa osećanjima i težnjama radničke klase i ostalih radnih masa. A to takođe znači, da će Savez komunista ocenjivati svoje članove po tome, kakvo su priznanje oni dobili za svoj rad u masama, a ne obrnuto, da se pomoću legitimacije Saveza komunista stiču prava na ma kakvu društvenu poziciju ili ulogu. Ukratko rečeno: Savez komunista nema pretenzija da vlada umesto radnih masa, nego da inspiriše i vaspitava mase, da bi one same znale da rukuju svojom vlašću, svojim tvornicama i svim svojim društvenim organima i organizacijama. Njegovo je dakle mesto usred radnih masa, usred organa njihovog samoupravljanja, usred njihovog političkog života, usred Narodnog fronta odnosno Socijalističkog saveza, koji treba da postane osnovni organizacioni nosilac celokupnog našeg političkog života na opštoj socijalističkoj platformi.

Edvard Kardelj: *Uloga Saveza komunista Jugoslavije*. Iz zbornika: *Društvena uloga Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1960, str. 92—93.

U našem bujnom društvenom razvitu zadatak komunista je da budu nosioci i idejni inspiratori stalnog usavršavanja formi i metoda tog procesa. Smjelo uklanjanje nedostataka i zastarjelih formi traži od komunista da stalno prate i izučavaju cjelokupno društveno kretanje, da dobro poznaju razne zakone i uredbe, da bi mogli usmjeravati njihovu primjenu u praksi, a ne da se samo bave uskim prakticizmom. Dalji uspješan razvitak naših proizvodnih snaga i društvenog samoupravljanja zavisi u prvom redu od članova Saveza komunista. U tom razvoju pokazuju se, s vremena na vrijeme i razne negativne pojave, čiji su nosioci vrlo često sami komunisti, kao što su naprimjer, lokalizam, nepoštovanje zakonskih propisa itd. U Pismu Izvršnog komiteta CK SKJ od februara ove godine, koje je upućeno svim organizacijama Saveza komunista i objavljeno u štampi, podrobno se govori o mnogobrojnim greškama i slabostima u radu komunista; te greške i slabosti imale su veoma negativan odraz u našem društvenom životu. Pismo je bilo primljeno i među komunistima i od strane čitavog naroda sa velikim oduševljenjem i duboko smo uvjereni da će ono biti snažna podrška organizacijama Saveza komunista u njihovom pravilnom radu.

Promjena uloge komunista, koja se, iako sporo, razvijala poslije VI Kongresa, imala je veliki značaj u postepenoj likvidaciji birokratskih tendencija, koje su dobijale sve negativniji karakter u centralističkom sistemu upravljanja, nužnom u prvim godinama, u uslovima likvidacije kapitalizma i preuzimanja sredstava proizvodnje u ruke države, odnosno društva. Ali, čim je ta etapa bila prevaziđena, takvo upravljanje postajalo je sve više destimulativno i pretstavljalo je kočnicu u daljem razvitu proizvodnih snaga društva. Zato su i komunisti morali da se preorijentisu sa prijašnjih formi i metoda u radu na nove forme koje je zahtijevalo decentralizованo, društveno upravljanje, to jest učešće sve širih masa proizvođača i trudbenika u upravljanju. Takvu promjenu u radu zahtijevao je razvitak socijalističke demokratije u našoj zemlji.

Ali, iako je masovna kontrola sve jača u novim uslovima sve demokratskijeg i masovnijeg upravljanja cjelokupnim društvenim procesom socijalističkog razvitka, ipak i u decen-

tralizovanom upravljanju postoji opasnost od birokratizma, ako radne mase nisu dovoljno budne i komunisti dovoljno aktivni u borbi protiv birokratskih tendencija. Takve pojave kod nas ne samo da nisu bile rijetke, nego su one uzele pričinu maha zbog nebudnosti komunista i zbog toga što radnički savjeti još nisu dovoljno učvršćeni. I tu, u likvidaciji tih birokratskih i drugih štetnih tendencija, odgovornost komunista je velika. Potrebno je da se partiske organizacije što više aktiviraju, da stalno budu budne i da tu budnost prema raznim birokratskim i drugim za zajednicu štetnim tendencijama razvijaju i među trudbenicima.

Savez komunista Jugoslavije i njegovi članovi, kao pojedinci, moraju biti svjesni inicijatori neprekidnog razvijanja socijalističke demokratije. Oni ne smiju dozvoliti da birokratske metode i razne lokalističke tendencije koče pravilan i normalan razvoj društvene zajednice kao cjeline. Interesi pojedinaca i lokalnih privrednih i drugih jedinica moraju se usklađivati s interesima čitave zajednice. Komunisti ne smiju dozvoliti da jedna privredna organizacija ili jedinica, zbog nekih svojih egoističkih ciljeva, radi na štetu drugih organizacija i privrednih jedinica. Odnosi između pojedinih privrednih preduzeća ili drugih proizvođačkih organizacija, kao i ustanova, moraju se zasnivati na uzajamnoj koristi i međusobnom pomaganju. Svaka nepoštena manipulacija i materijalno oštećenje drugih ide na štetu čitave društvene zajednice i njenog ugleda. Govorim to zbog toga što još i danas ima ovakvih pojava, a odgovornost za te pojave u velikoj mjeri snose komunisti, koji često ne samo da dozvoljavaju već i sami podležu tim greškama. Čak i neki rukovodeći komunisti sprečavaju borbu protiv raznih nepravilnosti i grešaka, onemogućavajući kritiku preuzimanjem raznih represalija i drugim. Bez zdrave i konstruktivne kritike komunisti ne mogu pravilno vršiti svoje dužnosti.

Josip Broz Tito: *Zadaci Saveza komunista Jugoslavije, referat na VII Kongresu SKJ.*
Tito: *Govori i članci*, knj. XIII, Zagreb, 1960, str. 181—183.

Odnos komunista prema ljudima, prema tome, ne može biti ni odnos vladajuće partije prema onima kojima se vlada, niti odnos učitelja prema učeniku, već se taj odnos mora sve više javljati kao odnos između ravnopravnih. Naj-kvalifikovaniji i najsposobniji u ostvarivanju zajedničkih interesa zato stiču i najviše poverenja. Komunisti i vodeće socijalističke snage uopšte moraju razvijati svoju akciju u borbi za napredak socijalizma na svim područjima društvenog života, u prvom redu kroz život, rad i društvenu akciju samih radnih ljudi. Drugim rečima, oni treba da teže tome da se bore za napredak socijalizma i da u toj borbi ostvaruju svoju rukovodeću ulogu sve manje *svojom vlašću*, a sve više kroz neposrednu vlast *radnih ljudi*, proizvođača društvenim sredstvima za proizvodnju, kroz najrazličitije organe društvenog samoupravljanja, pri čemu komunisti treba da se bore za aktivnost svih faktora socijalističkog razvijanja, da se bore da ta aktivnost bude socijalistička, vaspitavajući i osposobljavajući sve šire mase proizvođača za socijalističko upravljanje. Tako se aktivnošću komunisti i vodeće socijalističke snage obezbeđuju od birokratizacije, a u isto vreme stalno podižu društvenu svest radnih ljudi na viši stepen, težeći postepenom smanjivanju i ukidanju suprotnosti između vlasti i »onih kojima se vlada«, između rukovodećih i »vođenih«, između države i građana.

*Program Saveza komunista Jugoslavije;
VII Kongres SKJ, Beograd, 1958, str. 302.*

Uloga komunista u razvijanju socijalističkih društvenih odnosa zahtevala je da težište njihovog rada ne bude državna uprava u užem smislu, već da to bude jačanje pretstavničkih i samoupravnih organa vlasti. Aktivnost komunista u organizovanju i funkcionisanju državnih organa na određenoj istorijskoj etapi bila je neophodna. S jačanjem i razvitkom socijalističkih društvenih odnosa, zadržavanje starih formi rada vodilo bi srastanju organizacije komunista s državnim aparatom i njihovom birokratizovanju.

Vera da su dekreti sve — deformiše komuniste, slabi u njima osećanje odgovornosti pred masama, vodi njihovom idejnom i moralnom zastoju i nazadovanju, jer se komu-

nisti u takvim uslovima odvikavaju od borbe za svoja ubedjenja, a time i od svakodnevnog proveravanja pravilnosti tog ubedjenja kroz praksu i borbu mišljenja. Državna uprava treba da prerasta u stručan aparat potčinjen samoupravnim izbornim društvenim organima, a komunisti da se bore da rad i odluke tih demokratskih organa budu u skladu s potrebama razvijanja socijalizma i njegove odbrane od antisocijalističkih tendencija.

Mehanizam političkog i privrednog sistema, stvoren u našoj zemlji, pretstavlja odlučujuću prepreku birokratizaciji Saveza komunista Jugoslavije. Svesno prenoseći sa sebe na društvo i njegove organe — u skladu s jačanjem socijalističke društvene baze — niz političkih funkcija koje je po istorijskoj nuždi jedno vreme vršio, odnosno u određenim okvirima još vrši, i usmeravajući razvitak društvenog sistema u pravcu socijalističke demokratije, — Savez komunista Jugoslavije ne samo što stvara uslove za svestraniju razvitak socijalizma, već i štiti sebe od mogućnosti birokratizacije i političke izolacije, od metoda komandovanja, od mogućnosti da od revolucionarne svesne snage društva postane kočnica daljeg napretka. Značajnu ulogu su u tome smislu odigrale konkretnе mere kao što su: razvijanje socijalističke demokratije u privrednom i političkom sistemu demokratije, koja maksimalno omogućava samoupravljanje radnih ljudi kroz odgovarajuće samoupravne organe i njihovo pravo na punu kontrolu nad državnim aparatom; organizacione mere koje su dovele do prenošenja težišta rada komunista na pretstavničke i samoupravne društvene organe i organizacije; ukidanje partisko-državnog paralelizma; prilagođavanje organizacionih principa Saveza komunista Jugoslavije novim uslovima i novim zadacima.

Jugoslovenski komunisti će i ubuduće biti dinamična snaga u radu društvenih, pretstavničkih i drugih organa vlasti ako se njihova aktivnost bude odvijala тамо где радни ljudi žive и rade, под njihovom neposrednom kontrolom, u svestranom radu na ostvarenju Lenjinovog principa »prevrastanje vlasti uime radnog naroda u vlast radnog naroda«.

*Program Saveza komunista Jugoslavije;
VII Kongres SKJ, Beograd 1958, str.
403—404.*

6. TEMA

Za Njemačku je *kritika religije* u suštini završena, a kritika religije je pretpostavka svake kritike.

Profana egzistencija zablude kompromitirana je, kad je opovrgnuta njezina *nebeska oratio pro aris et focus!*. Čovjek, koji je u fantastičnoj stvarnosti neba, gdje je tražio nadčovjeka, našao samo *odraz* samoga sebe, neće više biti sklon da nalazi samo *privid* samoga sebe, samo nečovjeka tamo, gdje traži i mora tražiti svoju istinsku stvarnost.

Temelj ireligiozne kritike jest: *čovjek pravi religiju*, religija ne pravi čovjeka. Religija je, doduše, samosvijest i samoosjećanje čovjeka, koji sebe ili još nije stekao ili je sebe već ponovo izgubio. Ali *čovjek* nije apstraktno biće, koje čuči izvan svijeta. Čovjek, to je čovjekov svijet, država, društvo. Ova država, ovo društvo proizvodi religiju, *izopačenu svijest o svijetu*, jer je ono izopačen svijet. Religija je opća teorija ovoga svijeta, njegov enciklopedijski kompendijum, njegova logika u popularnom obliku, njegov spiritualistički *Point d' honneur*¹, njegov entuzijazam, njegova moralna sankcija, njegova svečana dopuna, njegov opći razlog utjehe i opravdanja. Ona je *fantastično ostvarenje* ljudskog bića, jer *ljudsko biće* ne posjeduje istinsku stvarnost. Borba protiv religije je, dakle, posredno borba protiv *onoga svijeta*, čija je duhovna *aroma* religija.

Religijska bijeda je jednim dijelom *izraz* stvarne bijede, a jednim dijelom *protest* protiv stvarne bijede. Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh prilika bez duha. Ona je opium naroda.

¹ Besjeda za dom i ognjište.

² Pitanje časti.

Ukidanje religije kao *iluzorne* sreće naroda zahtjev je njegove *stvarne* sreće. Zahtjev da napusti iluzije o svom stanju jest *zahtjev da napusti stanje kome su iluzije potrebne*. Kritika religije je, dakle, u kluci *kritika doline suza*, čiji je *oreol* religija.

Karl Marx: *Uz kritiku Hegelove filozofije prava*. K. Marx-F. Engels: *Rani radovi*; Preveo S. Bošnjak, Zagreb, 1953, str. 73—74.

Religiozni svijet samo je odraz stvarnog svijeta. Za takvo društvo robnih proizvođača, kojih se opći društveni odnos u proizvodnji sastoji u tome, što se prema svojim proizvodima drže kao prema *robama*, dakle kao prema *vrijednostima*, te u tom *materijalnom* obliku dovode svoje privatne rade u međusobni odnos kao i *jednak ljudski rad*, najpričiniji je *religiozni oblik kršćanstva* sa svojim kultom apstraktnog čovjeka, osobito u svom buržoaskom razvitku u protestantizmu, deizmu itd. U staroazijskim, antičkim itd. načinima proizvodnje, pretvaranje proizvoda u robu, a zbog toga i egzistencija ljudi kao robnih proizvođača ima podređenu ulogu, ali biva to značajnija, što zajednice više ulaze u stadij svog raspadanja. Pravi trgovачki narodi postoje samo u intermundijama (međusvetovima) staroga svijeta kao Epikurovi bogovi ili kao Židovi u porama poljskog društva. Oni stari organizmi društvene proizvodnje znatno su jednostavniji i providniji od buržoaskog, ali počivaju ili na nezrelosti individualnog čovjeka, koji se još nije otrgao od pupčane vrpce, koja ga je s ostalima vezivala u prirodnu rodovsku cjelinu, ili na odnosima neposrednog gospodstva i podložnosti. Oni su uvjetovani niskim stupnjem razvijenosti proizvodnih snaga rada i odgovarajućim skučenim odnosima ljudi u okviru procesa proizvodnje njihova materijalnog života, pa zbog toga i skučenim odnosima među njima samima i između njih i prirode. Ova se stvarna skučenost ogleda idejno u starim prirodnim i narodnim religijama. *I uopće, religiozni odraz stvarnog svijeta može se izgubiti tek onda, kad odnosi praktičnog svakodnevnog života budu iz dana u dan pokazivali ljudima providno razumne odnose među njima i prema prirodi. Obliče procesa društvenog života, tj. procesa materijalne proizvodnje, skinut će sa sebe mis-*

tični magleni veo, samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svjesnom planskom kontrolom. Ali to zahtijeva takvu materijalnu osnovu društva ili takav niz materijalnih uvjeta egzistencije, koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne historije razvitka.

Karl Marx: *Kapital I*; Preveli M. Pijade
i R. Čolaković, Zagreb, 1947, str. 43—44.

Međutim, svaka je religija samo fantastičan odraz u ljudskim glavama onih vanjskih sila, koje vladaju nad njihovim svakodnevnim životom, odraz u kome zemaljske sile dobivaju oblik nadzemaljskih sila. U početku historije najprije se tako odražavaju prirodne sile, i u dalnjem razvitu prolaze kod raznih naroda kroz najraznovrsnije i najšarenije personifikacije. Ovaj je prvi proces, bar kod indoevropskih naroda, popratila poredbena mitologija do njegova prapočetka u indijskim Vedama, i prikazala je u pojedinostima njegov tok od Hindusa, Perzijanaca, Grka, Rimljana, Germana pa ukoliko je bilo materijala i kod Kelta, Litvanaca i Slavena. Ali uskoro pored prirodnih sila stupaju u djelovanje i društvene sile, koje su ljudima isto tako tuže i u početku isto tako neobjašnjive, koje nad njima vladaju s onom istom pravidlom prirodnog nužnošću kao i prirodne sile. Fantastični oblici, u kojima su se u početku odražavale samo tajanstvene sile prirode, dobivaju sad društvene atributе, postaju predstavnici historijskih sila.³

...

Ali mi smo više puta vidjeli da u današnjem buržoaskom društvu nad ljudima vladaju, kao neka tuđa sile, ekonomski odnosi, koje su oni sami stvorili, sredstva za proizvodnju,

³ Ovaj kasniji dvostruki karakter božanskih likova nije vidjela poredbena mitologija, koja se jednostrano drži toga, da božanski likovi imaju karakter refleksa prirodnih sila i to je dovelo poslije do zbrke u mitologijama. Tako se kod nekih germanskih plemena bog rata zove po staronordijskom Tyr, po starovisokonjemačkom Žio, odgovarajući na taj način grčkom Zeusu, latinskom Jupiteru mjesto Diu-piter-a, kod drugih se zove Er, Eor, što odgovara grčkom Aresu, latinskom Marsu.

koja su oni sami proizveli. Prema tome stvarna podloga za religioznu refleksnu djelatnost traje i dalje, a s njom i sam religiozni refleks. I mada buržoaska ekonomija omogućava izvjesno razumijevanje uzroka ove vanjske vladavine, to ništa ne mijenja na samoj stvari. Buržoaska ekonomija niti može da spriječi krize u cjelini, niti može da zaštiti pojedinačne kapitaliste od gubitaka, prezaduženosti i bankrotstva, ili pojedinačne radnike od besposlice i bijede. Još uvjek se govori: čovjek kaže, a bog (tj. vanjska vladavina kapitalističkog načina proizvodnje) raspolaže. Gola spoznaja, čak i kad bi išla dalje i dublje nego spoznaja buržoaske ekonomije, nije dovoljna, da bi se društvene sile potčinile vladavini društva. Za to je prije svega potrebno društveno *djelo*. I kad to djelo bude izvršeno, kad društvo putem prisvajanja cjelokupnih sredstava za proizvodnju i putem planskog rukovanja tim sredstvima bude oslobođilo i sebe i sve svoje članove iz ropstva, u kome ih sada drže sredstva za proizvodnju, koja su oni sami proizveli, ali koja stoje prema njima kao nadmoćna vanjska sila, — dakle, kad čovjek ne samo kaže nego i raspolaže, onda tek iščezava i posljednja vanjska sila koja se sad odražava u religiji, a s njom iščezava i samo religiozno odražavanje, iz prostog razloga, jer onda nema više šta da se odražava.

Friedrich Engels: *Anti-Dühring*. Preveo R. Vujović, Zagreb, 1934, str. 348—350.

Citavo suvremeno društvo izgrađeno je na eksploataciji ogromne mase radničke klase od strane ništavne manjine stanovništva, koja pripada klasama zemljoposjednika i kapitalista. To je društvo robovlasničko, jer »slobodni« radnici, koji čitav život rade za kapital, »imaju pravo« samo na ona sredstva za život, koja su prijeko potrebna za izdržavanje robova, koji proizvode profit, za osiguranje i ovjekovječenje kapitalističkog ropstva.

Ekonomsko ugnjetavanje radnika nužno izaziva i rađa sve oblike političkog ugnjetavanja, socijalnog ponizavanja, ogrubjelosti i pomračenja duhovnog i moralnog života masa. Radnici mogu postići veću ili manju političku slobodu u borbi za svoje ekonomsko oslobođenje, ali ih nikakva sloboda neće

izbaviti iz bijede, nezaposlenosti i ugnjetavanja dok ne bude zbačena vlast kapitala. Religija je jedan od oblika duhovnog ugnjetavanja, koje svuda i sa svih strana pritiskuje narodne mase, izmučene vječnim radom za druge, neimaštinom i usamljenošću. Nemoć eksploatiranih klasa u borbi s eksploata torima rađa vjeru u bolji zagrobni život jednako nužno, kao što nemoć divljaka u borbi s prirodom rađa vjeru u bogove, đavole, u čuda i tome slično. Onoga, koji čitav život radi i oskudijeva, religija uči skrušenosti i trpljenju u zemaljskom životu, tješeći ga nadom u nebesku nagradu. A one, koji žive od tuđeg rada, religija uči da budu dobrotvo ri u zemaljskom životu, nudeći im vrlo jeftino opravdanje za čitav njihov eksploatatorski život i prodajući po povoljnoj cijeni ulaznice za nebesku sreću. Religija je opium naroda. Religija je vrsta duhovne rakije, u kojoj robovi kapitala utapaju svoj ljudski lik, svoje zahtjeve za životom donekle dostoјnjim čovjeka.

Ali rob, koji je postao svjestan svojega ropstva i ustao u borbu za svoje oslobođenje, već napola prestaje da bude rob. Suvremeni svjesni radnik kojega je odgojila krupna tvornička industrija, kojega je prosvijetio gradski život, s prezirom odbacuje religiozne predrasude, prepušta nebo popovima i buržoaskim licemjerima, i bori se za bolji život ovdje na zemlji. Suvremeni proletarijat staje na stranu socijalizma, koji se služi naukom u borbi s religioznom magluštinom i oslobađa radnika od vjere u zagrobni život time, što ga organizira za sadašnju borbu za bolji zemaljski život.

Religiju treba proglašiti za privatnu stvar — ovim se riječima obično izražava odnos socijalista prema religiji. Ali značenje tih riječi treba tačno odrediti, da one ne bi mogle izazivati nikakve nesporazume. Mi zahtijevamo, da religija bude privatna stvar za državu, ali nikako ne možemo smatrati religiju za privatnu stvar u odnosu prema našoj vlastitoj partiji. Države ne treba da se tiče religija, religiozna društva ne smiju biti povezana s državnom vlašću. Svatko mora biti potpuno sloboden da ispovijeda bilo kakvu religiju ili da ne priznaje nikakvu religiju, tj. da bude ateist, kao što obično i jest svaki socijalist. Bilo kakve razlike između građana u njihovim pravima u zavisnosti od religioznih

vjerovanja, potpuno su nedopuštene. Čak i svako spominjanje ove ili one vjeroispovijesti građana u službenim dokumentima mora se bezuvjetno uništiti. Ne smije se ništa plaćati državnoj crkvi, ne smije se izdavati nikakav državni novac crkvenim i religioznim društvima, koja moraju postati potpuno slobodni i od vlasti nezavisni savezi građana — istomišljenika. Samo ispunjenje tih zahtjeva do kraja može dokrajčiti onu sramnu i prokletu prošlost, kada je crkva bila u kmetskoj zavisnosti od države, a kad su ruski građani bili u kmetskoj zavisnosti od državne crkve, kada su postojali i primjenjivali se srednjovjekovni, inkvizitorski zakoni (što još uvijek postoje u našim krivičnim propisima u uredbama), koji su zbog vjerovanja ili nevjerovanja progonili ljudе, silovali savjest čovjekovу, povezivali mјestanca u državnoj službi i državne prihode sa dijeljenjem ove ili one državno-crkvene rakije. Potpuno odvajanje crkve od države — to je zahtjev, koji socijalistički proletarijat postavlja suvremenoj državi i suvremenoj crkvi.

V. I. Lenjin: *Socijalizam i religija*. Izbornika *O religiji*; uredio G. Petrović, Zagreb, 1953, str. 15—17.

Borba protiv religije ne smije se ograničavati na apstraktno-ideološko propovijedanje, ne smije se svoditi na takvo propovijedanje; tu borbu treba povezati s konkretnom praksom klasnog pokreta, usmјerenog ka uklanjanju socijalnih korijena religije. Zašto se religija održava u zaostalim slojevima gradskog proletarijata, u širokim slojevima poluproletarijata, a također u masi seljaštva? Uslijed neznanja naroda, odgovara buržoaski naprednjak, radikal ili buržoaski materijalist. Prema tome, dolje religija, živio ateizam, širenje ateističkih pogleda naš je glavni zadatak. Marksist kaže: nije istina. Takvo shvaćanje je površno, buržoaski-ograničeno prosvjetiteljstvo. Takvo shvaćanje objašnjava korijene religije nedovoljno duboko, ne materijalistički, već idealistički. U suvremenim kapitalističkim zemljama to su uglavnom *socijalni* korijeni. Socijalna potlačenost radnih masa, njihova prividna potpuna nemoć pred slijepim silama kapitalizma, koji svakog dana i svakog sata nanosi običnim radnim ljudima hiljadu puta više najužasnijih patnji, najtežih

muka nego svi izvanredni događaji kao ratovi, potresi itd., — eto u tome je najdublji suvremeni korijen religije. »Strah je stvorio bogove.« Strah pred slijepom silom kapitala, silom koja je slijepa, jer je mase naroda ne mogu predvidjeti, a koja proleteru i sitnom vlasniku na svakom koraku života prijeti, da će mu donijeti, i donosi mu »iznenadno«, »neочекivano«, »slučajno« uništenje, propast, pretvaranje u prosjaka, u paupera, u prostitutku, smrt od gladi, — to je onaj korijen suvremene religije, koji najprije i najviše mora držati na umu materijalist, ako neće da ostane materijalist pripremnog razreda. Nikakva prosvjetiteljska knjiga neće iskorijeniti religiju iz masa, koje je zاغlupila kapitalistička robija, koje zavise od slijepih rušilačkih snaga kapitalizma, dok te mase same ne nauče da se složno, organizirano, planski, svjesno bore protiv ovog *korijena* religije, protiv *vladavine kapitala* u svim oblicima.

Da li odatle proistječe, da je prosvjetiteljska knjiga protiv religije štetna ili suvišna? Ne. Odatle proizlazi nešto sa svim drugo. Odatle proizlazi, da se ateistička propaganda socijaldemokracije mora *potčiniti* njenom osnovnom zadatku: razvijanju klasne borbe eksplotiranih *masa* protiv eksplotatora.

V. I. Lenjin: *O odnosu radničke partije prema religiji*. Iz zbornika *O religiji*, uredio G. Petrović, Zagreb, 1953, str. 22—23.

Dosledno zastupajući svoj marksistički materijalistički pogled na svet, jugoslovenski komunisti znaju da se religija, koja se rađa i odražava u određenim istorijskim uslovima materijalne i duhovne zaostalosti ljudi, ne može otkloniti administrativnim sredstvima, već neprekidnim razvijanjem socijalističkih društvenih odnosa, širenjem naučnih saznanja i opštim podizanjem ljudske svesti, čime se progresivno ostvaruje čovekova stvarna sloboda i likvidiraju materijalno-duhovni uslovi za razne zablude i iluzije.

Marksizam, kao pogled na svet i idejna osnova praktične delatnosti komunista, nespojiv je sa bilo kakvim religioznim ubeđenjima. Stoga pripadnost Savezu komunista Jugoslavije ne dopušta nikakvo religiozno verovanje. Boreći se idejnim sredstvima protiv svake vrste predrasuda i oslanjajući se

pritom na tekovine prirodnih i društvenih nauka, komunisti u isto vreme poštuju pravo građana Jugoslavije da pripadaju ili ne pripadaju jednoj od verskih zajednica priznatih Ustavom i zakonima, kao i da praktički vrše svoje religiozne običaje i da zbog svog religioznog ubeđenja i vršenja religioznih običaja ne snose nikakve posledice u svojim društvenim i političkim pravima. Komunisti će se pritom odlučno suprostavljati svim pokušajima da se religiozna osećanja iskoriste u političke svrhe ili da crkva bude uporište antisocijalističkih snaga.

Smatrajući verska osećanja ličnom i privatnom stvari svakog građanina, komunisti su za doslednu primenu principa slobode veroispovesti i za dosledno ostvarivanje načela o odvajjanju crkve od države i škole od crkve.

Program SKJ; VII Kongres SKJ, Beograd, 1958, str. 418.

7. TEMA

Optužbe koje se protiv komunizma podižu sa vjerskog, filozofskog i uopće ideološkog stanovišta ne zaslužuju da se o njima opširnije govorи.

Zar treba duboka mudrost pa da se razumije da se sa životnim odnosima ljudi, s njihovim društvenim odnosima, s njihovim društvenim bićem, mijenjaju i njihove predodžbe, pogledi i pojmovi, jednom riječju i njihova svijest?

Zar historija ideja dokazuje nešto drugo, nego da se duhovna proizvodnja mijenja sa materijalnom? Vladajuće ideje nekog vremena bile su uvijek samo ideje vladajuće klase.

Govori se o idejama koje revolucioniraju čitavo društvo; time se samo iskazuje činjenica da su se u okviru starog društva izgradili elementi novog društva, da s raspadanjem starih životnih odnosa ide u korak i raspadanje starih ideja.

Kad je stari svijet propadaо, pobijedila je kršćanska religija stare religije. Kad su u XVIII stoljeću kršćanske ideje podlegle idejama prosvijećenosti, vodilo je feudalno društvo svoju smrtnu borbu protiv tada revolucionarne buržoazije. Ideje slobode savjesti i religije bile su samo izraz vladavine slobodne konkurenčije na polju znanja¹.

Ali kazat će netko, vjerske, moralne, filozofske, političke, pravne ideje itd. zaista su se modificirale u toku historijskog razvoja. Ali su se religija, moral, filozofija, politika i pravo uvijek održale u tom mijenjanju.

¹ Raniјe, prije njemačkog izdanja od 1872, umjesto riječi: »na polju znanja« stajalo je — »u oblasti savjesti«.

Uz to ima vječnih istina, kao sloboda, pravičnost itd., koje su zajedničke svima društvenim ustrojstvima. A komunizam ukida vječne istine, ukida religiju, ukida moral, umjesto da im da nov oblik, on dakle protivurječi cijelokupnom dosadašnjem historijskom razvoju.

Na šta se svodi ova optužba? Historija cijelog dosadašnjeg društva kretala se u klasnim suprotnostima, koje su u različitim epohama imale različite oblike.

Ali ma kakav oblik da su klasne suprotnosti uzimale, eksploatacija jednog dijela društva od strane drugog dijela predstavlja činjenicu zajedničku svima proteklim stoljećima. Zato nije čudo što se društvena svijest svih stoljeća, uprkos svoj mnogostrukosti i raznolikosti, kreće u izvjesnim zajedničkim oblicima, oblicima svijesti koji se potpuno gube tek sa potpunim isčešavanjem klasne suprotnosti.

Komunistička revolucija jest najradikalnije kidanje sa tradicionalnim odnosima vlasništva, pa nije čudo što se u toku njenog razvitka najradikalnije kida sa tradicionalnim idejama.

K. Marx-F. Engels: *Manifest komunističke partije*. Preveo M. Pijade.
K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela I*, Zagreb, 1949, str. 31—32.

Mi naprotiv tvrdimo, da su dosadašnje moralne teorije u posljednjoj instanciji proizvod ekonomskog položaja društva u danom vremenu. A kako se do danas društvo kretalo u klasnim suprotnostima, to je i moral; on je ili opravdavao vlast i interes vladajuće klase, ili je, čim bi podložena klasa postala dovoljno snažna, predstavljao pobunu protiv te vlasti i buduće interes potlačenih. Da je tom prilikom, uopće uzevši napredovao i moral kao i sve druge grane ljudskog spoznanja, o tome nema sumnje. Ali još se nismo uzdigli iznad klasnog morala. Stvarno čovječanski moral, koji stoji iznad klasnih suprotnosti i iznad uspomena na njih, bit će moguć tek na onom društvenom stupnju, kad klasna suprotnost bude ne samo svladana, nego i zaboravljena u praktičnom životu.

F. Engels: *Anti-Dühring*. Preveo R. Vujović, Zagreb, 1934, str. 112—113.

Zadržat će se ovdje prije svega na pitanju komunističkog morala.

Vi treba da odgajate od sebe komuniste. Zadatak je Saveza omladine, da svoj praktični rad postavi tako, da omladina, učeći se, organizirajući se, ujedinjujući se i boreći se odgaja sebe i sve one, koji u njoj vide vođu da odgaja komuniste. Čitavo odgajanje, obrazovanje i učenje suvremene omladine treba da kod nje razvija komunistički moral.

A postoji li komunistički moral? Postoji li komunistička etika? Razumije se, postoji. Često stvar predstavljaju tako, kao da mi nemamo svog morala, i vrlo često nas buržoazija optužuje, da mi, komunisti, odbacujemo svaki moral. To je metoda brkanja pojmove, bacanja prašine u oči radnika i seljacima.

U kom smislu mi odbacujemo moral, odbacujemo etiku?

U onom smislu, u kome ga je propovijedala buržoazija, koja je taj moral izvodila iz božjih zapovijesti. Što se toga tiče, mi, naravno, kažemo, da u boga ne vjerujemo, i vrlo dobro znamo, da je u ime boga govorilo svećenstvo, da su govorili veleposjednici, da je govorila buržoazija radi ostvarivanja svojih eksplotatorskih interesa. Ili, ako se taj moral nije izvodio iz moralnih zapovijesti, iz božjih zapovijesti, onda se izvodio iz idealističkih ili poluidealističkih fraza, koje su se tako isto uvijek svodile na nešto, što je vrlo nalik na božje zapovijesti.

Svaki moral, koji je uzet iz izvančovječanskog, izvan-klasnog pojma — odbacujemo. Mi kažemo, da je to prijevara, da je to obmana i zaglavljanje radnika i seljaka u interesu veleposjednika i kapitalista.

Mi kažemo, da je naš moral potpuno podređen interesima klasne borbe proletarijata. Naš moral proizlazi iz interesa klasne borbe proletarijata.

V. I. Lenjin: *Zadaci omladinskih saveza*;
(iz govora održanog 1920).

V. I. Lenjin: *Izabrana djela II*, Zagreb,
1949, str. 355—356.

U odnosu prema ženi kao plijenu i služavci zajedničkog uživanja izražena je beskrajna degradacija, u kojoj čovjek postoji za sebe samog, jer tajna tog odnosa ima svoj *nesum-*

njiv, odlučan, otvoren, otkriven izraz u odnosu muškarca prema ženi i u načinu, kako se shvaća neposredni, prirodni generički odnos. Neposredan, prirodan, nuždan odnos čovjeka prema čovjeku jest odnos muškarca prema ženi. U tom *prirodnom* generičkom odnosu odnos čovjeka prema prirodi neposredno je njegov odnos prema čovjeku, kao što je odnos prema čovjeku neposredno njegov odnos prema prirodi, njegovo vlastito *prirodno* određenje. U tom odnosu pokazuje se, dakle, na čulan način, svedeno na očiglednu *činjenicu* to, koliko je ljudsko biće postalo čovjeku priroda, ili, koliko je priroda postala čovjekovo ljudsko biće. Iz tog odnosa može se, dakle, prosuđivati cjelokupan stupanj čovjekova obrazovanja. Iz karaktera tog odnosa slijedi, koliko je čovjek postao i koliko je sebe shvatio kao *generičko biće*, kao *čovjeka*; odnos muškarca prema ženi je *najprirodniji* odnos čovjeka prema čovjeku. U njemu se, dakle, pokazuje, koliko je *prirodno* čovjekovo odnošenje *ljudsko*, ili koliko je *ljudsko* biće njemu postalo *prirodnim* bićem, koliko je njegova *ljudska priroda* postala njemu *prirodnom*. U tom se odnosu također pokazuje, koliko je čovjekova potreba postala *ljudskom* potrebom, koliko mu je, dakle, *drugi* čovjek kao čovjek postao potrebom, koliko je on u svom najindividualnijem postojanju istovremeno i dio zajednice?

K. Marx: *Ekonomsko-filozofski rukopisi*;
K. Marx-F. Engels: *Rani radovi*; Preveo
S. Bošnjak, Zagreb, 1953, str. 226—227.

21. pitanje: Kakav će utjecaj izvršiti komunističko društvo na porodicu?

Odgovor: Ono će odnos oba spola učiniti čistim privatnim odnosom koji se tiče samo zainteresiranih osoba, i u koji se društvo ne treba miješati. Ono to može, jer uklanja privatno vlasništvo i djecu zajednički odgaja i time uništava obje osnove dosadašnjeg braka, zavisnost žene od muškarca i djece od roditelja, koju uzrokuje privatno vlasništvo. Ovdje leži i odgovor na drek u visokomoralnih malograđana protiv komunističke zajednice žena. Zajednica žena je odnos koji sasvim pripada građanskom društvu, a danas potpuno postoji u prostituciji. Prostitucija se osniva na privatnom vla-

sništvu i nestaje zajedno s njim. Dakle, komunistička organizacija umjesto da uvodi zajednicu žena, ona je, naprotiv, ukida.

F. Engels: *Principi komunizma*. K. Marx - F. Engels: *Rani radovi*, preveo S. Bošnjak, Zagreb, 1953, str. 361.

Kao što je pokazalo cijelo naše izlaganje, napredak koji se ovim redom javlja vezan je za specifičnost da se ženama sve više oduzima spolna sloboda grupnog braka, dok se ona ne oduzima muškarcima. I zaista, za muškarce grupni brak stvarno postoji i danas. Što je za ženu zločin i što povlači sobom teške zakonske i društvene posljedice, to se smatra za muškarca kao časno ili, u najgorem slučaju, kao mala moralna mrlja koja se sa zadovoljstvom nosi. Ali ukoliko se tradicionalni heterizam u naše doba više mijenja kao posljedica kapitalističke robne proizvodnje i njoj prilagođuje, ukoliko se više pretvara u neprikrivenu prostituciju, utoliko više djeluje demoralizirajuće. I doista, on demoralizira muškarce još mnogo više nego žene. Prostitucija degradira među ženama samo nesretnice koje su postale njene žrtve, pa ni njih ni približno onoliko koliko se obično zamišlja. Naprotiv, ona ponižava karakter svih muškaraca uopće. Tako je npr. dugotrajno vjereništvo u devet slučajeva od deset prava primjerena škola za bračno nevjernost.

Međutim, idemo u susret društvenom prevratu u kome će sve dosadašnje ekonomske osnove monogamije isto tako neminovno nestati kao i osnove njene dopune, prostitucije. Monogamija je nastala zbog koncentracije većih bogatstava u jednoj ruci — i to u ruci muškarca — i zbog potrebe da se ta bogatstva ostave u naslijedećem djeci tog muškarca a ne djeci nekog drugog. Stoga je bila potrebna monogamija žene a ne muža, tako da ta monogamija žene nije ništa smetala otvorenoj ili prikrivenoj poligamiji muškarca. Ali predstojeći društveni prevrat svest će na minimum svu tu brigu oko naslijeda pretvaranjem bar pretežno najvećeg dijela trajnih, naslijedivih bogatstava — sredstava za proizvodnju — u društveno vlasništvo. Kako je pak monogamija proistekla iz ekonomskih uzroka, hoće li ona nestati kad iščeznu ti uzroci?

Moglo bi se s pravom odgovoriti: ona ne samo što neće

nestati, nego će, naprotiv, tek biti potpuno ostvarena. Jer s pretvaranjem sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo nestaje i najamni rad, proletarijat, dakle i nužnost za izvjestan broj žena — čiji se broj može statistički izračunati — da se za novac prodaju. Prostitucija nestaje, monogamija umjesto da propadne postaje najzad stvarnost — i za muškarce.

Položaj muškaraca bit će, prema tome, u svakom slučaju jako izmijenjen, ali i u položaju žena, svih žena, nastupa znatna promjena. Prelaskom sredstava za proizvodnju u zajedničko vlasništvo, inokosna porodica prestaje biti privredna jedinica društva. Privatno domaćinstvo pretvara se u društvenu industriju. Njega i odgoj djece postaju javan posao; društvo se brine za svu djecu podjednako, bila ona braćna ili vanbraćna. Zahvaljujući tome otpada briga zbog »posljedica«, što danas predstavlja najbitniji društveni — kako moralni tako i ekonomski — moment koji sprečava djevojku da se potpuno preda voljenom muškarцу. Neće li to biti dovoljan uzrok postepenom razvoju slobodnih spolnih odnosa, a time i širokogrudnjeg javnog mnijenja u pogledu djevičanske časti i ženske sramote? I najzad, zar nismo vidjeli da su u modernom svijetu monogamija i prostitucija doduše suprotnosti, ali nerazdvojne suprotnosti, polovi istog društvenog stanja? Može li iščeznuti prostitucija a da sobom ne povuče u propast i monogamiju?

Ovdje stupa u djelovanje nov moment koji je u vrijeme kad se monogamija razvijala bio u najboljem slučaju jedna u začetku: individualna spolna ljubav.

...

Puna sloboda sklapanja braka može dakle biti opće provedena tek onda kad uklanjanjem kapitalističke proizvodnje i njome stvorenih imovinskih odnosa budu odstranjeni svi sporedni ekonomski obziri koji još i sad imaju tako snažan utjecaj na izbor supruga. Tada više neće biti nikakvog drugog motiva osim uzajamne naklonosti.

Kako je pak spolna ljubav po svojoj prirodi isključiva — iako se ova isključivost u današnje vrijeme potpuno ostvaruje samo u pogledu žene — to je brak, osnovan na spolnoj

ljubavi, po svojoj prirodi monogamija. Vidjeli smo koliko je Bachofen bio u pravu kad je napredak od grupnog braka k monogamiji smatrao pretežno kao djelo žena; samo prijelaz od sindijazmičkog braka k monogamiji može se pripisati muškarcima; a historijski se on u suštini sastojao u pogoršanju položaja žena i u olakšanju nevjerstva muškaraca. Ako sad izostanu još i ekonomski obziri, poradi kojih su žene podnosile to uobičajeno nevjerstvo muževa — briga o svojoj vlastitoj egzistenciji i još više briga o budućnosti djece — onda će time postignuta ravnopravnost žena, sudeći po cijelokupnom dosadašnjem iskustvu utjecati u neuporedivo većoj mjeri u tom smislu što će muževi postati stvarno monogamski nego pak u tom smislu što će žene postati poliandrijske.

Ali monogamija će nesumnjivo izgubiti sva ona obilježja koja su joj utisнутa njenim nastankom iz imovinskih odnosa, a to su, prvo, prevlast muža, i drugo — nerazrješivost braka. Prevlast muža u braku je jednostavna posljedica njegove ekonomske prevlasti i iščezava s njom sama od sebe. Nerazrješivost braka je dijelom posljedica ekonomskog položaja u kome je monogamija nastala, a dijelom tradicija iz vremena kad se veza ovog ekonomskog položaja s monogamijom još nije potpuno shvaćala i kad se religijski tjerala u krajnost. Ona je već danas hiljadu puta narušena. Ako je moralan samo onaj brak koji je osnovan na ljubavi, onda je isto tako moralan samo onaj brak u kome ljubav i dalje traje. Međutim, trajanje snažnog osjećanja individualne spolne ljubavi veoma je različito kod raznih osoba, naročito kod muškaraca, i ako se potpuno ugasi naklonost ili ako bude potisnuta novom strasnom ljubavlju, onda je razvod za obje strane kao i za društvo, blagodat. Ljudi će biti samo pošteđeni gacanja kroz uzaludno blato brakorazvodne parnice.

Dakle, ono što možemo danas naslućivati o uređenju spolnih odnosa poslije predstojećeg uklanjanja kapitalističke proizvodnje, pretežno je negativnog karaktera, ograničava se najviše na ono što nestaje. A šta će novo doći? To će se riješiti kad poraste novo pokoljenje: pokoljenje muškaraca koji nikad u svom životu nisu došli u priliku da kupuju novcem ili drugim sredstvom socijalne moći podavanje žena, i

pokolenje žena koje nikad nisu došle u priliku da se podaju muškarcu iz bilo kakvih drugih obzira osim istinske ljubavi, niti da ljubljenom uskrate podavanje iz straha od ekonomskih posljedica. Kad se pojave ti ljudi, bit će im posljednja briga šta se danas zamišlja da bi oni trebalo da čine; oni će stvoriti svoju vlastitu praksu i svoje odgovarajuće javno mnjenje o praksi svakog pojedinca — i tačka.

F. Engels: *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Preveo M. Simić. K. Marx-F. Engels: *Izabrana djela II*, Zagreb, 1950, str. 215—217, 221—222.

8. TEMA

Prije svega treba izbjеći, da se »društvo« ponovo fiksira kao apstrakcija nasuprot individuumu. Individuum je *društveno biće*. Stoga je njegovo ispoljavanje života — makar se ono i ne pojavljivalo u neposrednom obliku *zajedničkog* života, koje se vrši istovremeno s drugima — ispoljavanje potvrđivanje *društvenog života*. Individualni i generički čovjekov život nisu *različiti*, koliko god je — i to nužno — način postojanja individualnog života više *poseban* ili više *općenit* način generičkog života, ili, generički život više *poseban* ili *općenit* individualni život.

K. Marx: *Ekonomsko-filozofski rukopisi*.
K. Marx-F. Engels: *Rani radovi*, Preveo
S. Bošnjak, Zagreb, 1953, str. 230.

Pretvaranje ličnih moći (odnosa) u predmetne moći pomoću podjele rada, ne može se ponovo ukinuti time, da sebi izbijemo iz glave opću predodžbu o tome, nego samo time, da individuumi sebi opet podrede ove stvarne sile i ukinu podjelu rada. To ipak nije moguće bez zajednice. Tek u zajednici s drugima svaki individuum dobiva sredstva da svestrano razvije svoje sklonosti; dakle tek u zajednici postaje moguća lična sloboda. U dosadašnjim surrogatima zajednice, u državi itd., postojala je lična sloboda samo za individuume koji su se razvili u odnosima vladajuće klase, i samo ukoliko su bili individuumi te klase. Prividna zajednica, u kojoj su se individuumi dosad ujedinjavali, stalno se nasuprot njima osamostaljivala, a jer je bila ujedinjenje jedne klase nasuprot druge, istovremeno je bila za potčinjenu klasu ne samo

jedna sasvim iluzorna zajednica, nego i novi okov. Tek u stvarnoj zajednici stječu individuumi u svom udruženju i pomoću njega i svoju slobodu.

Iz čitavog dosadašnjeg razlaganja proizlazi, da zajednički odnos, u koji su stupili individuumi jedne klase, a koji je bio uvjetovan njihovim zajedničkim interesima nasuprot nekom trećem, da je taj odnos stalno bio jedna zajednica, kojoj su ovi individuumi pripadali samo kao prosječni individuumi, samo ukoliko su živjeli u uvjetima egzistencije svoje klase, odnos, u kome oni nisu učestvovali kao individuumi, nego kao članovi klase. Naprotiv, sasvim je obratno u zajednici revolucionarnih proletera, koji stavljaju pod svoju kontrolu uvjete svoga postojanja i postojanja svih članova društva; u toj zajednici učestvuju individuumi kao individuumi. Ona je takvo ujedinjenje individuuma (naravno, pod pretpostavkom već razvijenih proizvodnih snaga), koje njihovoj kontroli podvrgava uvjete slobodnog razvitka i kretanja individuuma, uvjete, koji su dosad bili prepušteni slučaju i osamostaljivali se nasuprot pojedinim individuumima baš uslijed njihova razdvajanja kao individuuma uslijed njihovog nužnog ujedinjenja, koje je bilo stvoreno podjelom rada i postalo, uslijed njihova razjedinjenja, njima tuda veza. Dosadašnje ujedinjenje bilo je samo (nipošto svojevoljno, kako se to npr. prikazuje u *Contrat social¹*, nego nužno) sporazum (uporedi npr. stvaranje sjevernoameričke države i južnoameričkih republika) o tim uvjetima, u okviru kojih je individuumima preostalo da se koriste slučajnošću. Ovo pravo, nesmetano se koristi slučajnošću unutar izvjesnih uvjeta, nazivalo se dosad ličnom slobodom. Ovi uvjeti egzistencije su, naravno, samo proizvodne snage i oblici saobraćanja svake epohe.

Ako se filozofski promatra ovaj razvitak individuuma u zajedničkim uvjetima egzistencije staleža i klase, koji historijski slijede jedni iza drugih, i ako se promatraju opće predodžbe, koje su im time nametnute, možemo svakako lako uobraziti da se u tim individuumima razvijao rod ili čovjek, ili da su one razvile čovjeka, a to je uobraženje, kojim se

¹ Društvenom ugovoru.

historiji daje nekoliko jakih šamara. Ovi različiti staleži i klase mogu se onda shvatiti kao specifikacija općeg izraza, kao podvrste roda, kao razvojne faze čovjeka.

Ovo podređenje individuuma određenim klasama ne može se prevladati prije no što se formira klasa, koja protiv vladajuće klase nema više da provede nikakav posebni klasni interes.

Individuumi su uvijek polazili od sebe samih, ali, naravno, od sebe unutar svojih datih historijskih uvjeta i odnosa, a ne od »čistog« individuuma u smislu ideologa. Ali tokom historijskog razvijanja i upravo uslijed neizbjježnog osamostaljenja društvenih odnosa unutar podjele rada, javlja se razlika između života svakog individuuma, ukoliko je on ličan i ukoliko je podređen ma kojoj grani rada i uvjetima koji mu pripadaju. (To ne treba tako razumjeti kao da su npr. rentijer, kapitalist itd. prestali biti ličnosti, nego je njihova ličnost uvjetovana i određena sasvim određenim klasnim odnosima, i razlika se pojavljuje tek u suprotnosti prema drugoj klasi, a za njih same tek onda, kad bankrotiraju.) U staležu (još više u plemenu) to je još prikriveno, npr. plemić stalno ostaje plemić, pučanin stalno pučanin, bez obzira na njegove ostale odnose, to je kvalitet neodvojiv od njegove individualnosti. Razlika ličnog individuuma na suprot klasnom individuumu, slučajnost životnih uvjeta za individuum javlja se tek pojmom klase, koja je i sama proizvod buržoazije. Tek konkurenca i međusobna borba individuuma proizvodi i razvija ovu slučajnost kao takvu. Individuumi su stoga u predodžbi slobodniji pod buržoaskom vladavinom nego ranije, jer su im njihovi životni uvjeti slučajni; u stvarnosti oni su naravno neslobodniji, jer su više podređeni vlasti predmeta. Razlika od staleža izbija osobito u suprotnosti između buržoazije i proletarijata. Kad su stalež građana, korporacije itd. — ustali protiv seoskog plemstva, pojavio se uvjet njihove egzistencije, pokretno vlasništvo i zanatlijski rad, koji su latentno postojali još prije njihova odvajanja od feudalnih veza kao nešto pozitivno, što se suprotstavljalо feudalnom zemljišnom posjedu i stoga na svoj način poprimilo uskoro opet feudalni oblik. Razumije se, odbjegli kmetovi su svoje dosadašnje kmetstvo

tretirali kao nešto što je njihovoj ličnosti slučajno. Ali u tome su postupali isto tako, kao što postupa i svaka klasa, koja se oslobađa okova, a oni se tada nisu oslobođili kao klase, nego pojedinačno. Dalje, oni nisu izašli iz okvira staleškog uređenja, nego su stvorili samo jedan novi stalež i zadržali također i u novom položaju svoj dosadašnji način rada i dalje ga usavršili, oslobođivši ga njegovih dotadašnjih okova, koji nisu više odgovarali njegovu već dostignutom razvitu. — Kod proletera su naprotiv rad, njihov vlastiti životni uvjet, a time i svi uvjeti egzistencije sadašnjeg društva, postali njima nešto slučajno, nad čim pojedini proleteri nemaju kontrolu i nad čim im ne može dati kontrolu nikakva društvena organizacija, a protivurječnost između ličnosti pojedinog proletera i njemu nametnutih životnih uvjeta, rada, javlja se njemu samom osobito zbog toga, što već od mlađosti postaje žrtvom i što unutar svoje klase nema izgleda da dospije do uvjeta, koji bi ga stavili u drugu klasu. — Dok su dakle odbijegli kmetovi htjeli samo razviti i istaći pravo na svoje već postojeće uvjete egzistencije i time u krajnjoj instanciji dolazili samo do slobodnog rada, moraju proleteri, da bi stekli lično priznanje, ukinuti uvjet svoje vlastite dosadašnje egzistencije, koji je ujedno uvjet čitavog dosadašnjeg društva, tj. moraju ukinuti rad. Oni se stoga nalaze u direktnoj suprotnosti prema državi, tj. prema obliku, koji je individuumima društva dosad služio kao opći izraz, i da bi ostvarili svoju ličnost, moraju državu srušiti.

K. Marx-F. Engels: *Njemačka ideologija*.
K. Marx-F. Engels: *Rani radovi*; Preveo
S. Bošnjak, Zagreb, 1953, str. 340—343.

Izlazi da ličnosti, zahvaljujući datim osobinama svog karaktera, mogu utjecati na sudbinu društva. Ponekad utjecaj biva čak veoma značajan, ali kako sama mogućnost za takav utjecaj, tako i njegovi razmjeri, uslovljeni su organizacijom društva, odnosom njegovih snaga. Karakter ličnosti čini »faktor« društvenog razvijanja samo tamo, samo onda i samo utoliko, gdje, kada i ukoliko mu to dozvoljavaju društveni odnosi.

Može nam se primijetiti da razmjeri ličnog utjecaja zavise također i od talenata ličnosti. Mi ćemo se s tim složiti. Ali ličnost može svoje talente ispoljiti samo onda kada zauzme za to potreban položaj u društvu. Zašto se sudbina Francuske mogla naći u rukama čovjeka lišenog svake sposobnosti i volje za to da služi društvu? Zato što je takva bila njena društvena organizacija. Tom organizacijom su upravo i uslovljene u svako dato vrijeme one uloge, pa prema tome i ono društveno značenje, koji mogu pasti u dio darovitim ili nedarovitim ličnostima.

Ali ako su uloge ličnosti uslovljene organizacijom društva, onda na koji način njihov društveni utjecaj, koji je uslovljen tim ulogama, može protivrječiti pojmu o zakonitosti društvenog razvijanja? Taj utjecaj ne samo da ne protivrječi tome pojmu, već predstavlja jednu od njegovih najjasnijih ilustracija.

Ali tu treba primijetiti ovo. Mogućnost društvenog utjecaja ličnosti, uslovljena organizacijom društva, otvara vrata utjecaju tako zvanih *slučajnosti* na historijsku sudbinu naroda. Sladostrašće Louisa XV bilo je nužna posljedica stanja njegova organizma. Ali u odnosu na opći tok razvijanja Francuske to stanje bilo je *slučajno*. A međutim ono nije ostalo, kao što smo već rekli, bez utjecaja na dalju sudbinu Francuske i samo je ušlo u broj uzroka koji su uslovili tu sudbinu. Smrt Mirabeau-a, razumije se, nastupila je uslijed svih zakonomjernih patoloških procesa. Ali nužnost tih procesa nije nikako proistjecala iz općeg toka razvijanja Francuske, već iz nekih osobina organizma čuvenoga govornika i iz onih fizičkih uslova pod kojima se on zarazio. U odnosu na opći tok razvijanja Francuske te osobine i ti uslovi su *slučajni*. A međutim smrt Mirabeau-a utjecala je na dalji tok revolucije i ušla u broj uzroka koji su uslovili taj tok.

G. V. Plehanov: *K pitanju o ulozi ličnosti u historiji*. Preveo M. Marković, Zagreb, 1947, str. 32—33.

Dakle, lične osobine rukovodećih ljudi uslovjavaju individualnu fizionomiju historijskih događaja, i element slučajnosti u smislu koji smo istakli, uvijek igra izvjesnu ulogu

u toku tih događaja, čiji je smjer, u krajnjoj liniji, uslovjen tako zvanim općim uzrocima, tj. u stvari razvitkom proizvodnih snaga u uzajamnim odnosima između ljudi u društveno-ekonomskom procesu proizvodnje. Slučajne pojave i lične osobine znamenitih ljudi neuporedivo su primjetnije od općih uzroka, koji su duboko skriveni. Osamnaest vijek malo se udubljivao u te opće uzroke, objašnjavajući historiju svjesnim postupcima i »strastima« historijskih ličnosti. Filozofi toga vijeka tvrdili su da bi historija mogla krenuti sasvim drugim putovima pod utjecajem najneznatnijih uzroka — na primjer, uslijed toga što bi u glavi nekog vladara raspojasao neki »atom« (misao koja je nekoliko puta izrečena u *System de la Nature*¹).

Branioci novog smjera u historijskoj nauci počeli su dokazivati da historija nije mogla krenuti drugčije nego što se u stvari kretala, ne gledajući ni na kakve »atome«. Nastojeci da što je moguće bolje istaknu djelovanje općih uzroka, oni nisu obraćali pažnju na značenje ličnih osobina historijskih ličnosti. Kod njih je izlazilo da se historijski događaji ne bi ni za dlaku izmijenili uslijed toga što bi se jedne osobe zamijenile drugim, više ili manje sposobnim osobama². Ali čim mi dopuštamo takvu pretpostavku, mi nužno moramo priznati da *lični element nema u historiji upravo nikakvog značenja* i da se u njoj sve svodi na djelovanje općih zakona historijskog kretanja. To je bila krajnost koja uopće nije ostavljala mjesta za onaj dio istine koji je bio sadržan u suprotnom shvaćanju. Ali je upravo stoga suprotno shvaćanje i dalje sačuvalo izvjesno pravo na opstanak. Sukob tih dvaju pogleda dobio je oblik antinomije, čiji su prvi član sačinjavali opći zakoni a drugi — djelatnost ličnosti. S gledišta drugog člana antinomije historija je izgledala kao jednostavan skup slučajnosti; sa gledišta prvog člana izgledalo je da su djelovanjem općih uzroka bile us-

¹ »Sistem prirode« — glavno djelo Holbacha.

² Tj. tako je izlazilo kada su počinjali rasuđivati o zakonitosti historijskih događaja. A kada su neki od njih jednostavno opisivali te pojave, oni su ponekad ličnom elementu pridavali čak preuveličano značenje. Ali nas sada ne interesiraju njihova opisivanja, već rasuđivanja.

lovljene čak i individualne crte historijskih događaja. Ali ako su individualne crte događaja uslovljene utjecajem općih uzroka i ako ne zavise od ličnih svojstava historijskih ličnosti, onda izlazi da su te crte *uslovljene općim uzrocima* i da se ne mogu izmijeniti, pa ma kako se izmijenile te ličnosti. Teorija dobija, na taj način *fatalistički* karakter.

Ali vratimo se našem predmetu. Veliki čovjek nije velik zato što njegove lične osobine pridaju velikim historijskim događajima individualnu fizionomiju, već zato što on ima osobine koje ga čine najspasobnijim za služenje velikim društvenim potrebama svoga vremena, nastalim pod utjecajem općih i posebnih uzroka. U svome poznatom djelu o herojima Carlyle (Karlajl)³ naziva velike ljudе početnicima (Beginners). To je veoma uspio naziv. Veliki čovjek je upravo početnik, jer vidi *dalje* od drugih i želi *jače* od drugih. On rješava naučne zadatke koje stavlja na dnevni red prethodni tok intelektualnog razvijanja društva; on ukazuje na nove društvene potrebe, stvorene prethodnim razvitkom društvenih odnosa; on uzima na sebe inicijativu zadovoljavanja tih potreba. On je heroj. Heroj ne u tom smislu što tobože može da zaustavi ili izmijeni prirodni tok stvari, već u tom smislu što je njegova djelatnost svjestan i slobodan izraz toga nužnog i nesvesnjog toka. U tome je sve njegovo značenje, u tome je sva njegova snaga. Ali je to kolosalno značenje i strašna snaga.

G. V. Plehanov: *K pitanju o ulozi ličnosti u historiji*; Preveo M. Marković, Zagreb, 1947, str. 44—45, 48—49.

U vezi s takvom osnovnom postavkom uopšte se postavlja kao najvažniji problem novog političkog sistema kako uskladiti individualni interes radnog čoveka i kolektivni interes društva u sistemu društvene svojine nad sredstvima

³ Carlyle Thomas (Karlajl Tomas) (1795—1881) — engleski buržoaski historičar i prozni pisac, nalazio se pod jakim utjecajem njemačke idealističke filozofije. U herojima je bio glavne tvorce historije.

za proizvodnju. Od odgovora na to pitanje zavisi i odgovor na pitanje: kakve treba da budu demokratske političke forme u prelaznoj fazi ka socijalizmu.

Mi nismo fantasti i ne pripisujemo ljudskoj društvenoj svesti veće kvalitete nego što ih ona u određenim materijalnim uslovima može da ima. Ljudi, naravno, često traže od društva više nego što im ono može da dâ prema svojim ekonomskim snagama. U sistemu birokratskog despotizma na takve tendencije odgovaraju političkim pritiskom, većom centralizacijom, sankcijama, što u krajnjoj liniji mora da vodi u sve oštrije suprotnosti između države kao sopstvenika sredstava za proizvodnju i radnika, koji se za svoj ekonomski interes, stihiski elementarno, svesno i nesvesno bore sredstvima koja im ostaju — od nesvesne pasivne rezistencije i slabog rada do raznih oblika aktivnog otpora.

Socijalističko sredstvo borbe protiv takvog pritiska, to jest socijalistički način razrešavanja protivrečnosti između individualnog i kolektivnog interesa mora da bude sasvim drukčiji. Tu protivrečnost je moguće, u krajnjoj liniji, rešavati samo stavljanjem radnog čoveka u takav položaj da ima punu kontrolu nad proizvodnim odnosima i njihovim ekonomskim posledicama za materijalni položaj pojedinca i da može o bitnim pitanjima iz tih odnosa ravnopravno i neposredno da odlučuje. Samo pod takvim uslovima on će svesno i neposredno, kroz odnose u proizvodnji, a ne stihiskim pritiskom na državu da se bori za svoj materijalni interes. Tu će se školovati i njegova socijalistička društvena svest, a napose svest o jedinstvu i uzajamnoj zavisnosti individualnog i kolektivnog društvenog interesa.

Otuda je za nas *princip samoupravljanja proizvođača polazna tačka svake demokratske socijalističke politike, svakog socijalističkog demokratizma*. Revolucija koja ne otvoriti vrata takvom razvitku neizbežno mora, za duže ili kraće vreme, stagnirati u državnikapitalističkim oblicima i u birokratskom despotizmu.

Iz toga proističe da je za socijalističku demokratiju potrebno pre svega sledeće:

1. Da je radni čovek — proizvođač *organizaciono* u položaju da može uticati na odlučujuće društvene organe, tj. da je sam mehanizam demokratizma prilagođen toj društvenoj potrebi.

2. Da je radni čovek — proizvođač i *moralno i materijalno*, tj. po svoj svojoj svesti i po svom materijalnom i drugom interesu, u stanju da vrši takav uticaj koji je istovremeno uslovljen i kolektivnim, društvenim interesom. Drugim rečima, on mora da ima potreban kvalifikovan uvid u stvarno stanje stvari da bi, zatim, mogao doneti odluku sa punim osećanjem realnih mogućnosti, tj. sa punim osećanjem odgovornosti prema društvu.

Tim zadacima treba da bude prilagođen čitav organizacioni mehanizam društva na socijalističkom putu kao i njegovi demokratski metodi. U našem sistemu tu ulogu vrši pre svega komuna, kao baza tog mehanizma.

Edvard Kardelj: *Socijalistička demokracija u jugoslovenskoj praksi. Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. IV, Beograd, 1960, str. 219—221.

9. TEMA

»Narod, koji ugnjetava druge narode, ne može biti sloboden« — tako su govorili najveći predstavnici dosljedne demokracije 19. stoljeća Marx i Engels, koji su postali učitelji revolucionarnog proletarijata. I mi, velikoruski radnici, ispunjeni osjećanjem nacionalnog ponosa, hoćemo pod svaku cijenu slobodnu i nezavisnu, samostalnu, demokratsku, republikansku, ponosnu Velikorusiju, koja svoje odnose prema susjedima gradi na čovječanskom principu jednakosti, a ne na feudalnom principu privilegija, koji ponižava veliku naciju.

V. I. Lenjin: *O nacionalnom ponosu Velikorusa*, Izabrana djela I., knj. 2, Zagreb, 1949, str. 302.

Može li biti sloboden narod, koji ugnjetava druge narode? Ne. Interesi slobode velikoruskog stanovništva zahtijevaju borbu protiv takvog ugnjetavanja. Duga historija, vjekovna historija gušenja pokreta ugnjetenih naroda, sistematska propaganda tog gušenja od strane »viših« klasa stvorili su ogromne prepreke stvari slobode samog velikoruskog naroda u njegovim predrasudama itd.

Velikoruski crnlostotinaši svjesno podržavaju te predrasude i raspiruju ih. Velikoruska buržoazija miri se s njima ili im se prilagođava. Velikoruski proletariat ne može ostvariti svoje ciljeve, ne može prokrčiti sebi put k slobodi bez sistematske borbe protiv tih predrasuda.

...

Takvo stanje stvari postavlja pred proletarijat Rusije dvojak ili, točnije, dvostran zadatak: borbu protiv svakog nacionalizma i u prvom redu protiv velikoruskog naciona-

lizma; priznanje ne samo potpune ravnopravnosti svih nacija uopće, nego i ravnopravnosti u pogledu državne izgradnje, tj. prava nacija na samoodređenje, na odcjepljenje, — a, u isto vrijeme, i baš u interesu uspješne borbe protiv svakog nacionalizma svih nacija, obranu jedinstvene proleterske borbe i proleterskih organizacija, obranu njihova najtješnjeg stapanja u internacionalnu zajednicu usprkos buržoaskim tendencijama k nacionalnoj izdvojenosti.

V. I. Lenjin: *O pravu nacija na samoodređenje; Izabrana djela I*, knj. 2, Zagreb, 1949, str. 248, 283.

Rođena na Krfu, u Londonu i Parizu, versajska Jugoslavija je postala najtipičnija zemlja nacionalnog ugnjetanja u Evropi. Hrvati, Slovenci i Crnogorci bili su potčinjeni narodi, neravnopravni državljanji Jugoslavije. Makedonci, Arnauti i drugi bili su porobljeni i podvrgnuti istrebljenju. Muslimani, njemačka i mađarska manjina služili su kao moneta za potkusurivanje ili kao instrument u borbi protiv Hrvata i drugih naroda Jugoslavije.

Jedna brojčano neznatna manjina velikosrpskih hegemonista, nenasita u svojoj pohlepi za bogaćenjem, na čelu sa kraljem, vladala je dvadeset i dvije godine Jugoslavijom, stvarala je režim žandarma, režim glavnjača, režim socijalnog i nacionalnog bespravlja. Na svaki opravdani zahtjev ugnjetenih naroda Jugoslavije za ravnopravnosću, odgovarala su ta gospoda: »mi smo se borili na Solunskom frontu«, »mi smo oslobodili ovu zemlju«, »mi smo prolivali krv na Kajmakčalanu!« Ovu bezočnu laž upotrebljavala su ova gospoda vlastodršci, razni špekulantи, ratni bogataši i korupcionaši, oskvrnjujući na taj način svijetle grobove pravih srpskih junaka — seljaka, koji su ginuli s dubokom vjerom da svoje živote daju za slobodu i srećnu budućnost srpskog naroda. S druge strane, razni frankovci, današnji ustaše i njima slični, pripisivali su zločinački rad velikosrpske hegemonističke klike čitavom srpskom narodu, stvarajući na taj način mržnju kod hrvatskog i drugih naroda prema bratskom srpskom narodu. Srpski narod ne samo što nije imao ničeg zajedničkog sa takvom zločinačkom nacionalnom politikom

svoje gospode, već je i on kroz čitave dvadeset i dvije godine bio isto tako izrabljivan i podvrgnut žandarskoj samovolji kao i ostali narodi Jugoslavije. Štaviše, on je uvideo da je prevaren i da su stotine hiljada žrtava koje je dao u prošlom ratu bile uzaludne, da su plodove njegove herojske borbe prisvojili oni koji su za vrijeme rata sjedjeli po francuskim, londonskim, švicarskim kafanama i rivijerama. Srpski narod je s bolom primio uvrede i neopravdane optužbe da je sukrivac svojih izroda za nacionalno ugnjetavanje ostalih naroda Jugoslavije.

Nacionalna politika velikosrpske hegemonističke klike bila je:

1) Korumpiranje najreakcionarnijih elemenata Hrvata, Slovenaca, muslimana itd., iskorišćavajući ih za unutrašnje razbijanje naroda koji su se borili za svoju ravnopravnost;

2) Podmićivanje vrhova slovenačkih, muslimanskih i džemijetskih partija i držanje, pomoću njih, u potčinjenosti hrvatskog naroda. Drugim riječima, to je značilo iskorišćavanje jednog naroda protiv drugog, to je značilo sistematsko razjedinjavanje naroda Jugoslavije, značilo je sijanje mržnje i produbljivanje jaza među bratskim narodima Jugoslavije. To je značilo razjedinjavanje, a ne ujedinjenje naroda Jugoslavije u jednu bratsku ravnopravnu državnu zajednicu.

Uporno i glupo brbljanje hegemonističke klike da su Srbi, Hrvati i Slovenci samo plemena jednog te istog naroda imalo je za cilj srbizaciju Hrvata i Slovenaca. Jugoslavija je bila samo maska za tu srbizaciju, koja se potpuno razotkrila u vrijeme šestojanuarske diktature kralja Aleksandra i Pere Živkovića.

Hrvati su, kao najsnažnija nacionalna individualnost među ostalim ugnjetenim narodima Jugoslavije, davali i najžešći otpor protiv takve velikosrpske nacionalne politike. Ali, razumije se, taj otpor nije mogao dati one rezultate kojeg je hrvatski narod očekivao. Prvo — zbog toga što su na čelu Hrvatske seljačke stranke stajala gospoda koja su rješenje nacionalnog pitanja Hrvata posmatrala sa stanovišta podjele vlasti između njih i velikosrpske gospode, podjele interesnih sfera. Drugo — zbog toga što su ta hrvatska gospoda kanalizirala borbu hrvatskog naroda u pravcu borbe protiv čita-

vog srpskog naroda, a ne samo protiv velikosrpskih hegemonista, što su sijali mržnju protiv Srba isto onako kao što su je sijala velikosrpska gospoda protiv hrvatskog naroda. Treće — zbog toga što su gospoda iz voćstva HSS ignorirala rješavanje nacionalnog pitanja ostalih naroda, kao na primjer Slovenaca, Makedonaca itd. Na taj način, borba hrvatskog naroda ostala je izolirana ne samo od srpskog naroda već i od ostalih naroda Jugoslavije. Ostali ugnjeteni narodi Jugoslavije s pravom su gledali u težnjama Hrvata velikohrvatsku tendenciju, tendenciju ugnjetavanja drugih, kao što je to činila i velikosrpska hegemonistička klika. Na koncu — zbog toga što su i velikosrpska i hrvatska gospoda iz HSS smatrala da će jednim običnim sporazumom o podjeli vlasti skinuti s dnevnog reda nacionalno pitanje svih naroda Jugoslavije.

Do čega je dovela takva nacionalna politika jugoslovenskih vlastodržaca? Na ovo pitanje daje najjasniji odgovor katastrofa Jugoslavije u aprilu mjesecu 1941. godine, kada je zemlja porobljena od osovinskih fašističkih osvajača.

Vjerna svojim načelima da svaki narod ima pravo da odlučuje o svojoj sudbini, Komunistička partija, za čitavo vrijeme opstanka Jugoslavije stajala je neprekidno u borbi protiv takve nacionalne politike velikosrpskih hegemonista. Komunistička partija Jugoslavije ustala je najodlučnije protiv ugnjetavanja Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca, Arnauta i drugih. Baš zbog toga se sav bijes velikosrpske hegemonističke gospode iskaljivao na našu Komunističku partiju. Zbog toga su se kroz dvadeset i dvije godine punile jugoslovenske glavnjače najboljim komunističkim borcima, zbog toga nas i danas londonska izbjeglička gospoda i njihovi agenti u zemlji mrze neodoljivom mržnjom, zbog toga — jer znaju da je nacionalna sloboda i ravnopravnost naroda Jugoslavije najveća zapreka za njihove sebične ciljeve, za njihovu pljačku i izrabljivanje.

Današnja Narodnooslobodilačka borba i nacionalno pi-
tanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša Narodno-
oslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna,
kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede
nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih
režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem
ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ *narodnooslobodilačka
borba* — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada
ona ne bi, osim opštejugoslovenskog smisla, imala i nacio-
nalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi,
osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslo-
bođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, mu-
slimana itd., kada Narodnooslobodilačka borba ne bi imala
tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo
svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština Narodno-
oslobodilačke borbe.

Današnja Narodnooslobodilačka borba ne bi se mogla
završiti pobjedom nad okupatorima i njihovim slugama, ako
u toj borbi ne bi bilo narodnog jedinstva, ako u redovima
Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugosla-
vije ne bi učestvovali Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Ma-
kedonci i muslimani. Potpuno oslobođenje svakog naroda
posebice ne bi se moglo postići, ako on ne bi sada već uzeo
pušku u ruku i pošao u borbu za zajedničku pobjedu svih
naroda Jugoslavije nad svim neprijateljima naroda.

Zastava Narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora,
koju je podigla Komunistička partija Jugoslavije 1941. go-
dine, jeste u isto vrijeme i zastava borbe za nacionalnu slo-
bodu i ravnopravnost svakog naroda posebice. To je ona ista
zastava koju, neokaljanu, nosi Komunistička partija još od
postanka Jugoslavije, beskompromisno se boreći za nacio-
nalnu slobodu i ravnopravnost svih naših naroda. Nikada se
Komunistička partija nije odrekla niti će se odreći svog
principa, koji su postavili naši veliki učitelji Marx, Engels
i Lenjin, principa da svaki narod ima pravo na samoodre-
đenje do otcjepljenja. Ali, u isto vrijeme, Komunistička par-

tija Jugoslavije nikada neće dozvoliti i boriti će se protiv toga da to pravo iskoriste neprijatelji naroda i umjesto slobode i nezavisnosti stvore za narod srednjovjekovni mrak i kolonijalno ropstvo, kao što je to slučaj sa Pavelićevom »nezavisnom« Hrvatskom.

Komunistička partija Jugoslavije će se i dalje boriti za bratsku, slobodnu i ravnopravnu zajednicu svih naroda Jugoslavije. Boriti će se podjednako protiv velikosrpskih hegemonista, koji teže ponovnom ugnjetavanju drugih naroda Jugoslavije, kao što će se boriti protiv onih koji bi za interes bilo koje imperialističke sile pokušali da siju razdor i smetaju bratskoj slozi naroda Jugoslavije.

Pitanje Makedonije, pitanje Kosova i Metohije, pitanje Crne Gore, pitanje Hrvatske, pitanje Slovenije, pitanje Bosne i Hercegovine lako će se riješiti na opšte zadovoljstvo svih samo na taj način što će ga rješavati sam narod, a to pravo svaki narod stiče, s puškom u ruci, u ovoj današnjoj Narodnooslobodilačkoj borbi.

Josip Broz Tito: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe*. Iz zbornika: *Karakteristike socijalističke revolucije u Jugoslaviji*, Beograd, 1961, str. 10—12, 13, 14—15, 16—17.

Borba za učvršćenje nacionalne ravnopravnosti predstavlja u današnje vreme značajan faktor borbe za mir i društveni progres. Takva borba ne samo što nije u suprotnosti s razvojem najšire međunarodne saradnje, već je polazna tačka za sve veće zbližavanje među narodima, za dalji demokratski razvitak, za proces progresivnog povezivanja svih zemalja sveta u ekonomskom, političkom i kulturnom pogledu. Uspešna saradnja i najviši stepen razumevanja mogu se ostvariti samo među nezavisnim i ravnopravnim narodima.

Jugoslovenski komunisti su, doduše, svesni toga da u sadašnje vreme, kada čovečanstvo teži sve većem ujedinjavanju i sve tešnjoj saradnji naroda, nema apsolutne nezavisnosti. Naprotiv, težnja ka ujedinjavanju sveta, kao i težnja saradnja među narodima vode njihovoj sve većoj međuzavisnosti. Ta međuzavisnost će se sve više ostvarivati zbog njih-

hovih zajedničkih interesa, a ne usled naturanja volje i interesa bilo kojeg izdvojenog naroda. Zato jugoslovenski komunisti pod političkom i ekonomskom nezavisnošću podrazumevaju takav položaj naroda ili država i takve odnose među narodima koji svakome od njih obezbeđuju da ravноправno i dobrovoljno mogu primati one međunarodne obaveze koje odgovaraju njihovom sopstvenom interesu i interesu drugih naroda. Savez komunista Jugoslavije, sem toga, podrazumeva pod nezavisnošću takav položaj i takve odnose među narodima koji omogućuju bilo kojoj naciji ili državi da nameće svoje interesе i svoju volju drugim narodima. Borba za političku i ekonomsku nezavisnost naroda u današnjim uslovima, prema tome, ne znači zatvaranje u nacionalne granice, nego, naprotiv, povezivanje, zbližavanje i, u krajnjoj liniji, spajanje naroda u jedinstvenu svetsku zajednicu na bazi pune ravnopravnosti, usled saznanja sopstvenih interesa i takve svesne orientacije svakog pojedinca, bez obzira na njegov jezik i specifičnosti kulturne strukture zemlje kojoj pripada.

Boreći se za nezavisnost naše zemlje, Savez komunista Jugoslavije ne shvata nezavisnost u smislu učaurivanja, povajanja i izolacije.

Sukob koji je izbio 1948 godine usled otpora Komunističke partije Jugoslavije Staljinovoj politici — nije bio izraz namere jugoslovenskih komunista da se izoluju već je predstavljao otpor jednoj nepravilnoj, hegemonističkoj politici i praksi, čija bi afirmacija nanela ogromne štete razvitku socijalizma. Rezolucije Informacionog biroa komunističkih partija pokušale su da ozakone neravnopravnost u odnosima među socijalističkim državama i bile su negacija nezavisnosti naroda i njihove samostalnosti u razvijanju socijalističkih odnosa kao polazne tačke za zbližavanje i veće povezivanje naroda na socijalističkom putu.

Sve ono što se dogodilo 1948 godine — značilo je grubo narušavanje socijalističkih i demokratskih principa koji treba da važe za odnose između socijalističkih zemalja. Pouke iz proteklih godina pokazuju da razvitak odnosa među socijalističkim zemljama treba da posluži kao primer i da ukaže na perspektivu stvaranja boljih, trajnijih i svestranijih od-

nosa između država. Ti odnosi se moraju zasnivati na principima nezavisnosti, pune ravnopravnosti i poštovanja osobnosti svake pojedine zemlje.

Otpor pojavama nepravilne prakse u odnosima među socijalističkim zemljama, koji se ispoljio već više puta na razne načine, pretstavlja izraz progresivnih težnji naroda socijalističkih zemalja: da socijalizam izgrađuju prema svojim specifičnim uslovima, vodeći računa o interesima socijalizma u celini. Proglašavanje takve politike za »nacionalni komunizam« može biti samo posledica dogmatskih i velikodržavnih shvatanja ili rezultat ideoloških uticaja ili spletaka buržoazije.

Savez komunista Jugoslavije polazi od gledišta da iz odnosa među socijalističkim zemljama treba isključiti ostatke onih negativnih pojava koje je kapitalizam uneo u odnose između velikih i malih, jakih i slabih, razvijenih i nerazvijenih, belih i obojenih, u kulturnom pogledu razvijenih i manje razvijenih zemalja i naroda.

Program SKJ; VII Kongres SKJ, Beograd, 1958, str. 259—261.

Nerešeno nacionalno pitanje bilo je jedna od osnovnih suprotnosti koje su razdirale društveno-politički život buržoaske Jugoslavije.

Komunistička partija Jugoslavije je u svojoj političkoj akciji sprovodila nacionalnu politiku čiji je osnovni princip bio: priznanje individualnosti, ravnopravnosti i prava na samopredeljenje svih jugoslovenskih naroda, — Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, kao i njihovo jedinstvo na bazi federativnog uređenja države. Takva politika i dosledna borba za njeno sprovođenje bila je jedan od glavnih razloga da je Komunistička partija stekla poverenje narodnih masa svih naroda Jugoslavije i uspela da ih oko svog programa okupi i povede u zajedničku borbu za oslobođenje i stvaranje nove Jugoslavije.

U toku Narodnooslobodilačkog rata, u zajedničkoj borbi za oslobođenje, ojačala je i težnja naroda Jugoslavije za ujedinjenjem u zajedničkoj državi ravnopravnih naroda, u novoj, narodnodemokratskoj i socijalističkoj Jugoslaviji, na bazi pune primene prava na samopredeljenje.

Jedinstvo Jugoslavije mogućno je jedino na osnovi slobodnog nacionalnog razvoja i pune ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca kao i nacionalnih manjina. Iz tih razloga socijalistička Jugoslavija nastala je i jedino je mogla biti stvorena kao savezna država ravnopravnih i suverenih naroda.

Prava koja svim narodima Jugoslavije obezbeđuju slobodan materijalni i kulturni razvitak i njihovu ravnopravnost utvrđena su Ustavom i obezbeđena statusom narodnih republika i drugim ustanovama savezne države. Ta se prava poštaju i u praksi ostvaruju u svim unutrašnjim odnosima jugoslovenske zajednice, uključujući tu i odnose između građana, kao i međunarodne kontakte.

Samostalnost i ravnopravnost naroda Jugoslavije ne izražavaju se samo u jednakim političkim i kulturnim pravima. One se nužno moraju oslanjati i na određenu materijalnu osnovu.

Tu osnovu čine, u prvom redu, jedinstvo socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i jedinstvo privrednog sistema, jedinstveno jugoslovensko tržište, jednak prava obaveze osnovnih ekonomskih jedinica (privrednih organizacija i komuna). Iz tih socijalističkih odnosa proizlazi sistem širokog samoupravljanja radnih ljudi u oblasti proizvodnje i materijalnih odnosa. U tom smislu materijalnu osnovu ravnopravnosti naroda Jugoslavije naročito predstavljaju upravljanje sredstvima za proizvodnju od strane radnih kolektiva i njihovo učešće u raspodjeli društvenog proizvoda, samoupravljanje u komunama, društveno upravljanje fondovima kako u komuni, tako i u srežu i narodnoj republici. Tome zadatku naše nacionalne politike takođe služe: ravnopravno učešće predstavnika svih naroda Jugoslavije putem političkog mehanizma federacije, u upravljanju i raspolaganju sredstvima federacije bilo preko društvenog plana budžeta, ili neposredno u upravljanju raznim privrednim i budžetskim fondovima.

Narodne republike pod jednakim opštim uslovima učestvuju u raspodeli dohotka ostvarenog iz proizvodnje i rada na njihovom području i koriste sredstva iz centralnih fondova, koja su pod istim uslovima dostupna svima. Na toj bazi republike samostalno utvrđuju programe svog privrednog razvijanja u okviru opštih proporcija privrednog plana federacije.

...

Zajednički interes se već ispoljava i sve se više ispoljava u opštoj društvenoj i kulturnoj svesti radnih masa. Na toj osnovi se razvija socijalistička jugoslovenska svest, jugoslovenski socijalistički patriotizam, koji nije suprotnost već nužna internacionalistička dopuna demokratske nacionalne svesti, u uslovima socijalističke zajednice naroda. Nije tu reč o stvaranju neke nove »jugoslovenske nacije« umesto postojećih nacija, već o organskom rastenju i jačanju socijalističke zajednice proizvođača odnosno radnih ljudi svih naroda Jugoslavije, o afirmaciji njihovih zajedničkih interesa na bazi socijalističkih odnosa. Takvo jugoslovenstvo ne samo da ne smeta slobodan razvoj nacionalnih jezika i kultura, već ga ono, naprotiv, prepostavlja.

U tome smislu socijalističko jugoslovenstvo, kao oblik socijalističkog internacionalizma, i demokratska nacionalna svest, koja je prožeta duhom internacionalizma, nisu odvojene pojave, već dve strane jedinstvenog procesa. Svako apsolutizovanje jednog ili drugog nužno bi moralo dovesti do skretanja bilo ka reakcionarnom nacionalizmu i šovinizmu, bilo ka isto toliko reakcionarnom velikodržavnom hegemonizmu i negaciji principa samoopredeljenja i ravnopravnosti naroda.

...

Komunisti Jugoslavije boreći se u svakodnevnoj praksi svim idejnim i političkim sredstvima kako protiv svih izvora i pojava nacionalističkih šovinističkih i partikularističko-egoističkih tendencija, tako i protiv tendencija birokratskog

centralizma i velikodržavnog hegemonizma. Oni će se aktivno suprotstavljati svim pokušajima da se materijalne protivrečnosti, koje je socijalistička Jugoslavija nasledila iz prošlosti iskorištavaju za raspirivanje nacionalizma, šovinizma i partikularističkog egoizma. Oni će u širokim narodnim masama negovati duh zbljenja, uzajamnog razumevanja i međusobne pomoći među narodima Jugoslavije, ideju bratstva i jedinstva, kao i ideje proleterskog internacionalizma i zbljenja i prijateljstva među narodima uopšte; a suprotstavljat će se svemu što među narodima izaziva mržnju, nacionalne i rasne predrasude ili tendencije ka nacionalnim privilegijama.

Rukovodeći se poznatim lenjinskim načelom, komunisti će u okviru pojedinih narodnih republika pre svega negovati misao jedinstva i bratstva naroda Jugoslavije i socijalističkog internacionalizma, a u centru pre svega budno bdati nad svim ustavnim, političkim, idejnim i ekonomskim elementima koji obezbeđuju svim narodima federativne socijalističke zajednice ravnopravnost i slobodan razvoj i suprotstavljati se svakoj tendenciji hegemonizma, koja bi ugrozila jedinstvo naroda Jugoslavije. Komunisti će voditi stalnu idejnu borbu protiv svega što je uskogrudo nacionalističko, kao i protiv onoga što ugrožava nesmetani razvitak svake nacionalnosti.

Program SKJ; VII Kongres SKJ, Beograd, 1958, str. 360—362, 364, 367.

10. TEMA

Poznata izreka glasi: kad bi geometrijski aksiomi zadirali u interesu ljudi, njih bi sigurno pobijali. Prirodnohistorijske teorije, koje zadiru u stare predrasude teologije, izazivale su i još jednako izazivaju najgorčeniju borbu. Nije čudo što Marxovo učenje, koje neposredno služi prosvjećivanju i organiziranju napredne klase modernog društva koje pokazuje zadatke te klase i dokazuje neizbjegnu — zbog ekonomskog razvjeta — zamjenu današnjeg sistema novim poretkom, nije čudo što je to učenje moralno borbom osvajati svaki svoj korak na životnom putu.

Nije potrebno ni govoriti o buržoaskoj nauci i filozofiji koje službeno predaju službeni profesori radi zaglavljivanja omladine iz redova imućnih klasa i radi njenog »dresiranja« protiv vanjskih i unutrašnjih neprijatelja. Ta nauka neće ni da čuje o marksizmu, proglašavajući da je on pobijen i uništen; i mladi učenjaci, koji prave karijeru na pobijanju socijalizma i ishlapjeli starci, koji čuvaju amanet svih mogućih otrcanih »sistema«, podjednako revnosno napadaju Marxa. Razvijanje marksizma, širenje i jačanje njegovih ideja u radničkoj klasi, neizbjegno izaziva množenje i zaostrevanje tih buržoaskih prepada protiv marksizma, koji poslije svakog »uništenja« od strane službene nauke postaje sve čvršći, prekaljeniji i vitalniji.

Ali ni među učenjima koja su povezana s borbom radničke klase, koja su raširena poglavito među proletarijatom, marksizam nipošto nije odmah učvrstio svoje pozicije. Prvih pedeset godina svog postojanja (od četrdesetih godina XIX vijeka) marksizam se borio protiv teorija koje su mu bile iz osnova neprijateljske. U prvoj polovini četrdesetih godina Marx i Engels obračunali su se s radikalnim mladohegeli-

jancima, koji su stajali na gledištu filozofskog idealizma. Krajem četrdesetih godina dolazi borba u oblasti ekonomskih učenja — protiv prudonizma. Pedesete godine završavaju tu borbu: kritika partija i učenjâ koji su se manifestirali burne 1848 godine. Šezdesetih godina borba se prenosi iz oblasti opće teorije u oblast koja je bliža neposrednom radničkom pokretu: istjerivanje bakunjinizma iz Internacionale. Početkom sedamdesetih godina u Njemačkoj jedno kratko vrijeme izbjiga na površinu prudonist Mühlberger; — krajem sedamdesetih godina pozitivist Dühring. Ali je utjecaj jednog i drugog na proletarijat već potpuno beznačajan. Marksizam već neosporno pobjeđuje sve ostale ideologije radničkog pokreta.

Devedesetih godina prošlog vijeka ta pobjeda je u glavnim linijama završena. Čak i u romanskim zemljama, u kojima su se najduže držale tradicije prudonizma, radničke partije faktički su izgradile svoje programe i taktiku na marksističkoj osnovi. Obnovljena međunarodna organizacija radničkog pokreta — u obliku periodičnih internacionalnih kongresa — stala je u svemu bitnom odmah i gotovo bez borbe na tlo marksizma. Ali kad je marksizam potisnuo sva koliko toliko cijelovita učenja koja su mu bila neprijateljska, — tendencije koje su došle do izraza u tim učenjima počele su tražiti sebi druge putove. Izmjenili su se oblici borbe i povodi za borbu, ali borba se nastavljava. I druga polovina vijeka postojanja marksizma počela je (devedesete godine prošlog vijeka) s borbom neprijateljske marksizmu struje u samom marksizmu.

Raniji ortodoksnii marksist Bernstein dao jeime toj struci istupivši s najvećom galatom i s najcjelovitijim izrazom korektura Marxa, revizije Marxa, revisionizma. Čak i u Rusiji, u kojoj se nemarksistički socijalizam prirodno, — zbog ekonomske zaostalosti zemlje i prevladavanja seljačkog stanovništva pritješnjenog ostacima feudalizma — držao najduže, čak i u Rusiji on pred našim očima vidljivo prerasta u revisionizam. I u agrarnom pitanju (program municipalizacije cjelokupne zemlje) i u općim pitanjima programa i taktike, naši socijal-narodnjaci sve više i više

zamjenjuju »korekturama« Marxa umiruće, čileće ostatke starog, na svoj način cjelovitog i marksizmu potpuno neprijateljskog sistema.

Predmarksistički socijalizam je razbijen. On nastavlja borbu, ali ne više na svom samostalnom tlu, nego na općem tlu marksizma, kao revizionizam. Da vidimo kakav je idejni sadržaj revizionizma.

U oblasti filozofije revizionizam je išao na repu buržoaske profesorske »nauke«. Profesori su išli »nazad ka Kantu«, — i revizionizam se vukao za neokantijancima, profesori su ponavljali hiljadu puta kazane popovske trivijalnosti protiv filozofskog materijalizma, — i revizionisti su, smješći se s visoka, mrmljali (tačno po posljednjem handbuchu) da je materijalizam još davno »pobijen«; profesori su tretirali Hegela kao »mrtvo pseto« i, propovijedajući sami idealizam, samo hiljadu puta plići i trivijalniji od Hegelova, prezriivo slijegali ramenima povodom dijalektike, — i revizionisti su srljali za njima u močvaru filozofske vulgarizacije nauke, zamjenjujući »tešku« (i revolucionarnu) dijalektiku »jednostavnom« (i mirnom) »evolucijom«; profesori su odradivali svoju plaću prilagođavajući i svoje idealističke i svoje »kritičke« sisteme vladajućoj srednjovjekovnoj »filozofiji« (tj. teologiji), — i revizionisti su se primicali bliže k njima, nastojeći da religiju učine »privatnom stvari« ne u odnosu prema savremenoj državi, nego u odnosu prema partiji napredne klase.

Kakav su stvarni klasni značaj imale takve »korekture« Marxa, o tome ne treba ni govoriti — stvar je sama po sebi jasna. Napomenut ćemo samo da je jedini marksist u međunarodnoj socijal-demokraciji koji je s gledišta dosljednog dijalektičkog materijalizma dao kritiku onih nevjerljativih trivijalnosti koje su ovde natrabunjali revizionisti — bio Plehanov. Ovo treba utoliko jače istaći što se danas čine dušboko pogrešni pokušaji da se reakcionarni filozofski starež progura pod firmom kritike Plehanovljeva taktičkog opor tunizma.

U oblasti politike revizionizam je pokušao da stvarno revidira osnovu marksizma, naime: učenje o klasnoj borbi. Politička sloboda, demokracija, opće pravo glasa — govorili su nam — uništavaju tlo za klasnu borbu i čine netačnom staru postavku *Komunističkog manifesta*: radnici nemaju otadžbine. U demokraciji, pošto vlada »volja većine«, nije moguće, vele ni gledati na državu kao na organ klasnog gospodstva ni odbijati savez s progresivnom, socijal-reformatorskom buržoazijom protiv reakcionara.

Neosporno je da su se te zamjerke revizionista svodile na dosta zaokrugljen sistem shvaćanja, — naime: davno poznatih liberalnoburžoaskih shvaćanja. Liberali su uvjek govorili da buržoaski parlamentarizam uništava klase i klasne podjele, jer pravo glasa, pravo učestvovanja u državnim poslovima imaju svi građani bez razlike. Čitava historija Evrope u drugoj polovini XIX vijeka jasno pokazuje koliko su takva shvaćanja absurdna. Ekonomski razlike ne slabe, nego jačaju i zaoštravaju se pod slobodom »demokratskog« kapitalizma. Parlamentarizam ne odstranjuje, nego razgoličuje suštinu najdemokratskih buržoaskih republika kao organa klasnog ugnjetavanja pomažući prosvjećivanje i organiziranje kudikamo širih masa stanovništva od onih koje su prije aktivno učestvovali u političkim događajima, parlamentarizam priprema time ne odstranjenje kriza i političkih revolucija, nego najjače zaoštravanje građanskog rata u vrijeme tih revolucija. Pariski događaji u proljeće 1871 godine i ruski događaji u zimu 1905 godine pokazali su jasno da ne može biti jasnije koliko je neizbjježno nastupanje takvog zaoštravanja. Francuska buržoazija, ne kolebajući se ni trenutka, napravila je pogodbu s neprijateljem čitave nacije, s tuđinskom vojskom koja je razorila njenu otadžbinu, radi ugušivanja proleterskog pokreta. Tko ne shvaća neizbjježnu unutrašnju dijalektiku parlamentarizma i buržoaskog demokratizma koja dovodi do još oštijeg, nego prije, rješavanja spora masovnim nasiljem, — taj neće nikad umjeti da na tlu tog parlamentarizma vodi principijelno dosljednu propagandu i agitaciju, koja zaista priprema radničke mase za pobjedosno učestvovanje u takvim »sporovima«. Iskustvo saveza, sporazuma, blokova sa socijal-reformatorskim libe-

ralizmom na Zapadu i s liberalnim reformizmom (kadeti) u ruskoj revoluciji uvjerljivo je pokazalo da ti sporazumi samo otupljuju svijest masa, da oni ne jačaju, nego slabe istinski značaj njihove borbe, jer one koji se bore povezuju s elementima koji su najmanje sposobni da se bore, koji su najkolebljiviji i najizdajnički. Francuski mileranizam — najkrupniji pokušaj primjene revizionističke političke takte u širokim, zaista nacionalnim razmjerima — dao je praktičnu ocjenu revizionizma koju proletarijat cijelog svijeta neće nikad zaboraviti.

Prirodna dopuna ekonomskih i političkih tendencija revizionizma bio je njegov stav prema konačnom cilju socijalističkog pokreta. »Konačni cilj je ništa, pokret je sve«, — ta Bernsteinova krilatica izražava suštinu revizionizma bolje nego mnoga druga rezoniranja. Od slučaja do slučaja određivati svoje držanje, prilagođavati se događajima dana, obratiti političkih sitnica zaboravljati osnovne interese proletarijata i osnovne crte cijelog kapitalističkog sistema, čitave kapitalističke evolucije, žrtvovati te osnovne interese radi stvarnih ili tobožnjih trenutnih interesa, — to je revizionistička politika. A iz same suštine te politike jasno proizlazi da ona može uzimati beskrajno raznovrsne oblike i da će svako koliko toliko »novo« pitanje, svaki koliko toliko neочекivan i nepredviđen obrt događaja, makar taj obrt samo u minijaturnom stepenu i za vrlo kratko vrijeme mijenjao osnovni pravac razvitka, — neizbjegno uvijek izazivati ove ili one varijetete revizionizma.

Neizbjegnost revizionizma uslovljena je njegovim klasičnim korijenima u savremenom društvu. Revizionizam je internacionalna pojava. Ni za jednog socijalista koji je iole verziran i koji misli ne može biti ni najmanje sumnje u to da je odnos ortodoksâ i bernštajnovaca u Njemačkoj, gedista i žoresista (sad naročito brusista) u Francuskoj, socijaldemokratske federacije i nezavisne radničke partije u Engleskoj, Brouckerèa i Vanderveldea u Belgiji, integralista i reformista u Italiji, boljševika i menževika u Rusiji, svuda u svojoj suštini isti, i pored ogromne raznolikosti nacionalnih uslova i historijskih momenata u sadašnjem stanju svih tih zemalja. »Podjela« u savremenom međunarodnom soci-

jalizmu vrši se, u suštini, već sad po jednoj liniji u raznim zemljama svijeta, dokumentirajući time ogroman korak naprijed u poređenju s onim što je bilo prije 30—40 godina, kada su se u raznim zemljama borile raznovrsne tendencije u jedinstvenom međunarodnom socijalizmu. I onaj »revolucionizam s lijeva«, koji se sad octao u romanskim zemljama kao »revolucionarni sindikalizam«, također se prilagođava marksizmu »korigirajući« ga: Labriola u Italiji, Lagardelle u Francuskoj najčešće apeliraju na Marxa netačno shvaćenog na Marxa koji je tačno shvaćen.

Ne možemo se ovdje zadržavati na analizi idejnog sadržaja tog revolucionizma koji se još ni izdaleka nije razvio kao oportunistički revolucionizam, koji se nije internacionalizirao, koji nije izdržao nijedne velike praktične bitke sa socijalističkom partijom makar jedne zemlje. Zato se ograničavamo na onaj »revolucionizam s desna« koji je naprijed octan.

U čemu se sastoji njegova neizbjježnost u kapitalističkom društvu? Zašto je on dublji nego razlike nacionalnih osobitosti i stepeni razvitka kapitalizma? Zato što u svakoj kapitalističkoj zemlji uporedo s proletarijatom uvijek stoje široki slojevi sitne buržoazije, sitnih posjednika. Kapitalizam se rodio i stalno se rađa iz sitne proizvodnje. Kapitalizam neminovno stvara čitav niz »srednjih slojeva« (dodatak tvornici, rad kod kuće, sitne radionice razbacane po čitavoj zemlji uslijed potreba krupne industrije, na primjer industrije bicikla i automobila itd.). Ti novi sitni proizvođači, opet, tako isto neminovno dospijevaju u redove proletarijata. Potpuno je prirodno da sitno buržoaski pogled na svijet stalno prodire u redove širokih radničkih partija. Potpuno je prirodno da tako mora biti i da će tako biti sve do peripetija proleterske revolucije, jer bila bi duboka pogreška misliti da je za ostvarenje te revolucije potrebna »potpuna« proletarizacija većine stanovništva. To što mi sada preživljujemo najčešće samo idejno: diskusije oko teoretskih korektura Marxa, — to što sad izbija u praksi samo u pojedinim posebnim pitanjima radničkog pokreta kao taktička razmimoilaženja s revolucionistima i rascjepi na toj bazi, — to će još radnička klasa neizostavno morati da proživi u kudikamo krupnijim razmjerima kad proleterska revolucija zaoštiri

sva sporna pitanja, koncentrira sva razmimoilaženja na tačkama koje imaju najneposrednije značenje za određivanje držanja masa, primora da se u jeku borbe odvajaju neprijatelji od prijatelja i izbacuju rđavi saveznici, da bi se neprijatelju zadali odlučni udarci.

Idejna borba revolucionarnog marksizma protiv revizionizma krajem XIX vijeka samo je uvod u velike revolucionarne bitke proletarijata, koji ide naprijed k potpunoj pobedi svoje stvari usprkos svim kolebanjima i slabostima sitne buržoazije.

V. I. Lenjin: *Marksizam i revizionizam*,
Izabrana djela I, knj. 1, Zagreb, 1948, str.
65—67, 69—72.

Dakle, kako Staljin postavlja pitanje uloge partije prema državi? U svojim djelima on nigdje nije odredio ulogu partije u prvoj fazi komunizma, to jest u socijalizmu; on svodi ulogu partije na to, da ona rukovodi državnim aparatom, koji još nosi biljeg klasnog društva. Prema tome, nije nikakvo čudo što se partija u Sovjetskom Savezu sve više birokratizira i srasta u jednu cjelinu s birokratskim državnim aparatom, to jest identificira se njime, postaje i samo dio birokratskog aparata i na taj način gubi vezu s narodom i sa svim onim što bi zaista bila njena dužnost. A to je: dužnost organizatora i najaktivnijeg učesnika u svim političkim, kulturnim i privrednim akcijama, dužnost organizatora masovne kontrole i neposrednog učešća na svim poljima društvene djelatnosti, dužnost dizanja poleta stvaralačkih masa svojim primjerom. Svesti partiju i njenu ulogu na birokratski aparat, na dio državne mašine za prisiljavanje, za provođenje raznih prisilnih mjera — to je suprotno učenju Lenjina o ulozi partije u prvoj, prelaznoj fazi, o ulozi partije kao rukovodioca i odgojitelja, a ne onoga, koji prisiljava. Ta šablonu počela se i kod nas prakticirati, ali smo mi poduzeli potrebne mjere i strogo ćemo se čuvati takve prakse kod nas.

Josip Broz Tito: *Trudbeničko upravljanje privredom*; *Komunist* br. 4—5/1960,
str. 16.

Danas se vodi borba između pristalica upotrebe sile u rješavanju raznih spornih problema i pristalica mira i mirnog sporazumijevanja. Na prvoj strani je jedan malo broj ljudi koji vjeruje da sila i rat mogu rješavati sve, a na drugoj strani je ogromna većina čovječanstva, koja mrzi rat i nedoljivo teži miru i mirnoj saradnji među narodima bez obzira na razlike u društvenim sistemima.

Misao o potrebi aktivne koegzistencije između naroda i država prodire danas sve snažnije u svijest ljudi, kao jedino moguće rješenje da se čovječanstvo spasi od užasa uništavanja atomskim, hidrogenским i drugim najsavremenijim ratnim sredstvima. Moramo uporno nastaviti borbu da ta ideja miroljubive i aktivne koegzistencije između naroda i država konačno pobijedi. Moramo nastojati da zakon jačeg bude odbačen kao nedostojan pojam u ljudskim odnosima, naročito u današnje vrijeme nezapamćene visine naučnih dostignuća. Kultura ljudi i humanizam treba da bude na visini današnjih civilizatorskih dostignuća u tehnici i nauci uopšte. U protivnom, ta dostignuća mogu postati prokletstvo za čovjeka.

Tačno je da su danas mnogobrojni međunarodni sporni problemi tako komplikovani, da je vrlo teško reći kako se oni mogu rješiti u cjelini. Ali treba tražiti mogućnost rješenja za svaki problem posebno. Neka se pokaže dobra volja i pristupi razgovorima za rješavanje makar i manjih problema koji postoje, pa će već i to biti nešto. A onda bi se moglo postepeno pristupati i rješavanju krupnijih pitanja. Svijet bi na taj način dobio neku perspektivu i hladni rat bi bio potisnut u stranu, jer on predstavlja permanentnu opasnost koja može dovesti do svjetskog rata. Ako bi se tako postupilo, nastala bi era aktivne koegzistencije, koja pretstavlja jedinu realnu soluciju za očuvanje mira u svijetu. Danas je već u svijetu malo onih koji se mogu smijati takvoj soluciji i potcjenjivati je, a ogromna većina čovječanstva prihvata tu ideju. Postoji priličan broj odgovornih ljudi koji počinju priznavati njenu vrijednost, ali koji zamišljaju ko-

egzistenciju pod sjenkom snažnog naoružanja. To je, međutim, absurdno, jer aktivna koegzistencija može biti samo privremeno rješenje: ona predviđa razoružanje i zabranu nuklearnog oružja. Drugim riječima, koegzistencija zahtijeva odbacivanje sile, rata, kao sredstva za obračun a umjesto toga predviđa konstruktivna miroljubiva takmičenja u ekonomskom, kulturnom, naučnom i drugom pogledu između država sa različitim društvenim sistemima.

Josip Broz Tito: *Misao o miroljubivoj aktivnoj koegzistenciji prodire danas sve snažnije u svijest ljudi*; Tito: *Govori i članci XIII*, Zagreb, 1960, str. 7—8, 9.

Živimo u vrijeme najdubljih najsvestranijih revolucionarnih promena ljudskog društva. Socijalizam u najrazličitijim vidovima, dejstvom objektivnih zakona razvitka društva i revolucionarnih akcija radničke klase, postaje svetski sistem. Ostvarivanje socijalizma, rađanje novog sveta i novih oblika života nije i ne može biti bez bolova i drama, patnji i posustajanja, jer tako je bilo i sa svim velikim što se rađa u životu i društvu. Ali čovečanstvo je već snažno zakoračilo u novu epohu.

...

Uvek smo se borili da budemo ravnopravni deo međunarodnog radničkog pokreta, socijalističkih i svih progresivnih, miroljubivih i demokratskih snaga sveta; idejno smo se solidarisali i uvek pomagali, prema svojim snagama i mogućnostima, svaku akciju za mir, slobodu i socijalizam; radovali se svim pobedama slobode, demokratije i socijalizma, crpeći iz tih pobjeda moralnu snagu i iskustvo za dalji rad. Kada naša buduća pokoljenja budu čitala istoriju borbe za socijalizam, neće se zbog nas stideti. Ono što smo dosad bili, bićemo i ubuduće — verni pobornici internacionalizma, prijateljstva i bratstva među narodima.

Za budućnost kakvu želimo već smo izvojevali odlučujuće bitke. Ali mi se ne zadovoljavamo postignutim; mi sebi postavljamo još složenije i još teže zadatke. Jedinstvo naših redova uslov je da ih ostvarimo. Ciljevi i ideje koje smo upi-

sali u svoj Program postaju vodilja naše borbe obaveza i čast revolucionarnog života svakog jugoslovenskog komunista.

Da bismo izvršili svoju istorijsku ulogu u stvaranju socijalističkog društva u našoj zemlji, moramo sve svoje snage posvetiti tome cilju, biti kritični prema sebi i svome delu, biti nepomirljivi neprijatelji svakog dogmatizma i verni revolucionarnom stvaralačkom duhu marksizma. Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!

*Program SKJ; VII Kongres SKJ, Zagreb,
1958, str. 423—424.*

Prema tome, iako je marksizam neophodno oruđe za svaku svesnu i naprednu socijalističku akciju, ipak, obrnuto, samo načelno prihvatanje marksizma ili nekih aspekata marksizma ne čini nikog automatski najnaprednjom ili nepogrešivom društvenom snagom. Svest ljudi i njihovi postupci su i u uslovima socijalizma rezultanta isprepletenosti veoma raznovrsnih faktora i procesa: materijalnih kretanja, misaonih reakcija, individualnih osobina, tradicija, mnogostrukih protivrečnosti i suprotnosti, tradicijom stvorenog mentaliteta itd. Marksizam nije učinio niti može da učini ljudi imunim prema uticajima svih tih faktora, niti ih je učinio nosiocima neke »apsolutne«, od materijalnih procesa nezavisne svesti. Kao svaka ideologija i svako naučno saznanje, marksizam je faktor društvenih kretanja, ali nije njihov unutrašnji zakon. Prema tome, kineska politika nije takva kakva jeste zbog toga jer je zasnovana na marksizmu, nego zato jer je ona odraz specifičnog spleta objektivnih i subjektivnih faktora u savremenom kineskom društvu, kako se ono razvilo ili moglo razviti nakon revolucije. U tom razvoju je marksistička idejna orientacija samo jedan od krupnih — i progresivnih — faktora, ali ne jedini.

Drugim rečima, kada kineski teoretičari — kritikujući sa pozicija »marksizma« spoljnu politiku drugih socijalističkih zemalja — nameću drugima svoje koncepcije socijalističke međunarodne politike, čine to u vidu pretenzija da budu monopolistički tumači »pravog« marksizma. A ustvari time

oni samo nameću drugima svoju politiku, koja je plod specifičnih kineskih društvenih uslova i u tim uslovima rođenih političkih tendencija koje u ovom slučaju nisu u skladu sa idejnim ciljevima socijalizma. Sam način, naime, na koji se ta politika nameće — o kome najrečitije govori kineska anti-jugoslovenska kampanja — ukazuje na činjenicu da autori te kampanje teže monopolnoj idejnoj i političkoj rukovodećoj ulozi u socijalističkom svetu, i to upravo zato da bi interes svetskog socijalizma potčinili sopstvenim političkim interesima.

Stvarno revolucionarna je samo ona politika koja jasnu revolucionarnu orientaciju povezuje sa realističkom analizom objektivnih uslova i svih faktora društvenih kretanja. U tome i jeste smisao naučnog socijalizma. Razume se, lažni »realizam» veoma često se javlja i kao izgovor za oportunitizam. Ali to ništa ne menja na činjenici da se revolucije rađaju samo u određenim uslovima i da se sposobnost komunističkih partija izražava upravo u tome što one znaju ne samo realistički oceniti uslove već i uticati na stvaranje takvih uslova. To će one činiti samo kada budu sposobne da se povezuju sa radnim masama i da utiću na tok društvenog razvitka i kada takvi revolucionarni uslovi još ne postoje. A za takvu orientaciju je neophodna pretpostavka da se revolucionarni prelaz od kapitalizma ka socijalizmu — kad su u pitanju procesi unutar pojedine zemlje — može izvršiti u određenim uslovima oružanom revolucijom, a u drugim uslovima i sredstvima relativno mirne političke borbe.

...

Sasvim je nemarksistički i nenaučno kada kineski teoretičari svoju tezu o neizbežnosti rata argumentišu uopštenom shemom: kapitalizam je neizbežni rat, a socijalizam neizbežni mir, znači mir je moguć samo ako kapitalizam bude uništen dokraja. Taj se problem može sagledati samo ako se analiziraju konkretni materijalni i politički faktori i kvan-

titativni odnosi koji u datom momentu odlučuju o sudbini rata i mira, kao i perspektive njihovog daljeg razvijanja. Apskratno uzev, neizbežnost rata nikad nije bila apsolutna, fatalna. Ona je uvek zavisila od odnosa snaga. I kad je Lenjin ukazao da je u uslovima imperializma rat neizbežan jer imperialistički faktori neizbežno »rađaju« rat, onda je on tu mislio upravo na takav odnos snaga u kome ti imperialistički faktori neograničeni dominiraju ili bar preovlađuju. Prema tome, upravo određen odnos snaga činio je rat neizbežnim u uslovima apsolutne dominacije imperializma. Ko to ne shvata, taj takođe ne može videti da je borba za mir u današnjim uslovima upravo jedno od sredstava borbe za dalju *izmenu odnosa snaga* u korist mira i socijalizma, a ne za njegovo okamenjivanje. Naravno, pod pretpostavkom da je mir u elementarnom interesu socijalizma, što kineski teoretičari takođe stavljaju pod pitanje.

Marx i Engels su smatrali da su ratovi prepreka za razvijanje unutrašnjih revolucionarnih pokreta i kočnica unutrašnjih progresivnih društvenih procesa. Upravo zato su oni borbu protiv rata i za razoružanje shvatali kao sastavni deo borbe za demokratiju i za socijalizam. Iako nisu imali iluzije u pogledu »miroljubivosti« kapitalizma i buržoazije, oni su se istovremeno suprotstavljali onima koji su smatrali rat neizbežnim a zahteve za razoružanje iluzijama.

Svet od danas nije svet od juče. Čitav niz antiimperialističkih faktora koji su u vreme Lenjina bili još veoma nerazvijeni, danas pretstavljaju ogromnu materijalnu i političku snagu.

Pre svega, mnogo su porasle snage socijalizma. Postoji niz socijalističkih država. One više nisu samo značajan politički faktor, već postaju i sve uticajnija ekonomska činjenica u današnjem svetu. One ne utiču samo na razvitak političkih odnosa među narodima već i na razvitak ekonomskih odnosa u smislu unošenja novih elemenata i formi u te odnose, što je danas tek u početku, ali će s vremenom postajati sve značajniji faktor međunarodne ekonomske saradnje.

Istovremeno sve više jača društvena uloga i uticaj radničke klase. Ona vezuje za sebe sve šire krugove progresivno i demokratski orijentisanih ljudi. Ona ni u kom slučaju nema interesa da podržava politiku agresivnog rata i neće je podržavati — ma koliko bila idejno pocepana — sem ako same socijalističke zemlje svojim greškama ne pomognu reakcionarnim i agresivnim krugovima da rat prikažu kao neizbežnu odbranu nacionalne nezavisnosti. A voditi rat protiv volje radničke klase u savremenim uslovima postaje sve teže.

Dalje pred našim očima se ruše poslednji ostaci kolonijalnih imperija i klasičnog kolonijalizma uopšte. Istina, imperijalističke tendencije pokušavaju da se probiju i na drugi način, to jest putem nametanja raznih oblika ekonomskog i političkog »uticaja«, ali ipak ostaje činjenica da je ekomska baza imperijalizma danas već do te mere sužena da borba za političku i ekonomsku podelu sveta nailazi na sve uže i sve otpornije granice. S jedne strane, te granice čine snage socijalizma, a s druge strane, narodi koji su se oslobodili ili se oslobođaju imperijalističke zavisnosti i teže svojoj ekonomskoj samostalnosti. Taj proces ne samo što sputava snage imperijalizma i rata u spoljnoj ekspanziji, već sve snažnije utiče i na unutrašnji društveni razvitak kapitalističkih zemalja.

Zatim, kvantitativno je izmenjena uloga imperijalističkih suprotnosti između krupnih kapitalističkih država. Te su suprotnosti u vreme Lenjina dominirale i praktički činile suprotnosti prema prvoj zemlji socijalizma sekundarnim, što se pokazalo u toku Drugog svetskog rata. Sada je situacija izmenjena. Imperijalističke suprotnosti između krupnih kapitalističkih država sužene su i svedene na sekundarnu ulogu, to jest zavisne od razvijka i načina razrešavanja osnovne suprotnosti, to jest suprotnosti između sveta socijalizma i sveta kapitalizma. A to znači da rat ne zavisi više samo od unutrašnjih zakona razvijka kapitalizma već i od unutrašnjih zakona razvijka socijalizma.

Uporedo sa svim tim promenama, koje su uspostavile nove kvantitativne odnose društvenih snaga u svetu pojavio se još jedan faktor koji dejstvuje u istom pravcu, a to je revolucionarni napredak u nauci i tehnici, koji je do temelja

izmenio svu strategiju i taktiku eventualnog svetskog rata. Nova, strahovita razarajuća vojna tehnika, koncentrisana i raspoređena u dva pola dominantne svetske suprotnosti, uspostavila je specifičnu ravnotežu između materijalnih snaga oba pola. Ravnoteža se sastoji u tome da razorna snaga eventualnog budućeg svetskog rata čini da i pobeda i poraz donose gotovo jednake materijalne i društveno-političke posledice. Time, u izvesnom smislu, sama ratna tehnika postaje prepreka ratu. Ona pretstavlja takvu opasnost razaranja sveta da niko, makar raspolagao velikom snagom, neće tako lako naći za sebe povoljnju računicu u novom svetskom ratu. Izgleda da se istorija potrudila da i na tom području uskladi subjektivne težnje i stepen društvene svesti sa materijalnim uslovima, ostavljajući sve manje prostora subjektivnim odlukama u toj oblasti.

I najzad, osećanje da se na stari način više ne može, ima veliki uticaj i na unutrašnju političku diferencijaciju buržoaskog društva. Ako politika socijalističkih zemalja bude nedvosmisleno usmerena na mir i koegzistenciju, neizbežno moraju da jačaju ne samo socijalističke snage u takvim zemljama već i težnje za miroljubivim sporazumom i saradnjom sa zemljama socijalizma, i to ne samo u radničkoj klasi već u najširim slojevima naroda, uključujući i znatne delove buržoazije. Drugim rečima, u takvim će uslovima upravo unutrašnji društveni i politički procesi biti najsnažnija brana pobjedi agresivnih tendencija.

Ustvari, čitav je imperijalistički sistem kao sistem u raspadanju. Time ne želim reći da imperijalizam više nije jak faktor, odnosno da više ne pretstavlja nikakvu opasnost kao izazivač novog svetskog rata, ali je sasvim sigurno da se te mogućnosti sve više smanjuju, a one mogu — za određeno vreme — da budu svedene na minimum pri odgovarajućoj politici socijalističkih snaga.

Razume se, takva odgovarajuća politika može da bude samo politika koegzistencije, to jest politika koja treba da obezbeđuje svim narodima pravo na samostalni razvitak i oslobođa ih u najvećoj mogućoj meri straha od bilo čijeg mešanja sa strane. Na takvoj platformi danas je moguće okupiti ogromnu većinu čovečanstva za odlučnu odbranu

mira u svetu. Ako socijalističke snage budu vodile takvu politiku, rat nije neizbežan. Ako bi, međutim, one vodile politiku koja bi zbijala sve što je nekomunističko u jedinstven lager protiv socijalizma, odnosno potsticala površavanje sveta za neku »definitivnu« odluku — rat može postati neizbežan. To znači da upravo sama orijentacija na neizbežnost rata može da učini rat zaista neizbežnim. U tome je najveća opasnost kineske teorije o neizbežnosti rata. Drugim rečima, *sudbina mira ne zavisi samo od snage, volje imperializma već i od politike i subjektivnih shvatanja odlučujućih socijalističkih faktora.*

...

Koegzistencija država sa različitim društvenim sistemom pre svega nije ništa novo niti nešto što bi trebalo tek izmisliti ili izvojevati. Ona već postoji, ta već četrdeset godina žive jedan pored drugog dva različita društvena sistema, pa se čak desilo da su u Drugom svetskom ratu ratovale u koaliciji kapitalističke zemlje i prva socijalistička zemlja protiv drugih kapitalističkih zemalja, što još pogotovo govori o koegzistenciji različitih sistema kao snažnoj istorijskoj činjenici, sposobnoj da proživi ne samo dugotrajan istorijski period već i jedan veliki svetski rat. Taj fakat priznaju i kineski autori, jer se četrdeset godina istorije ne može jednostavno brisati. Staviše, sama ideja koegzistencija nije nikakav socijalistički pronalazak i nije se rodila tek s markizmom.

Ono što je novo to je činjenica da se u današnje doba radi o pojavi socijalističkog društva, koje se ne može dokraj razviti ako se ne uklone sa zemaljske kugle rat i suprotnosti između naroda uopšte, već se one samo zamene drugima, kao što je to bilo ranije u istoriji. Snage tog mladog socijalističkog društva već su toliko narasle da mogu bitno uticati na razvoj današnjeg sveta kao celine. A to znači da one verovatno već mogu da spreče rat, to jest mogu da spreče narušavanje koegzistencije ako se za to budu borile. Drugim rečima, *u suštini socijalistička politika koegzistencije ne pretstavlja ništa drugo sem politiku orijentisanu na spreča-*

vanje prekida koegzistencije putem rata. To i ništa drugo i jeste smisao jugoslovenske politike koegzistencije.

Naravno, politika koegzistencije nije i ne sme da bude politika odbrane status quo-a ni u međunarodnim odnosima, a još manje u unutrašnjim društvenim odnosima. Ona prosto znači odricanje od rata kao sredstva za razrešavanje međunarodnih suprotnosti, orijentišući se istovremeno na rezultate unutrašnjeg društvenog razvijanja, koji će u krajnjem rezultatu menjati i međunarodne odnose.

Edvard Kardelj: *Socijalizam i rat*, Beograd, 1960, str. 18—19, 25—26, 30—31, 40—44, 131—132.

LITERATURA KOJA SE PREPORUČA POLAZNICIMA

Karl Marx-Friedrich Engels: *Manifest komunističke partije*

Karl Marx-Friedrich Engels: *Njemačka ideologija*

Karl Marx: *Predgovor za »Prilog kritici političke ekonomije«*

Karl Marx: *Predgovor i uvod »Kapitala«*

Karl Marx: *Kritika gotskog programa*

Friedrich Engels: *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*

Friedrich Engels: *Porijeklo porodice, privatnog vlasništvo i države*

Friedrich Engels: *Uloga rada u procesu pretvaranja majmuna u čovjeka*

Friedrich Engels: *Principi komunizma*

V. I. Lenjin: *O tri izvora i tri sastavna dijela marksizma*

V. I. Lenjin: *Marksizam i revizionizam*

V. I. Lenjin: *Država i revolucija*

V. I. Lenjin: *Imperializam kao najviši stadij kapitalizma*

V. I. Lenjin: *O religiji* (zbornik)

Josip Broz Tito: *U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije*

Josip Broz Tito: *Temelji demokratije novog tipa*

Edvard Kardelj: *Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj praksi*

Edvard Kardelj: *Socijalizam i rat*

VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije

Program Saveza komunista Jugoslavije

Priručnici:

Predrag Vranicki: *Dijalektički i historijski materijalizam*

Ilija Kosanović: *Dijalektički i historijski materijalizam*

Boris Ziherl: *Dijalektički i historijski materijalizam*

REGISTAR POJMOVA I IMENA

U ovom registru objašnjeni su samo osnovni pojmovi i najznačajnija imena koja se spominju u prvom dijelu priručnika s ciljem da se slušačima olakša razumijevanje teksta direktno vezanog za nastavu.

ANALIZA — Raščlanjivanje, rastavljanje u dijelove.

ANARHIZAM — Učenje prema kojem je najvrednija samovolja pojedinca, pa on mora srušiti svaki zakon koji ga sputava. Anarhisti se ne oslanjaju na organizaciju proletera, nego pokušavaju pučevima i pobunama malih grupica osvojiti vlast i srušiti državu, koju smatraju da valja odmah uništiti. Glavni zastupnik Bakunjin.

ANIMIZAM — Od *anima* = duša. Primitivni oblik religije u kojem se vjeruje, da je svijet naseljen duhovima.

ANTROPOLOGIJA — Nauka o čovjeku, o njegovom pojedinačnom i društvenom životu. Postoji medicinska i filozofska antropologija.

ARISTOTEL — (384—322 pr. n. e.) Pored Platona najveći grčki filozof, jedan od najvećih u čitavoj historiji. Predavao u Ateni, odakle je morao pobjeći zbog »bezboštva«. Učenik Platnov, ali i protivnik. Materijalist po svome oslanjanju na iskustvo i učenje da se do pojmove dolazi tek nakon stvari, ali idealist u učenju o »prvom nepokretnom pokretaču«. Osnivač logike. Bavio se gotovo svim područjima ljudskog znanja i skupio u svojim djelima gotovo sve znanje svoga vremena.

ATEIZAM — Nijekanje postojanja boga ili nekog božanskog principa. Postoji više oblika ateizma, od prostog napadanja religije i nijekanja njenih dogmi do naučnog ateizma, koji se pita o porijeklu, društvenoj ulozi i uvjetima religije, kao i njezinom razvitku kroz historiju.

BAKUNJIN Mihail Aleksandrovič — (1814—1876) Osnivač i najznačajniji predstavnik anarhizma.

BIBLIJA — »Sveta knjiga« kršćanske religije. Dijeli se na Stari i Novi zavjet.

BERNSTEIN (Bernštajn) Eduard — (1850—1932) Jedan od osnivača revizionizma, tj. učenja o potrebi da se promijeni (revidira) Marxovo shvaćanje u smislu pomirenja kapitalista i radnika. Odbacivao Marxovo učenje o pokretnim snagama historije, rastućoj borbi klase, revoluciji i diktaturi proletarijata. Njegov revizionizam nanio je znatne štete radničkom pokretu i marksizmu uopće.

BRUNO, Giordano (Bruno Đordano) — Talijanski filozof spajljen na lomači 1600, jer se usudio protivurječiti crkvenim dogmama, učeći da postoji mnogo svjetova i da bog ne može biti osoba.

BURŽOAZIJA — Isprrva naziv za građansku klasu kao suprotnost plemstvu i svećenstvu u feudalizmu. Danas vladajuća klasa u kapitalizmu koja posjeduje sredstva za proizvodnju i živi od kapitalističkog dohotka, tj. od izrabljivanja radništva.

CRKVA — Organizacija vjernika koji vjeruju u iste dogme i pridržavaju se istih religioznih propisa. Tako postoje npr. katolička crkva, pravoslavna, protestantska itd.

DEMOKRACIJA — Vlada naroda; politički poredek u kojem vlast pripada narodu. *Socijalistička demokracija* je novi, viši tip demokracije, gdje vlada ogromna većina naroda nad ostacima svrgnute eksplotatorske klase. Ona znači ravnopravnost svih radnih ljudi bez obzira na spol i nacionalnu pripadnost. U FNRJ je ostvarena i sve više se produbljuje socijalistička demokracija, po kojoj sva vlast pripada radnom narodu grada i sela, što se ostvaruje preko narodne vlasti i sve širim učešćem neposrednih proizvođača u upravljanju, npr. radničkim samoupravljanjem.

DIJALEKTIKA — Prvobitno znači raspravljanje, vještinu raspravljanja i dokazivanja. Kod Heraklita učenje o protivurječnostima koje su osnova svijeta kao neprestanog kretanja.

Kod Hegela dijalektika je kretanje apsolutne ideje, koja prolazi kroz tri stadija: tezu, antitezu i sintezu.

Za Marxa i marksiste dijalektika nije više kretanje ideje, nego kretanje samih stvari kroz protivurječnosti pri čemu je

kretanje duha, odnosno, svijesti, samo svjesni izraz dijalektike. Tako je i dijalektički način mišljenja onaj, koji sve promatra u kretanju i razvitu u suglasnosti s općim zakonima dijalektike (npr. primjer kvantiteta i kvaliteta, negacija negacije itd.). Dijalektički način mišljenja je suprotan statičkom.

DIKTATURA PROLETARIJATA — Oblik vladavine i države za vrijeme prelaznog perioda od kapitalizma u komunizam. Do nje nužno dovodi moderna klasna borba između buržoazije i proletarijata. Lenjin je označava ovako: »Diktatura proletarijata uporna je borba, krvava i nekrvava, nasilna i mirna, vojna i ekonomski, pedagoška i administrativna, protiv snaga i tradicija starog društva.« — Jedan od oblika diktature proletarijata je i narodna demokracija, koja je ostvarena u FNRJ poslije pobjede revolucije.

DOGMATIZAM — Nekritičko mišljenje koje se oslanja na dogme. Mišljenje prema ukočenim, nepromjenjivim »receptima«. Dogmatizam pripada religiji i svakoj nauci koja se zauzima za nešto preživjelo, a protiv novoga, onoga što je u razvitu. Svaki dogmatizam suprotan je marksizmu.

DRUŠTVENO-EKONOMSKE FORMACIJE — Posebno, historijski određeni načini proizvodnje, promatrani zajedno s političkom i pravnom nadgradnjom i oblicima društvene svijesti, koji su im svojstveni. Svaka formacija: prvobitna zajednica, rostvo, feudalizam, kapitalizam i komunizam, predstavlja jedan stepen u razvitu ljudskog društva. Svaka ima svoje posebne zakone nastanka, razvitka i prijelaza u viši oblik društva. U klasnom društvu je ovaj prijelaz rezultat klasne borbe.

DRŽAVA — Organizacija klasnog društva stvorena u cilju držanja potlačene klase u pokornosti. Zbog toga besklasno društvo nema države, a u socijalizmu ona odumire.

EGZISTENCIJALIZAM — Suvremeni filozofski i književni pravač na Zapadu, nastao kao svojevrsni izraz krize građanskog svijeta poslije II svjetskog rata. Promatra čovjeka kao osamljenog i izgubljenog pojedinca koji je »bačen u svijet«. Neke stave, međutim, preuzeo je od marksizma.

EKONOMSKA OSNOVA — Proizvodne snage i proizvodni odnosi kao temelj na kojem стоји nadgradnja, tj. pravo, politika, moral, filozofija itd.

ENGELS Friedrich — Uz Karla Marxa osnivač teorije naučnog socijalizma odnosno marksizma. Rođen u trgovačkoj porodici u Barmenu 1820, umro u Londonu 1895. Jedan od osnivača Komunističke lige i Međunarodnog radničkog udruženja ili Prve Internacionale. Prijatelj i suradnik Marxov, a poslije Marxove smrti duhovni vođa međunarodnog radničkog pokreta. U svojim djelima obrađivao gotovo sve probleme marksističke filozofije, a posebno se bavio problemima prirodnih nauka i primjenom Marxove dijalektike na tom području. Velike zasluge ima i kao tumač i popularizator Marxovih misli, te kao oštar protivnik svakog iskriviljavanja marksizma.

Najvažnija djela: *Komunistički manifest* (zajedno s Marxom), *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, *Anti-Dühring*, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, *Principi komunizma*, *Njemačka ideologija* (zajedno s Marxom), *Sveta porodica* (zajedno s Marxom). Važna su i njegova pisma, naročito Marxu.

ETIKA — Filozofska nauka koja raspravlja o izvorima, zakonima i svrhama moralnog djelovanja i ocjenjivanja.

FATALIZAM — Vjerovanje, da se sve ono što se događa mora dogoditi kako je slijepa sudbina odredila i da ljudsko djelovanje tu sudbinu ne može ni malo izmijeniti.

FEUDALIZAM — Društveno-ekonomski formacija u kojoj su osnovne klase feudalci, posjednici zemlje, i kmetovi, koji tu zemlju obrađuju, a feudalcima daju većinu proizvoda.

FEUERBACH (Foyerbah) Ludwig — Njemački materijalistički filozof, ateist, kritičar Hegela, osnivač antropološke kritike religije (čovjek je proizvod prirode i on je stvorio boga po svojem obliju, a ne bog čovjeka).

FILOZOFIJA — Prema imenu: ljubav prema mudrosti. Daje sliku svijeta i ocjenu života. Nauka o najopćenitijim zakonima prirode, ljudskog društva i mišljenja. Jedan od oblika društvene svijesti.

FOURIER, Francois Charles (Furje Fransoa Šarl) (1772—1837) — Francuski socijalistički utopist, oštar kritičar buržoazije.

HEGEL Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — Veliki njemački filozof idealist. Marxov učitelj. Najznačajniji po svojoj dialektici, koju je doduše razvio u idealističkom obliku, ali u osnovi tačno. Prema njemu je osnov svijeta apsolutna ideja koja se razvija podjednako u prirodi, historiji i mišljenju kroz borbu protivrječnosti: tezu, antitezu i sintezu. Stvarnost je po njemu umna, pa je logika isto što i ontologija, a čitav sistem zove se i panlogizam. Najvažnija djela: *Fenomenologija duha*, *Enciklopedija filozofskih nauka*, *Logika*, *Filozofija povijesti*, *Estetika*.

HUMANIZAM — Od latinskog *humanus* = čovječanski. Nazor na svijet koji je prožet poštovanjem ljudske ličnosti. *Socijalistički humanizam* je dosljedni aktivni revolucionarni humanizam koji ima za cilj oslobođenje svih ljudi i naroda od ugnjetavanja i nejednakosti, učvršćenje prave slobode ličnosti i dostojanstva čovjeka.

IDEALIZAM — Jedan od dva osnovna smjera u filozofiji. Tvrdi da je osnov svijeta ideja, odnosno svijest ili mišljenje, a da materija uopće ne postoji ili je nešto izvedeno i sekundarno. Najveći zastupnici Platon i Hegel.

IMPERIJALIZAM — Posljednji i najviši stadij kapitalizma. Njegova je osobina borba za kolonije, odnosno stvaranje velike države, koja podjarmljuje niz malih i nerazvijenih. Analizu imperijalizma dao je Lenin u djelu *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*.

INDIVIDUALIZAM — Stanovište koje se opire o individuum (pojedinac) kao svoj princip.

INSTINKT — Nagon; prirođena sposobnost većine životinja da vrše radnje potrebne za održanje sebe i svoje vrste.

KAPITAL — Vrijednost, koja donosi višak vrijednosti. Kapital je moguć istom kada postoje određeni društveni odnosi. On nije neka stvar, nego društveni odnos izražen kao stvar. Vidi: kapitalizam.

KAPITALIZAM — Društveni sistem koji karakterizira postojanje kapitala. Kapitalist kao posjednik sredstava za proizvodnju kupuje radnu snagu koja mu donosi višak vrijednosti. To omogućava da samo posjedovanje novca dovodi do bogaćenja, tj. svaka vrijednost je u takvim odnosima među ljudima kapital.

Prema tome, pojam kapitala ima određenu društvenu sadržinu, jer se iza njega kriju klasni odnosi između kapitalista i najamnih radnika, proletera. Kapitalizam se javlja na onom stupnju društvenog razvijanja, kada robna proizvodnja i trgovina dostižu izvjestan razvitak, a nestaje onda, kada proizvodne snage pre-rastu okvire klasnih odnosa, odnosno kada društvena proizvodnja nužno traži i društvenu potrošnju.

KLASE — Velike grupe ljudi koje se razlikuju po svojem odnosu prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada, po načinu dobivanja i po veličini bogatstva kojim raspolažu. Pojava klase je vezana uz pojavu privatnog vlasništva. Svako se klasno društvo dijeli na dvije klase: eksplotatorsku i eksplotirajuću. U historiji klasne borbe posebno mjesto zauzimaju proleteri, koji ne traže više samo slobodu svoje klase, nego i dokidanje svih klasa, odnosno oslobođenje svih ljudi.

KOEGZISTENCIJA — Naziv za politiku suradnje među narodima i nemiješanje u unutrašnje poslove drugih država, kao i priznavanje prava svakoj naciji da bira svoj društveni poredak i razvija se u skladu s vlastitim željama i uvjetima.

KOLEKTIVIZAM — Kolektivističkim smo nazvali sva stanovišta koja, razdvajajući pojedince i društvo, podređuju potpuno ličnost društvenom mehanizmu.

KOMUNIZAM — Društveni poredak, čije su glavne osobine: društveno vlasništvo sredstava za proizvodnju, planska organizacija proizvodnje, pretvaranje rada u životnu potrebu svakog čovjeka, ukidanje klase, eksplatacije i države, nestanak suprotnosti umnog i fizičkog rada, dokidanje otuđenja čovjeka i njegovog ropstva strojevima, ostvarivanje načela »svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama«. U nastajanju i razvitku komunizma razlikujemo dvije faze: prvi ili niži stadij — socijalizam, i razvijeno komunističko društvo višeg stadija.

LENJIN, Vladimir Iljić Uljanov (1870—1924) — Vođa Oktobarske revolucije, prve uspjele socijalističke revolucije u historiji. Najveći marksistički praktičar. Prvi predsjednik Sovjeta narodnih komesara i Boljševičke komunističke partije. Pored političkog ra-

da i genijalnog rukovođenja revolucijom i jedan od najznačajnijih teoretičara marksizma, koji je u svojim djelima obrađivao suvremene probleme i naročito ukazivao na vezu marksističke filozofije i politike socijalističke zemlje. Najvažnija teoretska djela: *Materijalizam i empiriokriticizam*, *Država i revolucija*, *Imperializam kao najviši stadij kapitalizma*, *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, *Filozofske sveske*.

LUKRECIJE — Rimski pjesnik i filozof. U svojem spjevu *O prirodi* zastupa Epikurov atomizam, boreći se protiv religioznih zabluda.

MAGIJA — Vjera da se nekim postupcima mogu »umilostiviti« sile, koje po takvom uvjerenju vladaju svijetom. U primitivnom društvu usko vezana s religijom.

MARX Karl — Osnivač marksizma, po kojem je ovaj i dobio ime. Rođen u Trieru 1818., umro u Londonu 1883. Završio studij prava, a zatim doktorirao iz filozofije. Namjeravao se posvetiti predavanju na univerzitetu, ali uskoro postaje svjestan uloge radničke klase i otpočinje kao novinar borbu protiv političkog apsolutizma u tadašnjoj Njemačkoj. Protjeran zbog toga, odlazi u Pariz, gdje se upoznaje sa socijalističkim utopizmom. Prognan i odande, odlazi u Belgiju, pa zatim u Englesku, u London, gdje je i umro.

Osnivač i do danas najveći filozof marksizma kao i politički borac za oslobođenje radničke klase. Postavio socijalizam na naučnu osnovu i kritizirao kapitalizam u svim njegovim vidovima, od ekonomskog do filozofskog.

Najvažnija djela: *Komunistički manifest* (zajedno s Engelsom), *Kapital I, II, III dio*, *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode* (doktorska disertacija), *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, *Sveta porodica* (zajedno s Engelsom), *Teze o Feuerbachu*, *Bijeda filozofije*, *18. brumaire Louisa Bonaparte*, *Gospodin Vogt*, *Kritika Gotskog programa*, *Teorije o višku vrijednosti*, *Prilog kritici političke ekonomije*. Važna su i njegova pisma, naročito Engelsu i Kugelmannu.

MATERIJALIZAM — Jedan od dva osnovna smjera u filozofiji. Smatra da je materija osnov svijeta i da je mišljenje, odnosno svijest samo produkt materije, prirode. Valja razlikovati dijalektički materijalizam od mehaničkog kao i od ostalih materijalizama u povijesti filozofije.

MORAL — Pravila određenog društva i društvene klase, koja određuju sadržaj i način međusobnih odnosa ljudi i ljudskih zajednica. Za razliku od prava povreda morala ne povlači nužno za sobom kaznu, nego jedino moralnu osudu.

NACIJA — Historijski nastala društvena ljudska zajednica, određena zajedničkim jezikom, teritorijem, ekonomskim vezama i kulturom.

NACIONALIZAM — Stanovište koje se očituje u precjenjivanju vlastite nacije i njenih pozitivnih strana nasuprot drugima nacijama. *Buržujski nacionalizam* zato moramo razlikovati od *proleterskog patriotism*, tj. ljubavi prema vlastitoj naciji ali uz potpuno priznavanje drugih nacija i njihovih prava.

NADGRADNJA — Svi društveni odnosi i oblici društvene svesti (moral, pravo, umjetnost, filozofija, religija), koji se temelje na ekonomskoj osnovi, tj. zbiru društvenih proizvodnih odnosa koji odgovaraju određenom stupnju razvijenosti proizvodnih snaga.

PATRIJARHAT — Vladajuća uloga muškarca u porodici osnovana na njegovoj ekonomskoj ulozi i iskorištavanju žene. Suprotno: *matrijarhat*, vladajuća uloga žene u porodici.

POLITICKA EKONOMIJA — Nauka o razvoju društveno-proizvodnih, tj. ekonomskih odnosa među ljudima. Objasnjava zakone koji vladaju u proizvodnji i raspodjeli.

PRAKSA — Djelovanje, djelatnost, suprotno od teorije.

PRAVO — Propisi i pravila koji propisuju odnose među ljudima i odnose pojedinaca prema zajednici, kao i odnose priпадnika jedne klase prema priпадnicima druge klase. Država s vojskom i policijom sili ljudi da se pridržavaju pravnih propisa.

PREDMET RADA — Stvar na koju je usmjereni ljudska djelatnost da bi je prilagodila nekoj svojoj potrebi.

PROIZVODNJA — Proces u kojem čovjek uzima predmete prirode i prilagođuje ih vlastitim potrebama. Temeljna ljudska djelatnost u kojoj čovjek, oponašajući djelatnost same prirode,

proizvodi vlastiti svijet. Proizvodnja je vječiti prirodni uvjet ljudskog života i mišljenja, te je podjednako svojstvena svim oblicima ljudskog društva.

PROIZVODNI ODNOSI — Kako je svaka proizvodnja nužno društvena, ljudi u njoj stupaju u određene međusobne odnose, koje zovemo proizvodni odnosi. Proizvodni odnosi odgovaraju stupnju razvitka proizvodnih snaga. Ove dvije strane procesa proizvodnje, tj. proizvodne snage i proizvodni odnosi, djeluju uzajamno jedna na drugu.

PROIZVODNE SNAGE — Sredstva za proizvodnju i ljudi koji proizvode zahvaljujući svome iskustvu i radnim navikama. U zavisnosti od njihovog razvitka mijenjaju se i društveni poretci.

PROLETER — Pripadnik potlačene klase u kapitalizmu koji posjeduje samo vlastitu radnu snagu.

PROSVJETITELJSKA FILOZOFIJA — Filozofska struja u 17. i 18. stoljeću koja je smatrala ljudski razum jedinim izvorom spoznaje i pokretačem povijesti. Oštro se borila protiv religije.

PRVOBITNA ZAJEDNICA — Prva društveno-ekonomска formacija. Karakterizira je niski stupanj razvitka proizvodnje, siromaštvo i strah pred prirodom, ali i jednakost svih ljudi, odnosno društveno vlasništvo i nepostojanje klasa.

REFORMIZAM — Revizionističko učenje prema kojem do socijalizma dolazi postepenim reformama u okviru građanske države, koje olakšavaju položaj radnika.

RELIGIJA — Jedan od oblika društvene svijesti, koji na fantastičan način odražava materijalne uvjete društvenog života. Odnos prema bogu ili nekom božanskom principu. Kao odvraćanje potlačene klase od njezinih stvarnih problema igra negativnu ulogu »opiuma naroda«.

REVIZIONIZAM — Iskriviljavanje Marxova učenja s tobožnjom namjerom da se ono »popravi«. Redovno zastupa izmirenje kapitalista i radnika i odbacuje učenje o revoluciji koje je srž marksizma. Dogmatsko prilaženje marksizmu također je jedan oblik revizionizma. Prvi zastupnik revizionizma je Bernstein. Može se govoriti i o Staljinovom revizionizmu koji je naročito došao do izražaja u politici prema našoj zemlji za vrijeme Informbiroa.

REVOLUCIJA — Svaki nagli preokret, prevrat, obrtanje. U pravom smislu riječi revolucija znači nagla promjena društvenog poretku, tj. njegovih proizvodnih odnosa. Socijalistička revolucija je otvoreni klasni sukob u kojem potlačena klasa dokida ranije odnose vlasništva i uspostavlja novo društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.

ROBA — Proizvod proizведен za tržište.

ROBOVLASNIČKO DRUŠTVO — Prva društveno-ekonomска formacija koja se temelji na eksploraciji. Nastala raspadanjem prvobitne zajednice. Društvo se dijeli na dvije osnovne klase: robovlashnike i robeve.

SAINT-SIMON (Sen-Simon), Henri (1760—1825) — Francuski socijalist utopist. Zahtijevao jednakost među ljudima i dokidanje suprotnosti »radnika« i »neradnika«. Ti pojmovi radnika i neradnika ne odgovaraju međutim pojmovima proletera i kapitalista.

SINTEZA — Najviši stupanj razvitka u dijalektici koji razrješava suprotnosti teze i antiteze. Sadrži u sebi tezu i antitezu kao svoje prethodne stupnjeve i njihovo jedinstvo.

SMITH, Adam (Smis Adam) (1723—1790) — Engleski ekonomist, najvažniji predstavnik građanske političke ekonomije.

SOCIJALIZAM — Prvi, niži stupanj komunističkog društva koji još nosi u sebi tragove starog iz kojeg se razvija. Nastaje kao rezultat revolucije, koja podiže proletarijat u vladajuću klasu. Karakterizira ga društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i klasna borba koja se vodi kao borba protiv svega starog i preživjelog, za uspostavljanje novog cijelovitog društvenog sistema.

SREDSTVO ZA PROIZVODNJU — Predmeti rada i oruđa za rad.

STALJIN, Josif Visarionovič (1879—1953) — Generalni sekretar SKP(b), poslije smrti Lenjina (1924): rukovodilac partije i šef Sovjetske države. Pored zasluga za razvitak proizvodnih snaga u Sovjetskom Savezu nanio je, naročito svojom politikom prema našoj zemlji, velike štete radničkom pokretu. U svojim filozofskim djelima dogmatičar i revisionist.

TABU — U primitivnoj religiji ono što je »sveto« i zabranjeno.

TEIZAM — Suprotno od ateizma, vjera i »dokazivanje«, da bog postoji.

TEOLOGIJA — Učenje o bogu i njegovom odnosu prema svijetu i čovjeku. U srednjem vijeku bila je jedina »nauka« kojoj je filozofija moralu samo »služiti«.

TEORIJA — Prvobitno: gledanje, mišljenje, promatranje. Za razliku od prakse, ono što se samo misli. Marksizam zastupa nedjeljivo jedinstvo teorije i prakse.

TOMA AKVINSKI (1227—1274) — Teolog i filozof srednjeg vijeka. Nastojao prilagoditi Aristotelovu filozofiju crkvenim dogmama.

UTOPIJSKI SOCIJALIZAM — Učenje, koje smatra da klasna podjela među ljudima nije opravdana i da ljudi treba da bolje urede društvo, ali ne vidi pravu mogućnost tog uređenja. Preteča naučnog socijalizma koji je oštro i pravilno kritizirao kapitalizam (Saint-Simon, Fourier), maštao o ostvarenju savršenog društva, ali je ostao na pukom uvjeravanju bogatih da je eksplatacija nemoralna. Nije znao objasniti zakone društvenog razvjeta i osloniti se na klasu koja je sposobna da postane tvorac novog društva.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
1. Marksizam i njegova uloga u revolucionarnom preobražaju društva	9
2. Društvo i njegovi konstitutivni elementi	16
3. Klasno društvo i položaj čovjeka u njemu	25
4. Prijelaz iz klasnog društva u besklasno	38
5. Socijalistička revolucija i razvoj socijalizma u našoj zemlji	49
6. Problemi odnosa prema crkvi i religiji	57
7. Marksističko shvaćanje morala i moralna problematika u socijalizmu	66
8. Ličnost i društvo	77
9. Nacionalno pitanje	83
10. Marksizam danas	88

IZBOR TEKSTOVA

1. TEMA	97
2. TEMA	105
3. TEMA	117
4. TEMA	140
5. TEMA	155
6. TEMA	182
7. TEMA	190
8. TEMA	198
9. TEMA	207
10. TEMA	218
Literatura koja se preporuča polaznicima	235
Registar pojmovi i imena	239

MILIVOJ SOLAR
OSNOVI
MARKSISTIČKE NAUKE
O DRUŠTVU

Izdavač »NAPRIJED«
Izdavačko knjižarsko poduzeće
Zagreb, Palmotićeva 30

Za izdavača
KALMAN VAJS

Štampano u oktobru 1962. god.
u štamparskom zavodu »OGNJEN PRICA« u Zagrebu

